

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Has pod paštrikom

Filipović, Milenko S.

1958.

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/items/f8605437-f21d-49f1-a34d-7b520d877685>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

НАУЧНО ДРУШТВО НР БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

ДЈЕЛА

Књига XIII

БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ

Књига 2

МИЛЕНКО С. ФИЛИПОВИЋ

ХАС
ПОД ПАШТРИКОМ

САРАЈЕВО

1958

НАУЧНО ДРУШТВО НР БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

ДЈЕЛА

Књига XIII

БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ

Књига 2

МИЛЕНКО С. ФИЛИПОВИЋ

ХАС
ПОД ПАШТРИКОМ

САРАЈЕВО

1958

Уредник
ЈОВО ВУКОВИЋ,
редовни члан Научног друштва НР БиХ

»Сарајевски графички завод« — Сарајево
(за штампарију П. Гринфелдер)

САДРЖАЈ

	Страна
ПРЕДГОВОР	5—6
А — ОПШТИ ДЕО	7—84
I — Предео Хас	7—15
Границе и подела Хаса, 7—9. — Име »Хас«, 10. — Везе са суседним пределима. Етничка имена, 11—12. — Привредне прилике, 12—13. — Кућа, 14—15.	
II — Прилике у средњем веку	16—19
III — Турско доба	20—38
Опште напомене, 20—22. — Досељавање Арбанаса током 17. и 18. века, 22—28. — Прилике у Хасу у 19. веку, 29—30. — Судбина хашких Срба, 30—36. — Утицај епидемија, 36—37. — Сеобе Арбанаса из Хаса, 37—38.	
IV — Ново доба	38—52
Порекло и састав данашњег становништва у Хасу, 38—39. — Арбанаси, 40—51. — Срби, 51. — Цигани, 51—52.	
V — Арбанаси Хашани као заједница	52—84
1. Друштвене и правне установе	52—64
Хас није племенска него предеона целина, 52—54. — Значај племенске припадности у Хасу, 54—55. — Братство и род, 55—57. — Крвна освета и умир, 57—58. — Кућна задрута, 58—59. — Виргине, 59. — Село, 59—63. — Дервиши, 63—64.	
2. Ношња	64—74
Опште напомене. 64. — Мушка ношња, 65—69. — Женска ношња, 69—74.	
3. Обичаји и веровања	74—84
Обичаји у личном и породичном животу (Око рођења, 75. Лична имена, 75. Шишано кумство, 75. Брак и женидбени обичаји, 75—77. Смрт и погреб, 77—79), 75—79. — Празнички обичаји (Слава, 79—80. Божић, 80—81. Ускрс, 81. Остали хришћански празници, 81—82. Посебни муслимански празници, 82), 79—82. — Грађевне жртве, 82—84.	

	Страна
Б — ПОСЕБНИ ДЕО	85—111
Преглед насеља и становништва	85—111
1. Дева, 85—86. — 2. Гуска, 86. — 3. Брековац, 86—87. — 4. Во- гсво, 87—88. — 5. Жуб, 88. — 6. Фирза, 88—89. — 7. Мсглица, 89—90. — 8. Кусари, 90—91. — 9. Пјетршан, 91. — 10. Дољ, 91—92. — 11. Кушсвац или Кушавец, 92. — 12. Рача, 92—93. — 13. Зулфај, 93. — 14. Годен, 93—94. — 15. Липовац, 94. — 16. Грчип, 94. — 17. Дамњане, 95—97. — 18. Ујз, 97. — 19. Смаћ, 98. — 20. Бистражин, 98—99. — 21. Градиш, 99. — 22. Фшај, 99—100. — 23. Рогово, 100—101. — 24. Горње Рогово, 101—102. 25. Хвосно, 102. — 26. Марош, 102—103. — 27. Кушнин, 103. 28. Дедај, 103—104. — 29. Ромаја, 104. — 30. Лукиње, 105. — 31. Кабаш, 105. — 32. Љубижда, 105—106. — 33. Карашинђерч, 106—107. — 34. Зјум, 107—108. — 35. Крајк, 109. — 36. Ђонз, 109. — 37. Мазрек, 110. — 38. Којуша, 110. — 39. Планеја, 110. 40. Мила, 111. — 41. Горожупа, 111.	
SUMMARY	112—114
РЕГИСТАР	115—130

ПРЕДГОВОР

Мало је крајева у нашој земљи који би били тако мало познати као што је случај са Хасом између Ђаковице и Призрена. Последњих деценија турске владавине тамо се било зацарило безвлашће, па нико није могао ни да зађе у крајеве даље од главних друмова. Пок. Џвијић је укратко али тачно изнео те тешкоће. Као увод у одељак »Метохија и Призренска Област« у његовим »Основама« написао је ове речи: »Овде је пред оскудним подацима потребно ставити објашњење и извињење. Метохију и призренску област је најтеже испитивати због Арбанаса и поарбанашених Срба, који сумњају на испитиваче и непријатељски их предусрећу. Уз то је нарочито Метохија обрасла ситном храстовом гором, кроз коју човек види махом само на малом отстојању те нема прегледа, а непрекидно се сусрећу или се наилази на наоружане Арбанасе, који као с неким правом траже обавештења зашто путујете. Међу њима крв пада свакога дана. Куће су им познате куле са пушкарницама, без прозора. Ово је област највеће несигурности на Балканском Полуострву. Из списка ранијих путника, Буа, Викенела, до Милојевића, види се, у колико то они сами не истичу, по оскудним подацима, да су и они стајали под утицајем несигурности и зебње и нису могли слободно проматрати. У време мога путовања биле су још теже прилике.«¹⁾ Имајући то у виду, морамо се дивити колико је Џвијић ипак успео. Само о једном крају те области није успео да каже готово ништа: сем што га је поменуо као саставни део области и што је приказао епитенетску клисуру Белог Дрима код Фшаја, Џвијић не износи ништа о пределу Хасу.

Једини истраживачи који су у турско време посетили Хас били су Ами Буе, 1837, и Мис Идит Дарам. Идући од Спаса на Дриму у Ђаковицу, Буе је прсшао кроз данашњи јужнословенски део Хаса, али се у казивању о Хасу ослања углавном на д-ра Милера.²⁾ Мало пред балканске ратове била је у Хасу Енглескиња Мис Дарам. Иако велики пријатељ Арбанаса и свуда примана с поверењем и поштовањем, она у Хасу није могла да врши никаква

¹⁾ Ј. Џвијић: Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије III (Београд 1911) 1133.

²⁾ Ami Boué: Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe II (Vienne 1854) 111—114.

истраживања. Хасјани су били према њој врло гостопримни и допустили су јој да прође кроз њихов крај, али су они били не-навикнути на странце и толико у страху да би њихово допуштење могло довести до стране анексије, тако да она није стављала никаква питања о пореклу или ма чему личном.³⁾

Нешто више података о појединим селима са краја 19 века изнео је И. С. Јастребов у свом делу »Стара Србија и Албанија« (Београд 1904), али су и ти подаци врло штури и непоуздани. Јастребов не вели да ли је он лично залазио у Хас.

После балканских и после првог светског рата прилике су се и у тим крајевима знатно измениле. Вршена су и разноврсна проучавања у Метохији и околини Призрена. Међутим, Хас је и даље остао занемарен и непознат. Разлоге томе треба тражити у томе што је то и даље био тешко приступачан крај и доскора насељен само Арбанасима, као и у томе што је крај и економски и културно сиромашан, те у њему нема никаквих објеката од већег интереса који би привлачили странце и научнике. Крајем 1940. провео сам неколико дана на путу кроз Хас и тада прикупио нешто грађе о етничким приликама у том крају, у првом реду о прошлости и пореклу становништва, као и о организацији друштвеног живота. У годинама после другог светског рата имао сам прилике да долазим у Баковицу и да посетим хаско село Брековац, 1947, одакле сам набавио извештај број предмета за Етнографски музеј у Београду.

Да бих допринео правилнијем познавању тога краја и његова становништва, објављујем своја посматрања из 1940. и 1947. године, употпуњена употребом и разматрањем података из писаних извора. Није то потпуна монографија, али ће корисно послужити, јер су то стварно прва стручна и непосредна етнологска обавештења о том делу наше земље, досада сасвим непознатом, а у ком је у току 17. и 18. века извршена потпуна етничка смена: дотада чисто српски крај, постао је арбанашки.

Потребно је да кажем и како сам долазио до грађе у Хасу, који је чисто арбанашки крај, а ја не знам арбанашки. Није било никаквих тешкоћа у споразумевању, пошто већина Хасјана говори и српскохрватски: многи од старијих научили су наш језик као печалбари, а млађи служећи у војсци и радећи изван Хаса. Жене у Хасу не знају српскохрватски, али то није била једина сметња да разговарам с њима: у том крају странац није могао ни у моје време разговарати не само с муслимашким него ни са католичким женама.

Арбанашка имена, речи и изрази, употребљени у овом спису, писани су где год је то било могућно српском ћирилицом, а у осталим случајевима — поглавито где се ради о гласовима којих нема наш језик — савременим арбанашким правописом. Код тог исписивања помагао ми је Марк Краснићи, асистент Етнографског института Српске академије наука, коме се и овом приликом захваљујем на тој услузи.

³⁾ Miss E. Durham: Some Tribal Origins, Laws and Customs of the Balkans (London: George Allen & Unwin, Ltd., 1928) 32.

А — ОПШТИ ДЕО

I — ПРЕДЕО ХАС

Границе и подела Хаса

По Цвијићу, у сливу Белог Дрима »раван и побрђа око Ђаковице, затим брежуљкаста област на десној страни Дрима све до ушћа Бистрице у Дрим, зове се Х а с, и Ђаковица је његово главно место.«¹⁾ Та су обавештења веома штура и доста нетачна. Пре свега, Ђаковица је и раније и данас главно место само за један део Хаса, а она уопште није у Хасу.

Јастребов се опширније позабавио питањем предеоне поделе у области око Ђаковице и Призрена, па је тврдио — погрешно — да се предео који се сада зове Хас у српско средњевековно доба звао Патковски Дел, коме је на северу тада била Затрнавска Жупа.²⁾ Ни Јастребов није изнео тачне границе Хаса, али је изнео списак села која, по арбанашком народном схватању, сачињавају Хас и друге пределе. Пре него што пређем на расма-трања о границама Хаса, морам да истакнем да је данас Хас подељен, тако да му је југозападна половина у Арбанији а северо-источна у Југославији, и државна граница иде преко планине Паштрика.

Предеоне целине на Балкану обично обухватају неки мали речни слив, неку котлину или површ и сл. Хас није таква предеона целина. Хас обухвата планину Паштрик и њену подгорину до Белог, односно до Великог Дрима, тако да села на разним обалама Белог, односно Великог Дрима припадају и разним предесним целинама. То је несумњиво стога што је долина Белог Дрима делом клисура а делом врло широка и подводних обала, те се река тешко може да премости: на Белом Дриму су 1940. само два стална и важна моста, Швањски или Фшајски мост испод клисуре Градиша и мост код Љум-Куле, испред састава Белог и Црног Дрима, у Арбанији.

Границу Хаса на североистоку и истоку према Подрими и на југоистоку према Љуми чини Бели Дрим. Југозападну границу чини Велики Дрим до ниже Св. Спаса. Западна граница према Краснићима и северна граница према Ђаковској Малесији и Реци

¹⁾ Ј. Цвијић: пом. дело 1134.

²⁾ И. С. Јастребов: Стара Србија и Албанија. Споменик С. К. А. XLI (Београд 1904) 4.

нису тако изразите, јер ту нема реке као што је Бели Дрим. На тој страни, која претставља вратнице арбанашком продору, рано је дошло до крупних етничких поремећаја који су имали одјека и у предесној и етничкој подели. Поред тога, код тамошњег света запажа се сада и велико прилагођавање административној подели. Због свега тога, на тој страни је нешто теже утврдити праву границу Хаса.

Немајући никаквих непосредних обавештења о оном делу Хаса који је у Арбанији, ја ћу у даљим излагањима говорити само о оном делу Хаса који је у Југославији.

Према обавештењима до којих је био дошао пок. Јастребов, од села на десној страни Ереника Речкој Нахији би припадала села Брековац, Гуска и Дева, а остала села на десној страни Ереника а у саставу Воговске општине (по подели од 1940, М. Ф.), тј. села Вогово, Жуб, Фирза, Могица, Пјетршан, Рача, Кусари, Дољ и Кушовац била би у Хасу.³⁾ Према томе, граница Хасу на тој страни ишла би углавном секундарним развојем између Ереника и његове десне притоке Воговице.

³⁾ Нав. дело 6—7.

Сва саопштења из народа се слажу да је Хас на северу до доњег тока Ереника (до Терзиског моста) и до Ђафа Прушит (842 м). Али се не слажу у погледу повлачења границе од Терзиског моста до Ђафа Прушит. По некима, сва села некадашње Воговске општине — не само она на левој него и она на десној страни Ереника — јесу предео Река, Река Кеч, (арб. Река е Кеде, Зла Река), и становници им Рекалије. Према томе, само села некадашње дамњанске и зјумске општине у шарпланинском срезу на србијанској страни била би у Хасу. По другима, сва села воговске општине на десној страни Ереника, а не само она која узима Јастребов, улазе у састав Хаса. Ово схватање деле и сами становници тих села поред Ереника (Дева, Гуска, Брековац). Према томе, Ереник је северна граница Хаса узводно до иза села Гуске, а одатле се граница пење планинском косом према вису Ђафа Прушит.

Ни део Хаса у Југославији не чини једну потпуну целину. Југоисточни део је више планински и стеновит, и он се зове Хас и Гурит (Has i Gurit, Стеновити Хас). Тај део Хаса је у привредном саобраћају упућен на Призрен, који му је ближи, и припада шарпланинском (призренском) срезу. Северозападни део је нижи, и стога се зове Хас и Рашит (Has i Rrashit, Равни Хас). Тај део је у саставу ђаковичког среза, на чији трг и чаршију је и упућен. Отуда и извесне разлике између та два дела: становници из села Равнога Хаса ретко ступају у брачне везе с онима из Брдског или Стеновитог Хаса.

Нисам имао прилике да чујем нигде да би се Хас звао Суви Хас; Нушић је вероватно за то име чуо негде у Арбанији. Он чак износи да је Хас некада обухватао и већу површину: да се Хасом називала и Дарданија, коју су звали и Дукацином.¹⁾ За то нема потврде ни с које друге стране.

Прича се да је Хас некада имао хиљаду кућа и да се, стога, звао и Has i nji mi shpish (Хас са хиљаду кућа). У Подрими се обично говори Хас Ђоне, дакле Ђонски Хас, по великом селу Ђону у Хасу.

Село Рогово, на тераси поред Дрима, не сматра се као да етнички сасвим припада Хасу. Становници тог села су у женидбеним везама са Подримом: у Подриму дају своје одиве, а не дају у Хас, ма да их узимају из Хаса. У Рогову је и више родова који су пореклом из Подрима. Некада је Рогово било средиште за читав Хас.

У читаву Хасу, узимајући у обзир и онај део у Арбанији, нема трга ни градског насеља. Најближи су тргови Ђаковица и Призрен. Седиште главара хаских није било увек у истом месту: раније је било у Рогову, после у Дамњану,²⁾ а последњих деценија турске владавине у селу Влахњи, које је сада у Арбанији.

¹⁾ Бран. Ђ. Нушић: Сабрана дела XXV (Београд 1936) 263.

²⁾ И. С. Јастребов: пом. дело 17.

Име »Хас«

Име *Хас* је ново, предео га је добио за време Турака. Када су Турци претворили овај предео у хас или хасове, као и колики и чији су то били хасови, не зна се ништа на основу досад познатих писаних извора.⁴⁾ Првобитно су хасови били земље са којих су приход побирали сами султани у своју личну корист или крупни војно-управни чиновници: управници покрајина (беглер-бези), управници области или округа (санџак-бези), и др. Хасом су доцније називане и земље које су припадале појединим манастирима, па је било и спахиских хасова: комади земље у саставу тимара које обрађује спахија сам за себе или му их други обрађују за њега. Сигурно је да Хас под Паштриком није био ни манастирски ни спахиски, јер је био сувише велик. Могао је бити само султански или каквог другог високог функционера. Сигурно је да је тај хас (или хасови) образован још у раније турско доба и да је под утицајем таквог правног и социјалног положаја његова током времена дошло до тога да се сва села у саставу тог хаса (или хасова) сматрају једном целином. Средином 17. века, турски санџак (округ) Призрен сбухватао је територију у којој су били кадилуци: Призрен, Суха Река, Хава⁵⁾с Призрен (тј. Призренски Хасови), Кичево или Крчево, Бихор и Трговиште.⁶⁾ Било је, дакле, више хасова, који су били толико велики да су сачињавали посебан кадилук. Не зна се када је тај кадилук изгубио карактер управне целине; вероватно пошто се развила Ђаковица и постала и сама локални административни центар.

У претставци што су је 1597 упутили папи Клементу VIII српски калуђери Дамјан и Павле помињу се Хас Горњи и Доњи, али као крајеви ближе Новоме Пазару а уз Штавицу, Пећ, Хвостно, Дечане и Плав, преко којих је даље Призрен.⁸⁾ Тај помен не може се, дакле, узети да се односи на Хас под Паштриком: то је Хас у Полимљу.

У новије време Хас као целина се распада под дејством привредних и друштвених чинилаца: како су расли градови Призрен и Ђаковица, растао је и њихов економски утицај, тако да се Хас поделио на призренску и ђаковичку сферу. Затим, од некадашњег хаса или хасова је остало само име, а становници Хаса су били постали знатним делом чивчије ђаковичких и призренских бегова.

⁴⁾ Сасвим је без вредности оно што Јастребов износи о имену Хаса: да се становници тог предела зову Хассы, тј. одабрани, истакнути, привилеговани становници, пошто су се, тобоже, њихови преци били покорили султану без борбе и још му помогли приликом освојења Призрена (И. С. Јастребов: нав. дело 20). То је обична народна етимологија.

⁵⁾ Х. Шабановић: Управна подјела југословенских земаља под турском владавином до карловачког мира 1699 год. Годишњак Историског друштва БиХ IV (Сарајево 1952) 178.

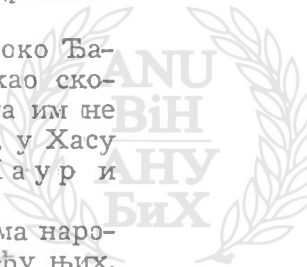
⁶⁾ Др. Карло Хорват: Нови историјски споменици за повјест Босне и сусједних земаља. Гласник Земаљског музеја XXI (1909) 58.

Везе са суседним пределима. Етничка имена

Северно од Ереника па све до Дечана је, по схватању Хасјана, предео Река Кеч (Река е Кеџе). Поље око Дрима, источно од Баковице, зову Душкаја, а предео на левој страни Дрима, ниже од Фшајског Моста, је Подримја са Призренским пољем.

Бели Дрим дели Хас од Подрими и Љуме. Та је граница према Подрими веома оштра: чим се пређе Бели Дрим, осети се да је то други крај, са знатно друкчијим начином живота. Главна веза између Хаса и Подрими је преко Фшајског моста, а са Баковицом преко Терзиског моста (преко реке Ереника). Веза са Призреном одржава се мостом код села Крајка, који је подигнут у новије време, али је слаб и често неупотребљив. Год. 1940. био је и понтонски мост код села Горожупе.

По арбанашком народном схватању, Хас је посебна предеона целина или, како они кажу: крајин, крајина, крахина. Становници Хаса познати су у суседним пределима под општим именом Хасјан или Хасњан и важе као приглупи, непросвећени, заостали, те се на њихов рачун праве многе шале са мотивима као за старе грчке Абдерићане или за српске Дрињаке и Шијаке.

Католици из Хаса зову све католике у Подрими и око Баковице Фандама и сматрају их номадима, јер су, као ско-

рашњи досељеници и чивчије, били врло покретљиви, па им не дају својих одива (али од њих узимају). Муслимани, пак, у Хасу и саме католике Хасјане зову Фандама, а зову их и Каур и Латин (православни Срби су им Шка).

Иако између Арбанаса у Хасу и њихових суседа нема нарочитих разлика у погледу на етничке особине, ипак између њих, као и међу Арбанасима у самом Хасу, влада велика подвојеност. У односу према Подрими, Хашани се сматрају посебном етничком групом и једни друге сматрају горим од себе, а групе се односе једна према другој као ендегаме заједнице. Нарочито је велика противност између католика у Хасу и католика у Подрими и Метохији.

Католици Арбанаси у зјумској општини (шарпланински срез), који су готово сви старији досељеници, склапају брачне везе са варошанима а неће са Фандама, које сматрају »дивљим људима«. За Србе и за Арбанасе муслимане Фанде су уопште сви католички досељени Арбанаси, јер су они знатним делом из долине Фана. Уопште, све који су миридитског порекла зову Фандама. Међутим, међу самим католицима израз Фанде има друго значење. Старији дошљаци у Хасу, који себе већ сматрају старинцима у пределу, зову Фандама све новије дошљаке који још нису успели да се сасвим одомаће у новом завичају и који су, будући чивчије, доскора били врло покретљиво становништво, па су делом и сада такви. За њих је израз »Фанда« синоним за номад, скитач, бескућник, а таква врста људи је презрена. Фанде су за Зјумјане исто што и чергаши: Fandes knusi i këndon në kerr (У Фанда певац пева на колима). Нико не памти да се Зјумјанка

удала за Фанду, а редак је изузетак да се Хашанин оженио Фандешком. Хашани себе сматрају правим латинима (католицима) и Арбанасима, а Фанде у Подрими и скорашњи досељеници у дамњанској општини су им изрод које ће у љутњи назвати *Magjupt e Krishtit* (хришћански Цигани). С друге стране, те Фанде себе сматрају бољим јунацима и бољим Арбанасима него што су они у зјумској општини, па им се ругају називајући их Србима, зјумским Србима (*Shkijet e Zymit*). Србима зову, и то у љутњи, само католичке а не и муслиманске Арбанасе. Фанде из села ближе Ђаковици целу миридитску област зову Фан или Фанд и сами себе зову Фандама, а католике у зјумској општини зову Маљсори (што им је синоним за »дивљи људи«), а и Шкијет е Зимит.

Неки кажу да израз »зјумски Срби« треба да значи поругу стога што су Зјумјани слабији јунаци од Фанда, као и Срби. Стварно порекло тог израза биће друкчије. Две су могућности. Или се тим првобитно истицало да међу католицима у Зјуму има поарбанашених Срба, што није искључено, ма да међу садашњим католицима у том крају нема родова за које би се могло доказати да су српског порекла. Према томе, ова претпоставка нема довољно вероватноће. Друга је претпоставка да је тај израз из старијег доба, из доба када су први арбанашки исељеници пошли у данашњи Хас, који је тада још био српски крај, у Србији, и за оне који су остали у матици ти су исељеници отишли били у Србију и постали »Срби«. Ово објашњење је засада једино које се може сматрати као поуздано.

Привредне прилике

Виши делови Паштрика, изнад насеља, су под великом шумом, која је државна својина. Простране површине по странама и падинама су и данас под шикаром. На много места види се и го крш. Сем ситних облика крша (карста), виде се и већи. Таква је напр. велика увала *Arat e Mëdhaja* (Велике Њиве) у Зјуму, а ниже ње велика вртача стално под водом, *Liqen e Zymit* (Зјумско језеро). Језеро је овалног облика и дугачко око 100 м, а ниво воде у њему, по казивању мештана, без колебања.

Иако има веома имућних појединаца, Хас је, уопште узевши, сиромашан предео. Први разлог томе је што је земљиште добрим делом кршевито. Вероватно да су узроком биле и социјалне прилике да се пољопривреда није могла боље да развије, па су још увек велике површине обрадивог земљишта под шикаром.

Пољопривреда има екстензиван карактер у пуном смислу те речи. Простране површине служе као испаше. Има и нешто винограда. Од поврћа нема готово ништа. Земље су врло слабе родности. Многи домаћини су сасвим без стоке.

Могу овде да поменем један особит обичај. Ко има њиву подесну за сејање бостана, у Дамњану, допушта суседима да на њој засаде бостан. Претходно се тачно измери део који ће се дати

на послугу, и корисници сами сеју бостан. У замену за то они власницима те земље дају исту површину кукуруза, али су они сами сејали тај кукуруз.

Око села Деве има кестенових шума, које су приватни посед. Сељаци из оближњих села иду код пријатеља у Деву те беру кестен за себе. Кестен има знатну улогу у исхрани у нормалним годинама, а у гладним годинама још већу, па се тада кестеново брашно додаје брашну од житарица за прављење хлеба. Било је и тога да је хлеб прављен и од чиста кестенова брашна, без икакве друге примесе. И у току зиме 1946/1947. справљан је такав хлеб у селима око Деве, напр. у Брековцу, у кући Прана Бинака.

Из неких села, напр. из Мила, изгоне стоку преко лета на станове, и то свака кућа сама за себе, а зими држе стоку код кућа. Чобани из Ђона израђују узгред лажице, свирале, корита и сл. У Ђону се израђују и рала.

У Хасу је развијено и печалбарство. Из села у зјумској општини многи од старине, а из села у дамњанској општини неки отскора одлазе у печалбу, и то поглавито као пекари. Ти пекари раде у оближњим варошима Призрену и Ђаковици, те у Арбанији, затим по косовским варошима, па у Нишу, Београду и др. Из зјумске општине одлази их тако на рад око 600. У печалбу иду и људи из села у Равном Хасу, и то само преко лета, углавном у Београд и Земун.

Одлажењу у печалбу одавали су се Срби у разним крајевима Старе Србије поглавито услед притиска од стране Арбанаса. Међутим, овде видимо занимљиву појаву да су се печалби одали и Арбанаси, код којих поменути узрок уопште не долази у обзир. Они сами објашњавају, и то је тачно, да у печалбу иду због сиромаштва, јер их њихова земља не може да прехранује и да уопште не би могли да живе да немају могућности зарађивања на тај начин.

О старости те појаве нисам могао много да дознам. На основи казивања појединаца о томе који су им преци ишли у печалбу, могао сам да утврдим само толико да је одлажења у печалбу из зјумске општине било несумњиво још у време око 1820. и да су турског времена највише ишли у Ниш и Косовску Митровицу, па и сада многи раде у тим градовима.

Пекари остају у печалби дуже времена и кући долазе с времена на време. Обично у печалби раде као ортаци.

Из дамњанске општине почело је да се иде у печалбу отскора, и иду већином као обични радници. Такви остају на раду изван села само преко лета. Пекара је из тих села мало.

У прошлости је било и пљачкашке привреде. Разуме се, о томе сами Арбанаси не казују ништа. За то имају српски израз »пљачк«.

Пре неколико година, 1950, отворен је у Деви рудник хрома.

Кућа

У Рогову, селу на тераси поред Дрима, слушао сам да су некада и у овом крају куће биле од дрвета. Данас таквих кућа уопште нема.

Белик део арбанашког становништва у Хасу су потомци скорашњих досељеника, а много је домаћина који су лично дошли у Хас из других крајева. По доласку, досељеник је градио колибу за становање на крчевини. Те колибе (арбанашки kolib) за

Фот. 1.
Пренк-Пал-мала
у Зјуму

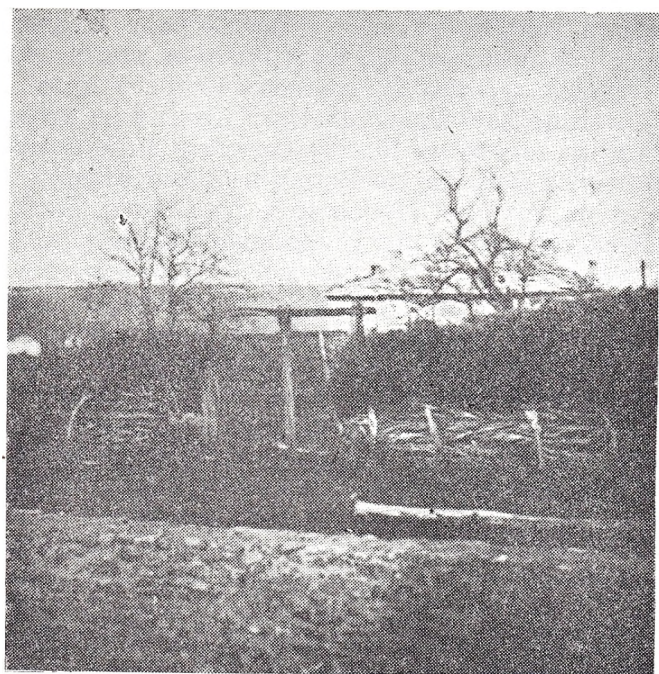
становање док се не сагради кућа биле су врло једноставне. Према опису из сећања старијих људи Хашана, то су били дубироци или савардаци бусаре: поболи би мотке увис, па по моткама на-слагали бусење, а да би колиба била јача, наређали би унаоколо још камења до пола висине колибе. Било је колиба и друкчијег типа: начини се плот од прућа, четвртасте основе, па се покрије лишћем, папрати или кукурузовином, а плетер се облепи блатом изнутра и споља.

Куће у Хасу (фот. 1 и 2) су зидане од камена, типа куле, са сасвим малим прозорима или отворима у зидовима. Покривене су плочама, а у најновије време уводи се све више цреп за покривање. Споредне зграде су често покривене сламом. Око куће је пространо двориште с високом оградом од камена. На »авлији« су велика врата (d e r a) за пролаз колима и мала врата за пешаке, која и Арбанаси зову српском речи »пролаз« (фот. 3).

Кревет у кући у Рогову зову кревет, а иначе другде у Хасу sh t r a t.

Фот. 2.
Чолак-мала у Зјуму

Фот. 3.
Кација и пролаз
(лево) у Дамњану

II — ПРИЛИКЕ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

Многа села у околини Призрена и у Метохији помињу се у писаним изворима из средњег века са доста појединости: помињу им се засеоци, међе, становници, разни привредни објекти и карактеристике. То није случај и са селима у данашњем Хасу, иако су она сразмерно близу Призрена и Дечана. Уколико се нека од њих и помињу, ти су помени веома штури, нарочито у погледу становништва.

У изворима се помињу прилично неодређено Патково и Патковско брдо односно Патковски »дјл« (брдо), па је Јастребов узимао да се је цео крај звао Патковски Дел. Као што ће се видети из даљих излагања, Патковом се је звало само неко село под Пашгриком, које више уопште не постоји или је променило име.

Пошто разлика у времену између издавања дечанске хрисовуље (1330) и познијих хрисовуља са поменима села у данашњем Хасу (1348, 1355) за ова разматрања нема никаква нарочита значаја, изнећу најпре све те податке из хрисовуља, па их онда размотрити.

Најстарије писане вести су у Дечанској хрисовуљи из 1330. која је драгоцен извор за познавање прилика у данашњој Метохији и неким другим крајевима у то време. На жалост, врло мало има помена о селима у данашњем Хасу. Граница предела Алтина од неколико села ишла је на јуту делимично низ реку Рибницу, почевши од ушћа потока Врела па до ушћа Нерестуше у Рибницу према Тлстоме Брду (које је, дакле, на десној страни Рибнице, данашњег Ереника, и, грема томе, у Хасу). Међу поклоњеним селима било је и село Дољанци са свега неколико домаћинстава, а међе тог села су ишле »од Рил'ковине у горње чело Казнча Стлпа и у Бело Поље и у Липов'ц под Вардишти и тако ре од Дољан'ц у Рудински Поток и где упада Рудински Поток у Дрим«. Говорећи о планинама које је даровао манастиру Дечанима, краљ Дечански каже: »И да краљевство ми Модру Слатину да је зимовиште црковному добитку, а међа јеј до Борка и према Борку уз дел, и тако ре на дел, и по делу на Преслоп, и по делу у Тлсто Брдо, и тако ре кон Клобучарева Дола у Љешева Селишта и у долње чело Слатине на сну страну у крст међу Патково и Слатину и низ дел у Бор'к...«¹⁾ Мало даље, у истој хрисовуљи, говори се о међи између села Зерзева и Брестовца, па се каже: »... како потече Бара из Дрима тако ре на Илијину цркву а од Беле Цркве од веље цесте посред луга до Медвеђега Дола на поли Белој Цркви и Зерзеву. А од Медвеђега дола с постелштаки како греде пут над луг, под Стакојев виноград на Лештје и Почивалиште поврх Градишта и тако ре у Дрим, а с Вшвани међа од брода цест'нскога на Бару Жепинску и у Вељи Брег...« У доцнијем препису хрисовуље записано је: »а с Швани међа.« У том доцнијем препису помиње се и село Влахиња чије међе иду

¹⁾ М. С. Милојевић: Дечанске хрисовуље. Гласник Срп. ученог друштва, II одељење, књ. XII (Београд 1880) 39, 49, 56, 128.

»како греде от сливе пут на Клишане и уз дел како греде на Велиј. Врх на Пстрц к Драговодѣ и от Драговоде по делу на Преслоп и по делу на Грчин и низ Велики Дел како спада на сливу«.³)

Оснивајући манастир св. Арханђела крај Призрена, 1348, цар Душан га је богато обдарио. Помињу се и села Диничино и Брестовац, која су била на левој страни Дрима (пошто је Швања на десној), »а брдо Диничину и Брестовцу с оне стране Дрима делом (тј. брдом) до швањске међе и темгере делом како упада у Дубштицу реку.« Поклоњено је »село Ошвања, а међа му с Роговом како упада Глбоки Дол у Дрим и от потока уз дел на Левова Селишта и от селишта на Прибчев Крст и от крста по делу у Рујеву Пољању и от туду према Липовцу у ками на путу који греде от Бисажине у Трnavу по делу до Пандократорова хрисовуља...« Затим, на овај крај се односе и ови подаци из исте хрисовуље: »Село Тмава с рибником и с млини и с виногради, а међа му из Дрима у Девичју Стену делом како се ками вали међу Тмаву и међу Горожупе у Грбуч и от Грбуча у Рутове, у Кликову по венцу у Чрни Врх и сијази међа к Тмавје... И приложи царство ми забел у Слатине, а међа му од Мекињеша: од Градишта како слази дел у долње чело под цареве гради до луга и от луга уз дел темђере делом који греде до Патковскога дела...« Још је цар дао »и уљаник на Слатине, а међа му от Грамост у брдо у Стражник и от Стражника стрмо на поток преко ливаде и преко потока у Голо Брдо и тем путем у Мекинеш и от Мекинеша у низ дол Вину преко у Голо Брдо и от Голога Брда вину по делу до Патковскога Брда...«⁴)

Напоследку, око 1355, цар Душан потврђује прилоге и повластице манастиру св. Николе у Добрушти (и данас село на левој страни Дрима, југозападно од Призрена) и прилаже: »Село Горожупи, село Милишта, село Плано, и тази 3 села да доносе на годиште по 20 товар соли од Зете светому Николје...«⁵)

Тиме су исцрпени досада познати писани подаци из средњега века о данашњем Хасу. Нека од насеља која се у њима помињу могу се лако идентификовати, јер постоје под истим или незнатно измењеним именом и нема сумње да су иста. То су Швања или Ошвања (данас Фшај или Швањ), Рогово, Липовац, Бисажина (данас Бистражин) Горожупа, Милишта (данас Мила, североисточно од Горожупе) и Плано (данас Планија, североисточно од Мила). Пошто је село Дољанци граничило са Липовцем, нема сумње да је данашње село Дољ, такође гранично с Липовцем, то некадашње село Дољанци. Затим, пошто се у међама села Влахиње помињу места Драговода и Грчин, као и Пстрц, нема сумње да се ради о селу које се и данас зове Влахња, а које је у Арбанији; у арбанашком делу Хаса има коса Драговода, а Грчин је данас село у нашем делу Хаса и од Влахње га дели

³) Нав. дело 58, 130.

⁴) Гласник Друштва Србске словесности XV (Београд 1862) 275—276, 282—283.

⁵) Ст. Новаковић: Законски споменици (Београд 1912) 719.

Паштрик, очигледно некадашњи Пстрц. Помињу се, дакле, девет насеља која постоје и данас у нашем делу Хаса. Теже је с осталим именима, јер су то имена мањих објеката — брегова, долова, бара, парцела итд. —, која су се лакше могла заборавити приликом смене становништва или приликом запустења села. Нека су се можда одржала и у преводу, али превођењем тих имена на арбанашки и данашњих арбанашких имена на српскохрватски нисам успео да дођем ни до каква позитивна резултата. Даља је тешкоћа, и она је врло велика, у томе што су хатари појединих села прелазили и преко Дрима, а понегде се не може утврдити ни да ли је објекат на десној или на левој страни Дрима. Као реке помињу се само Рибница, која делимично чини границу пределу Алтину, и Дрим, па стога сва места око Слатине, Зерзева и Борка треба тражити у крају с обе стране Белог Дрима а ниже ушћа Дримове веће притоке Ереника, некадашњег Рибника или Рибнице. Стога ћу се ограничити само на то да из наведених ставова издвојим она имена која су се сигурно или вероватно односила на објекте на десној страни Белог Дрима.

Тлсто Брдо, које се помиње двапут, биће брдо изнад данашњих села Раче и Моглице, јер је на десној страни Рибнице (Ереника) а према ушћу њене притоке Траканића, можда некадашње Нерестуше. Село Борак је било на левој страни Дрима, јер међа зимовишту Модрој Слатини иде поред Борка и после »на ону страну«, што, у овом случају, значи: преко Дрима. Прешавши Дрим, та граница долази на границу између села Слатине и Паткова. Слатина се помиње двапут и 1348: забел и уљаник у том селу, па опет и Патковски Дел (брдо). Та Слатина је била непосредно уз Градиште, као и Мекињеш, али се, засад, не може рећи ништа ближе о њихову правом положају. Пошто су према Градишту, на десној страни Дрима, у близу села Фшај и Бистражин, Слатина је морала бити на левој страни (можда где је данас село Геђе на ушћу једног дола испод Градишта). Патково и Патковско Брдо су била, како се види из повеље од 1330, на десној страни Дрима и ни из чега се не види да је Патково предеоно име: то је име села. Затим, то село и његово брдо нису могли бити далеко од Дрима. Стога је погрешно што Јастребов узима да је село »Патка« исто што и Патково. То село »Патка« које он помиње налазило се, по њему, између села Тафе Прушит и Тара,³⁾ што значи да је било у јужној подгорини Тафе Прушит и у сливу Великог Дрима. Међутим, на нашој топографској карти 1 : 100.000 нема нигде означено село таквога имена, а ни ја нисам имао прилике да чујем за такво село. Или је то једна од многобројних погрешака И. С. Јастребова, или су турске управне власти заиста имале у списку име »Патка«, а село се стварно звало друкчије, што је такође могућно.

Помињу се као суседна села Брестовац, Зерзево и Бела Црква. Бела Црква постоји и данас под тим именом, а Зерзево је данашње Зрзе: у то се не може сумњати. Оба су на левој страни

³⁾ Јастребов: нав. дело 7.

Белог Дрима, а у светоарханђелској повељи се нарочито вели за Брестовац да је на левој страни Белог Дрима, па би на тој страни требало тражити и готово сва места преко којих је ишла граница тих села. Градиште у близини тих села је коса и епигенетска клисура Белог Дрима која се данас зове скраћено, у духу арбанашког језика, Градиш. Значајно је да међа Зрзева и Брестовца према Швањи није ишла Дримом него је, изгледа, прелазила Дрим, и Бара Жепинска и Вељи Брег треба да су били на десној страни Белог Дрима. Не зна се ни где је било село Диничино из 1348, које је било на левој страни Белог Дрима (данас има широк ненасељен појас на левој страни Дрима а ниже села Беле Цркве и Зрза). И Брестовац и Диничино имали су своје брдо на десној страни Дрима до швањске међе. Места што се помињу на међи између Ошвање и Рогова те око Липовца и Бисажине (Глбски Дол, Левова Селишта, Прибчев Крст, Рујева Пољана) била су сва, без сумње, на десној страни Белог Дрима, односно у Хасу.

Село Тмаву би требало тражити западно од Горожупе, у данашњем арбанашком делу Хаса.

У тим изворима се не говори ништа о становницима поменутих насеља, сем што се поименце помињу малобројна домаћинства, српска, у селу Дољанцима. Становништво и осталих села је било, очигледно, српско: за то говоре имена села и других објеката, карактер тих села (земљорадња), чињеница да су у селима унаоколо били Срби и да су арбанашки и влашки катун били тада сразмерно ретки на властелинствима манастира Дечана и Св. Арханђела. То, ипак, не искључује да у деловима Хаса који нису обухваћени изнетим именима није било Влаха или Арбанаса, чија је етничка матична област била сасвим близу.

На основу изложенога, немамо, засада, никаква слонца по коме бисмо могли сматрати да је данашњи Хас у средњем веку био предеона или управна целина и да је, као такав, имао и своје посебно име; штавише, из изнетих података се види да су поједини делови Хаса у средњем веку припадали разним властелинствима, да су хатари села поред Дрима прелазили и на другу страну Дрима, што значи да су села поред Дрима, а с обе његове стране, чинила једну заједницу, што је било сасвим природно. Односи који ће настати за време Турака били су сасвим вештачки и, доцније, ненормални: стварање хаса и пропадање нормалног земљорадничког живота у насељима по дну речне долине и склањање становништва даље од реке, односно од друма који иде поред ње, довешће до тога да се и становништво на падинама једне планине осети као целина.

Поред многих старих црквишта и гробаља, која нису ближе испитивана, врло су бројне успомене на старо српско становништво и у тспсомастици и у народним предањима. Међутим, с изузетком оних имена места која се помињу у писаним изворима из средњег века, за остале такве успомене не може се утврдити поуздано да ли су из средњег века или из познијег времена. Стога ће те све успомене бити изнете и размотрене у даљим излагањима.

III — ТУРСКО ДОБА

Опште напомене

Од средине 14. века, па све до у другу половину 16. века, немамо, засада, никаквих писаних вести о приликама у Хасу. А у току тога времена од преко 200 година десиле су се веома крупне промене. На жалост, ми не знамо тачно када је данашњи Хас пао под Турке и када су у њему почеле да се врше промене изазване тим судбоносним догађајем, нити знамо како су текле те промене. Не знамо чак ни то када је и како овај предео постао хас (или хасови) и чији је то био хас, као што не знамо ни када је дошло до тога да предео изгуби карактер хаса.

Па ни из познијег турског времена немамо за Хас онаквих вести као што их имамо за неке друге наше крајеве. Наиме, кроз цео Хас не пролази никакав ни важан ни споредан пут, а пут посред Хаса, дуж Дриме, није био пут којим би често пролазили учени путописци. Нешто обавештења о приликама у овом крају у току 17. и 18. века оставили су нам католички црквени функционери, који су по дужности обилазили католичка насеља и цркве и о њима слали извештаје у Рим, где су се и сачували. На жалост, сви то извештаји нису још објављени и у потпуности приступачни проучавању: садржину неких од њих дознајемо из дела академика Ј. Радонића »Римска курија« (Београд 1950). Ипак, и ти изводи су врло драгоцени и дају нам доста могућности да пратимо развитаك етничких прилика у овом крају. Наиме, ти извештаји су једностранни: они говоре само о католицима, тек посредно о муслиманима, а православне хришћане једва и помињу.

Ђаковица и Призрен са својим околинама били су врло далеко од сувоземних граница некадашње турске царевине, што је омогућавало извесну стабилност у развоју. Међутим, мира ни овде, ипак, није било. Можда га је било у почетку турске владавине, али у 17. веку и овде долази до крупних промена, које су последица спољнополитичких збивања, што су својим дејством потресала читаву турску царевину.

Само је један, засада, писани споменик из 16. века који се тиче непосредно Хаса. То је плоча са натписом на џамији у Рогову, у коме се износи да је џамију подигао 985 хиџретске године (1577/1578) неки великаш Хасан-ага.*) А тај натпис не казује много, сем што потврђује предање да је Рогово у прошлости било значајније насеље него што је данас и да је било некакво локално средиште. Џамија коју је подигао Хасан-ага није издржала: садашња зграда је из новијег времена. Не знамо ни каквог су етничког карактера били ти муслимани у Рогову и Хасу: да ли су били Турци или Срби. Вероватно је било и једних и других, тј.

*) Натпис је прсчитао са мог фотографског снимка д-р Мехмед Беговић, проф. унив., коме и свом приликом захваљујем на тој пријатељској услузи.

да је поред досељених правих Турака, којих је несумњиво било бар у мањем броју као спахија и управних и верских службеника, било и муслимана српског језика. Тада, изгледа, још није било никаквих Арбанаса у Хасу у северној и источној подгорини Паштрика.

Католички бискупи, визитатори и месни свештеници који су у току 17. и 18. века слали извештаје у Рим о стању католичке цркве у Србији, а који су били по рођењу Арбанаси или католици из наших западних крајева, сви се слажу у неким стварима. Прво у чему се слажу јест да су крајеви око Ђаковице и Призрена, дакле и Хас, у Србији и да је Велики Дрим граница између Арбаније и Србије. Затим, сви се слажу да су католици новији дошљаци, да су под тешким терором од стране муслимана и да, стога, прелазе на ислам.

Како су извештаји из разних година, у њима се види сасвим лепо како из арбанашких планина наилазе таласи сиромашних планинаца, који сви долазе као католици. Отргнувши се и удаљивши се од своје матице, иако су се и даље сматрали члановима својих фисова и уживали њихову заштиту, ипак не могу да се одрже: они нису на свом тлу и они долазе у сасвим друкчије услове живота, које не могу да савладају. Турске власти и муслимански елеменат који се ослањају једно на друго су јачи, и под њихов утицај падају дошљаци. Њихов би утицај био снажан и пресудан и у случају да није било ничега вештачког, у случају да су дошљаци остављени да живе на миру и да мирно одржавају саобраћај са муслиманским градовима и муслиманским становништвом. Али је с те стране вршена и нарочита акција у виду насиља и разних принудних мера над хришћанима. Поред насиља што су их изводили самовољни и силовити појединци, против којих су се људи могли борити употребљавајући иста средства, била су посредна насиља, која су била стална и која су била тежа: хришћани су били подложни плаћању посебних дажбина, од којих су муслимани били ослобођени. Све су то били разлози да хришћански становници, особито нови дошљаци, мењају веру, јер су тиме мењали и свој социјално-економски положај, а са мењањем вере често је и лако ишло и мењање етничке или националне припадности. Били су то процеси који су трајали стално, а који су у извесним периодима појачавани и убрзавани.

Наиме, турске власти су прибегавале репресалијама над хришћанским становништвом у сопственој земљи кад год би се Турска нашла у тежем међународном заплету с европским хришћанским државама, а нарочито кад би још доживела пораз у њему. Томе страдању хришћана давали су повода и сами хришћани у Турској, који су очекивали ослобођење од Турака и ради тога пратили са симпатијама сваку акцију хришћанских држава против Турске, а често и активно учествовали у таквим акцијама против Турске. Тако на пример, после пољских победа над Турцима 1631—1634. дошло је до реакције Турака над својим католичким становништвом, па услед насиља настаје најпре исла-

мизовање Срба католика, нарочито у призренској нахији и Метохији.¹⁾ После католика дошли су на ред и православни, после неуспелих покушаја покрета за ослобођење 1630—1656. Настају насиља услед којих један део Срба бежи, а на ислам прелазе они који су остали.²⁾ После 1688—1690, у време аустриско-турског ратовања (1683—1699), пошто су 1689. аустриски одреди били продрли до Призрена и у околину, исламизовање и арбанашење Срба постало је само брже, а није тада почело, како се мислило пре Ј. Томића. То је доба и великих сеоба Срба 1690. али из краја око Призрена и Ђаковице није било масовног исељавања Срба.³⁾ После 1737. — опет аустриско-турски рат — процеси исламизовања и арбанашења Срба још су убрзани, и тек тада је настало јаче исламизовање у околини Ђаковице.⁴⁾ Нису гоњени само православни Срби него су гоњени и католички Арбанаси, који се у 17. и 18. веку све чешће јављају у околини Призрена и Ђаковице. Њихово постепено али стално пристизање и арбанашење помумлимањених Срба имало је као крајњи резултат потпуну измену етничког стања у Хасу: већ у другој половини 19. века Хас је био потпуно арбанашки крај. Али, као што ће се видети из доцнијих излагања, то данашње арбанашко становништво већином је пореклом од сразмерно скорашњих досељеника из праве Арбаније, а мало је родова који су несумњиво или врло вероватно староседеоци (и српског порекла) или старији досељеници. Неколико података који се непосредно односе на Хас и најближу му околину осветлиће боље развитак прилика у Хасу у току 17. и 18. века.

Досељавање Арбанаса током 17. и 18. века

Надбискуп барски Марин Бици, родом иначе с острва Раба, путовао је 1610 по Арбанији и Србији. У свом извештају изниси да Велики Дрим дели Арбанију од Србије, а Мали Дрим (тј. Бели Дрим) већ тече кроз Србију, у којој се говори »далматински језик« (la lingua dalmata), и више му није био потребан тумач. Он је тада обишао све католичке цркве. У Призрену је нашао нешто више од 30 католичких кућа, а одатле је отишао у следеће место где има католика, Јањево, путујући кроз равницу пуну српских села. Говори и о многим хајдучким четама којих је тада ту било.⁵⁾ Уопште не помиње да је тада било католика у Ђаковици и око ње. Да их је било, он сигурно не би пропустио да их посети.

¹⁾ Ј. Томић: О Агнautима у Старој Србији и Сандаку (Београд 1913) 19—20.

²⁾ Нав. дело 22—23.

³⁾ Нав. дело 48—52.

⁴⁾ Нав. дело 54 и д.

⁵⁾ Нав. дело 65.

⁶⁾ F. Rački: Izvještaj barskoga nadbiskupa Marina Bizzia o svojem putovanju god. 1610 po Arbanaskoj i staroj Srbiji. Starine XX (1888) 117—121.

Описујући стање католичке цркве у Србији, Петар Мазареки оцртао је, посредно, и прилике које су владале у околини Призрена и Ђаковице и, према томе, и у Хасу 1623—1624. године. Мазареки предлаже да се за католике у Србији и за многа арбанашка села око Призрена постави бискуп са титулом призренског бискупа али са седиштем у Јањеви, Скопљу или Кратову, јер у Призрену не може да седи због веома обесних »Турака« у том граду. Исто тако предлаже да се за католике Арбанасе у околини Призрена поставе 4—5 свештеника са знањем арбанашког језика. Иначе, по његову извештају, у самом Призрену било је тада око 200 Арбанаса и око 600 Срба католика. Католици по селима говоре само арбанашки. Због насиља (*angherie*) и због немања свештеника, многи прелазе на ислам. Некада је у равници призренској било много католика; у око 200 села у крајевима Арбаније близу Призрена (а Арбанију дели Дрим од Србије) више од 3.000 душа прешло је на ислам у току четири године. Призренској католичкој цркви припадало је 25 кућа католика у једном селу близу Призрена, те је призренски парох, због близине, морао да се стара о њима.⁷⁾

Католичка села, што их Мазареки помиње неодређено, била су вероватно села ниже Призрена, која су и у средњем веку била католичка а која су изван данашњих граница Југославије: државна граница пресеца Бели Дрим на 18. км (путем) од Призрена. Иначе, извештај је значајан по томе што говори о јаким исламизовању католика и досељавању Арбанаса, које познији извештаји све чешће помињу у околини Ђаковице, па и у самом Хасу. Тако, 1638. године надбискуп Бијанки нашао је у Сухој Реци (село у призренском Подгору) 15 католичких кућа, које су ту избегле из Дукађина због крвне освете. У Призрену је нашао 540 католика а у селима Гури и Шегец 550, али су ту већином жене, јер су мушкарци прешли на ислам. У Ђаковици с околином било је 550 католика, такође већином жена. јер су мушкарци прихватили ислам. Надбискуп каже да је Призрен у »дсњој Србији«.⁸⁾ Није ми познато где су поменута села: у непосредној околини Призрена нема села са таквим или сличним именима. По извештају фра Керубина, те исте, 1638, године, у Ђаковици је највећи број католика прешао на ислам због незнања и небрижљивости свештеника. У околини Ђаковице су сами Срби, а у ђаковичкој равници (*»riapina di Jasova«*) има много села у којима су жене католикиње а мушкарци ренегати.⁹⁾

Стање у појединим местима било је врло променљиво услед сталног, често масовног, прелажења на ислам и услед досељавања нових дошљака из Арбаније, па су се дешавале знатне

⁷⁾ K. Draganović: Izvješće apostolskog vizitatora Petra Masarechija o prilikama katoličkog naroda u Bugarskoj, Srbiji, Srijemu, Slavoniji i Bosni g. 1623 i 1624. *Starine XXXIX* (1938) 7, 10—13, 28.

⁸⁾ J. Радонић: Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века (Београд 1950) 100.

⁹⁾ Нав. дело 104.

промене и у току врло кратких временских размака. Тако, по једном извештају из 1640, тада је у Ђаковици 20 католичких кућа прешло на ислам, а само су тројица остала католици.¹⁰⁾ Међутим, до године, 1641, у Ђаковици било је опет 26 католичких кућа; сви су били Арбанаси (а православних је било 16). У Призрену, који је у »доњој Србији« (Servia inferiore) било је 40 католичких кућа, а било их је и по селима око Призрена.¹¹⁾ Католици у Ђаковици 1641. или су били свежи дошљаци или они ранији који су били постали двоверци, па су 1641. могли да се сматрају као католици. Прелажења католика на ислам било је у Ђаковици и 1646.¹²⁾

У извештају о стању католичке цркве у Призрену и околини 1650/1651, што га је поднео у Рим Гргур Мазареки, има доста детаљних података. Сем у Призрену, католика је било још у шест села која су припадала призренској цркви. Највеће је Суха Река, где је било 160 католичких кућа, али су због тешких намета сви прешли на ислам сем 36 или 37 жена. Затим, било је католика у селима: Мамуша (2 католичке куће), Студеничани (1 кућа), Зочиште (2 куће), Остроzub (било 200 кућа, али су ове прешле на ислам, само су жене католикиње) и Ландовица (4 куће). Сви ти католици беху дошли као избеглице из планина где живе Арбанаси који се не покоравају Турцима. Сви су разбојници... (подвукао М. С. Ф.) Седмо село било је Valescia (Вележа у Подрими?) са 2 католичке куће: у једној су сва чељад била католици, а у другој само жене. У извештају се говори прилично исцрпно о двоверству и насиљима над католицима.¹³⁾

Такве прилике су владале, несумњиво, и у околини Ђаковице, тј. и ту су се насељавали католички Арбанаси и, населивши се, услед турских насиља прелазили на ислам. Тих година већ се јављају и први католички свештеници у самом Хасу или са старањем о Хасу, али тешко могу да се одржавају. По једном извештају из 1650 (од фра Хијацинта da Sospello) била је »мисија«, тј. свештеничка станица а не уређена парохија, у селу Гашу (Gassi) у Горњем Пулату, а та мисија је обухватала читав Пулат, Ибаљу, Хас (Hassi) и све до Призрена те низ Дрим до Сароја.¹⁴⁾ Дакле, у самом Хасу још нема католичког свештеника са сталним боравком, а тај извештај је значајан и по томе што се у њему предео Хас помиње под тим именом. Док се у спису софиског бискупа Петра из 1655, у ком даје историјат призренске бискупије, наводи да католика има у Јањеви, Приштини, Новом Брду, Трепчи, Прокупљу и Новом Пазару,¹⁵⁾ 1662 јавља над-

¹⁰⁾ Нав. дело 146.

¹¹⁾ Нав. дело 107.

¹²⁾ Нав. дело 297.

¹³⁾ E. Fermendžin: Izprave god. 1579.—1671. tičuće se Crne Gore i stare Srbije. Starine XXV (Zagreb 1892) 173—176.

¹⁴⁾ F. Cordignano: Geographia ecclesiastica dell' Albania (Roma 1934) 41.

¹⁵⁾ J. Радонић: Нав. дело 189.

бискуп Петар Богдан у Рим да су се католички мисионари разбежали из Хаса, па је 20 католичких кућа, да избегне тешке намете, прешло на ислам. Једино су остале у католичкој вери жене и девојке које не плаћају харач ни остале дажбине.¹⁶⁾

Турски притисак довео је, за кратко време, дотле да је, по једном извештају из 1671. (извештају фра Бернардина) у Ђаковици била само 1 католичка кућа са 6 душа, која је живела од трговине. А раније је било 80 кућа с око 600 душа, па су се у току 35 година делом разбежале а делом прешле на ислам да не плаћају порезе. У вароши има католички свештеник који обилази остатке католика у суседним селима. Поименце се наводе ова села: Fagagni, Segieci, Doragni, Lusda, Nassi (други пут Nassari) са бројем католичких душа у њима и са напоменама да су многи прешли на ислам, да не плаћају порезе, а жене остале католикиње.¹⁷⁾ Село Lusda, које је удаљено од Ђаковице 12 миља, могло би бити данашња Љубижда у Хасу, а Segieci биће данашње село Sgjeći у Хасу у Арбанији; за остала не могу рећи ништа. А по другом извештају (од Стефана Гаспарија, визитатора Србије) из исте, 1671, године, у коме се иначе Ђаковица помиње као једно од главних места у Србији, Ђаковица се уопште не помиње као католичко насеље, а износе се подаци о броју »остатака« од католика у околини Призрена (села: Сува Река, Речани, »Papasi«, Ландовица и Зочиште). Разуме се, истиче се да су многи прешли на ислам да избегну плаћање пореза.¹⁸⁾

Дуготрајни аустро-турски рат 1683—1699. дубоко је потресао читаву турску царевину и његове последице су се осећале по читавој држави, и тамо где није било непосредних ратних операција. У нашим земљама рат је довео до великих страдања, особито до губитака у људству услед борбе и епидемија, и до крупних поремећаја услед миграција, пошто су се ратне операције водиле највећим делом на нашем етничком подручју. Аустриска војска била је у један мах освојила и Призрен, 1689—1690, и водила мање операције у околини, а по предању било је ратне акције и на тлу самога Хаса. Међутим, из тога судбоноснога времена врло је мало вести о Ђаковици и Хасу. По једном извештају из 1683, тада ради у Ђаковици врло вредан мисионар дон Андри Ђадри, који уме — како се вели у извештају: — да влада дивљим Арбанасима који су се спустили у питому Метохију...¹⁹⁾ А по знатно доцнијем извештају, из 1697, у Србији су код католика тако ретке свештеничке одежде и црквене утвари да дон Петар Шогањи увек носи собом одежде и утвари из далеког Хаса.²⁰⁾ У Хасу се, дакле, у то време католичанство било прилично утврдило и економски ојачало, те је Хас као неко средиште за католике на широј територији. А то значи уједно да је у Хасу арбанашки

¹⁶⁾ Нав. дело 276—277.

¹⁷⁾ E. Fermentžin: нав. дело 197.

¹⁸⁾ Нав. дело 196.

¹⁹⁾ J. Радонић: нав. дело 388.

²⁰⁾ Нав. дело 425.

елеменат тада већ био јак, ако не и у већини. Последње деценије 17 века биле су, дакле, период у ком је дошло до те судбоносне прекретнице у етничком развоју Хаса, што ће се потврдити и неким подацима из доцнијих извештаја.

Борбе које су се 1689—1690. водиле на тлу Старе Србије између аустриске и турске војске и које су биле од великог значаја по етнички развој ове области, оставиле су трага и у народном предању. Тако сам у Хасу слушао да су Аустријанци тада били пошли у предео Гору, али су морали да се врате. Од њих је тамо остало једно гробље. (Аустријанци су, заиста, тада покушавали да продру у Љуму, а пут их је водио кроз Гору). У Дамњану сам слушао да су се тада с аустриском војском водиле борбе код села Батуше и код хаског села Липовца. Кад су Аустријанци дошли у Дамњане, где је тада било само 7—8 кућа, из њих је почела паљба на непријатеља, који су уграбили две девојке из Тубине куће. Суљ Караца, који је био из Ајдинова рода, орао је у тај мах на њиви. Чујући пушке, кренуо је и видео како они терају две девојке. Успео је да спасе једну девојку, која се онда сакрила у раж, а ону другу су војници заклали ниже садашњег села Мароша, и мост на том месту се и сада зове по њој Ура Фатимес. Кад су ти непријатељи изашли у Дедај, дочекао их је Њоз, који је био из куће сеоског старешине, и он их је спровео до Призрена. А кад их је довео у Призрен, питали га за савет шта да раде. Он им рекао да ће се вратити да види шта има у Хасу. Послуживши се лукавством, он убеди Аустријанце да у Хасу има множина Турака, и Аустријанци побегну из Призрена. И у Подрици сам слушао предање, у селу Ландовици, да у махали Трави у селу Дамњану и сада стоји брест под којим је погинуо један аустриски официр што се ту одмарао са својим коњаницима, а убио га орач с оближње њиве из пушке кремљаче. У тим предањима о аустриској војсци у Хасу чува се вероватно успомена на активност патрола и мањих одреда и стога их саспштавам, пошто се у извештајима и делима о тој аустриској експедицији до Призрена Хас не помиње.

У то време је сигурно још било Срба у Хасу и другде у ближој околини Баковице, као и у околини Призрена, где их, уосталом, има у знатном броју и данас. Ти Срби су били делимично пристали уз Аустријанце 1689—1690, а многи су били и против њих. 1690 дошло је до бекства пећког патријарха Арсенија III и високих црквених личности и до чувене сеобе Срба у прекодунавске и прекодунавске крајеве. Али, у тој сеоби учествовало је углавном становништво моравске Србије; из крајева око Пећи, Баковице и Призрена било је тада — тврди Ј. Томић — само појединачног српског исељавања. Ипак, ти догађаји су били судбоносни по српски живаљ у Метохији, око Баковице и око Призрена, јер отада притисак турски, односно муслимански, постаје јачи, могућности отпора мање, и настаје помуслимањивање и арбанашење у већој мери.²¹⁾ Изгледа, ипак, да је исељавање Срба

²¹⁾ Ј. Томић: нав. дело 44—53.

крајем 17. и почетком 18. века било већих размера, јер се пећки патријарси Мојсије и Арсеније IV жале, у писмима из 1718. и 1723., како се у њиховој области српско становништво веома умањило, а они што су остали сасвим су осиромашили, те постоји опасност да запусте и сама Пећка патријаршија.²²⁾ Немамо непосредних писаних вести о Србима у Ђаковици и сколини у то време, али ће таквих вести бити из знатно познијег времена; на другом месту (стр. 30 и д.) изнећу предања и друге успомене на негдашње српско становништво у Хасу.

Крупне економске и социјалне промене у Турској нашле су свј одраз у Хасу и у томе да је Хас у првој половини 18. века већ престао да буде хас: у њему се јављају спахије, вероватно и чифлик-сахибије. Када је скопским надбискупом постао Петар Карацић, 1703, настанио се у селу »Сумби« (тј. Зјум), близу Призрена, селу турског спахије Ахри-бега. Као и остале чивчије, и надбискуп је мрљао да даје спахији поклоне о Ускрсу и Ђурђевдану и приликом његових долазака у село, двапут годишње. Другом приликом он тог спахију назива секретаром пашиним. Карацић је и умро у Зјуму, 1727. Иако је у селу била резиденција надбискупа, сама црква је била сакривена у шуми, те је верни оправљају без пријаве турским властима, стављајући живот на коцку. За то време, католици су у Србији малобројни: 1707. имају свега шест мисија и парохија (Скопље, Јањево, Ђаковица, Пећ, Хас и Пештер).²³⁾ А поред других невоља, католици трпе и од акције пећког патријарха Калиника I, који је успео 1707. да и од католика наплаћује црквени порез. Због тога су мисијсари били напустили мисије, а многи католици прешли на ислам, како се вели у извештајима из 1707. и 1708.²⁴⁾ У то време је обилазио католике у Србији и барски надбискуп Вићентије Змајевић. Обишао је све католичке цркве и места и у данашњој Косовско-метохиској Области, па је у свом извештају оставио драгоцене податке. У Ђаковичкој парохији (варош и околина) било је мало, свега 446 католика. Истиче како су у околини Ђаковице Турци населили брђане Арбанасе да би их спречили да се баве пљачкама и да би населили тај крај, који је разорен у току рата, али су многи од тих Арбанаса, изузев жена, прешли на ислам. У Хасу је било 411 католика, а у Призрену и околним селима 262.²⁵⁾ Ти бројеви, упоређени са бројевима из ранијих извештаја, нису мали: они, напротив, показују нагао пораст католика, особито у Хасу; ти бројеви би били и већи да ти католици нису стално прелазили на ислам. А то значи да је број Арбанаса, католика и муслимана, био знатан и стално у порасту.

Ратови 1716—1718. и 1736—1739., иако им операције нису вођене тако дубоко у Турској као 1690., били су такође од снажног утицаја на прилике у Старој Србији, а крајњи резултат

²²⁾ Споменик С. К. А. LI (Београд 1913) 117—118, 129.

²³⁾ Ј. Радонић: нав. дело 502, 512, 536, 559, 575.

²⁴⁾ Нав. дело 475—476.

²⁵⁾ Нав. дело 513.

опет појачано исламизовање хришћана и арбанашење помусли-
мањених Срба. Бежање Арсенија IV са народом 1737., иако је
и овога пута у сеоби учествовало становништво из крајева више
на северу, ипак је допринело даљем проређивању Срба у око-
лини Ђаковице.

Број католика, односно Арбанаса, и даље је растао у том
времену: од 1729. до 1732. у Зјуму се њихов број повећао од 22
на 24 куће, а од 240 на 340 душа и у Ђаковичкој мисији од 19
на 60 кућа, а од 70 на 800 душа.²⁶⁾ Очитљиво је да ти подаци
нису сасвим тачни, нарочито о броју душа, сем ако се не узме
да се 1732. већи број двоверца изјаснио као да су католици или
да су их тако сматрали свештеници.

За време рата 1736—1739. оштећена је кућа у Зјуму у којој
је раније била резиденција надбискупа Караџића; скопски над-
бискуп Јован Николковић († 1750) поправио је ту кућу и у њу
се био преселио из очеве куће у Ђаковици.²⁷⁾

Отада нису више тако чести извештаји ни католичких
црквених функционера о приликама у Хасу и Ђаковици. Године
1755. било је у Зјуму (Сумби) 15 католичких кућа а у Ђаковици
17—18. (На другом месту у истом извештају означене су свега
две католичке куће у Ђаковици, што Ј. Радонић сматра погреш-
ком, сасвим оправдано.)²⁸⁾ Године 1760. било је у Зјуму 25 като-
личких кућа: писац извештаја — надбискуп Матија Масарек —
вели да је тај број далеко мањи него раније, а биће још мањи,
пошто становништво страда од ђаковичког паше, који у Зјуму
има непокретна имања. Селацима је нарочито тешко зими, када
паша тамо долази у лов са великим бројем коња и паса. Иначе,
и у том се извештају доста говори о насиљима над католицима,
о прелажењу на ислам и о двоверству и, што је особито важно,
о муслиманском мисионарству међу криптокатолицима.²⁹⁾ Над-
бискуп М. Масареки обавио је наскоро, 1764, другу канонску
визитацију своје надбискупије. Он је тада видео у околини Ђа-
ковице свеже колоније Арбанаса, који су се спустили ту због
глади у својим планинама. Он их описује рђавим бојама и истиче
како, за разлику од православних, неће да плаћају данак Турцима
и како врло лако, као из ината, кад се увреде, прелазе на ислам
те потискују православне и католике из њихових села и заузи-
мају њихова имања. У околини Призрена било је арбанашких
криптокатолика у многим селима.³⁰⁾ Сасвим је кратак, али речит
став у једном извештају из 1782. који се тиче Ђаковице: у Ђако-
вици се не могу употребити католичке књиге на српском језику,
јер нема људи (тј. католика) који би знали српски него само
арбанашки.³¹⁾

²⁶⁾ Нав. дело 560.

²⁷⁾ Нав. дело 575.

²⁸⁾ Нав. дело 638.

²⁹⁾ Нав. дело 646—647.

³⁰⁾ Нав. дело 654—655.

³¹⁾ Нав. дело 659.

Прилике у Хасу у 19. веку

Није, дакле, више било католика српскохрватског језика, али је и тада могло још бити православних Срба у околини Баковице; у самој Баковици их је, уосталом, стално било, и 1912. затекло се у вароши неколико десетина српских породица. Са извештајима католичких црквених функционера потпуно се слаже и саопштење српског патријарха Вас. Бркића из 1771, које је, на жалост, врло кратко. Василије Бркић износи како је, после ратова Турака са угарским краљевима и (аустриским) царевима и после српских побуна против Турака, »призренска кнежевина« (тј. област око Призрена са Метохијом) остала без хришћана, тј. православних, односно Срба, па се насељавали Арбанаси, који су постали Турцима (тј. прешли на ислам). Они су напунили места и села, завладали земљама и веома се обогатили. Православних (Срба) у свих седам предела (са Дукађином око Црног Дрима) те кнежевине једва да има 3.000 домова; све су Муслимани.³²⁾

Извештаји католичких црквених функционера из доцнијег времена нису објављени. Узимајући у обзир стање које сада влада у Хасу, нема сумње да је садржина и тих још необјављених извештаја слична садржини наведених: долажење Арбанаса католика из Арбаније и њихово постепено али стално исламизовање под дејством насиља. Многа родовска предања у Хасу говоре то исто.

Потребно је осврнути се на податке које је оставио д-р Ј. Милер, који је провео неко време као лекар у Турској. Статистички подаци које он у својој књизи наводи су из 1838. године, па су вероватно и остали подаци из тога доба. Он је био и у Баковици, коју описује са доста појединости. Помиње и неколика села у околини, али ту прави грешке које чине да његова саопштења не можемо примити без резерве. Тако на пр., он на једном месту помиње село Фшај, које има 16 кућа и 45 становника (мушких), који су Арбанаси муслимани, а крај села је камени мост. После Фшаја се ређају села Петрушане, Рач (Рача), Доли (Дољ), Кушавица (Кушовец) и Снаћ (Смаћ), у којима се, како он каже, меша српски с арбанашким елементом. Даље се помињу Кусар са 500 становника (мушкараца!) католика (а толико их сигурно није било у том селу самом ни у читавој групи села!) и Липавица, па онда опет говори о неком селу Шањмост, Швајнмост, крај кога је полупорушени камени мост, и које има 70 већином муслиманских становника српскога племена.³³⁾ Постоје, заиста, два камена моста у близини: Швањски на Белом Дриму и Терзиоски на Еренику (Рибнику), недалеко од првог а ближе Баковици. Тај је према селу Бистражину, на које је писац вероватно мислио говорећи о другом Швању. Значајно је, иначе, да он говори о присуству српског становништва у Равном Хасу.

³²⁾ И. Руварац: Опис турских области и у њима хришћанских народа, састављен године 1771 српским патријархом Василијем Бркићем. Споменик С. К. А. Х (Београд 1891) 53.

³³⁾ Др. J. Müller: Albanien, Rumelien... (Prag 1844) 79.

Поменута села су била у саставу Ђаковичке Нахије. Хелшан му је главно место планинског »племеа« Хаса, а у тој нахији, сем Хелшана и других места која су сада у Арбанији, помињу се још ова места: општина Zubi (Жуб) у којој су Короница са 75 и Гуск са 120 становника (мушкараца), те општина Вогово са селима: Вогово са 70, Брекоц са 130, Моглица (Molica) са 116 и Пистажин са 36 становника.³⁴⁾ Ма да се ослања на казивања д-ра Милера о хашким селима, А. Буге, који је 1837. прешао кроз Хас идући од Спаса у Ђаковицу, дао је и сам драгоцену обавештења. Он је у Спасау на Дриму сусрео једну српску породицу која се враћала у своје село Жуб (Zoubi) и каже да су то последњи Срби на тој страни, јер даље од Жуба су арбанашки Малисори. У равни испред Ђаковице сусрео је много сељака Срба и Арбанаса: била је недеља и пазарни дан у Ђаковици.³⁵⁾

Судбина хашких Срба

Ма да писани извори из времена турске владавине само ретко помињу Србе у Хасу, и то увек без података о њихову распреду и броју, ти Срби нису ишчезли без трага. Напротив, они су оставили доста разних трагова и успомена. Навешћу само оне који се могу сматрати као сасвим поуздани. Као што сам већ изнео, читав је низ села која се помињу у средњем веку када је крај био насељен само Србима. Та имена села одржала су се до данас неизмењена или незнатно измењена: Ошвања (данас Швањ), Липовац, Горожупа, Милишта (данас Мила), Плано (данас Планаје), Рогово, Грчин и Бистражин (раније Бисажина); не зна се шта је било са селом Патковим које се помиње у средњем веку. Највећи географски објекат после Дрима, чије је име из преисториских времена, је планина Папштрик, а то је име српског, односно словенског порекла. Сем поменутих, несумњиво су српска имена села: Гуска, Рача, Дољ, Кушсвац, Љубижда, Дамјане. Тој групи припадају и имена села Добруне и Николића на арбанашкој страни, а вероватно и још које. Међу арбанашким именима села биће их таквих која су превод са српског, напр. Фирза (= папрад), а већину су дали нови становници, и то или по месту, односно братству свога порекла (напр.: Жуб, Смаћ, Мазрека, Кушнин, Кабаш, Карашинђерч) или по претку, односно роду који је обновио село (напр.: Дедај, Марош). Затим, сразмерно је велик број српских топонима за мање објекте, што значи да није било нагле смене становништва, него да је ново арбанашко становништво затицало Србе и од њих учило називе неких мањих објеката, и задржало их неизмењене или изменивши их делимично у духу свог језика. Таква су имена: Долица, поток у селу Дољу, Костур, Трава, Росуја, Улица Дашит (Овнујска испаша), Кобац, Ливада Трајкит, Дубниц, Ливада Прифтит (Попсва ливада), потеси у Дамњану; *Livade të Mëdha* (Велике Ливаде), *Livade të Berishës*, потеси у Зјуму;

³⁴⁾ Нав. дело 79—80.

³⁵⁾ А. Буге: нав. дело 111, 113.

Маја Краљицес (и Бунар Маја Краљицес) код села Жуба али на арбанској страни); Ливади и Трајкес, потес у Кушнину; Залина или Залишта, Гувништа, Ракита, Међу Реке, Вел. Брег, Смоница, Сејиште, потеси у Дедају и Ромаји; Даштица, речица у Ромаји; Сејиште и Језерине, потеси у Лукињу; Мучила, потес у Кабашу; Забели Гогај у Карашињерчу; Ара Селес, Сејиште, Ливађе, Трава, Ливад Селс, Арат е Стараселс, потеси у Љубижди; Виноград и Ливаде Гиточит, потеси у Ђону; Резине, потес у Крајку; Сејиште, потес у Мазреку; Панор (Понор) и Брег у Планији; махала и род Ненада у Горожути, сада у Арбанији. Један огранак Паштрика на арбанској страни зове се Драговода, именом записаним тако још у средњем веку. Српског је порекла и име Градиш за клисуру Белог Дрима, забележено у средњем веку као Градиште. У ову групу убројају и једно чисто арбанашко име: Рети Чикаве, девојачко коло, у Зјуму, јер код Арбанаса, како код католика тако и код муслимана, није обичај да девојке играју коло. Напомињем да сам топониме забележио само у неким а не у свим селима.

Српских елемената има и у живом народном говору хаских Арбанаса. Нисам лингвиста нити знам арбанашки, те не могу улазити у разматрања о томе. Ипак, напомињем да у њиховом говору има, заиста, много српскохрватских речи. Неке од тих биће давнашње позајмице из додира са Србима и изван Хаса, али поред њих биће их и таквих које су примљене од негдашњих хашких Срба, из додира с њима и услед апсорбовања једног дела српских старинаца. У такве позајмице спадаће: колиб (колиба), пролаз (врата на авлијској огради за пешаке), девојк (девојка на удају), улица (испаша), међа, ледин (ледина), темељ, зидина, коруб (љуска од јајета), забел, итд. У најновије време, од 1912, Хашани увелико примају српскохрватске термине за појмове који им раније нису били познати: држава, општина, председник, вежба (војна), итд.

Са лингвистичког гледишта је врло значајно да Арбанаси, узимајући поједине српске изразе, често их тако преиначе да им се првобитни облик једва може познати. Најкарактеристичнији је пример у том погледу име варошице Ораховца у Подрими, које хашки Арбанаси обично изговарају као Островец.

Међу мушкарцима из зјумске општине, који су као пекари радили по Србији, било је и у турско време људи који су знали српскохрватски. Сада је много Арбанаса који знају наш језик, и редак је млађи човек који не би знао. Сматра се не само да је потребно него да је и ред да се зна српскохрватски, што је опет један пример новог прилагђавања.

У Косовско-метохиској Области и у суседним пределима Поморавља још нису извршена у довољној мери испитивања порекла становништва: кад то буде, сазнаћемо сигурно нешто више и о српским родовима који су избегли из данашњег Хаса. Засада знамо само за четири српска рода изван Хаса а пореклом из њега.

На првом месту су Деверџићи у љубићким селима, досељени из Деве у Старој Србији.³⁶ Приликом испитивања порекла становништва, 1953, у селима таковског среза, који непосредно граничи са љубићким срезом, нашао сам у селу Коштунићима род Обрадовиће, који имају живо предање да су пореклом од Ђаковице. Одатле су им преци избегли у Црну Гору, одатле ка Сјеници, од Сјенице у Босну, али су у Босни провели само годину дана у околини Бање Луке, и то кријући се по пећинама, а из Босне прешли у Србију, те их сада има у Коштунићима и у неким селима под Космајем. У објављеним описима космајских села нашао сам да у Пружатовцу имају Обрадовићи, који су пореклом од Сјенице и славе Арханђеловдан.³⁷ Међутим, Обрадовићи у Коштунићима славе Алимпијевдан. Веселиновићи, с огранцима Савићима, Николићима и др., такође у Коштунићима, и други род по старини у том селу, пореклом су из неког села између Призрена и Ђаковице а испреко Дрима (дакле, из Хаса), одакле су била дошла браћа Никола, Веселин и Сава. И за Чековиће, најстарији род у Коштунићима, околина тврди да су пореклом од Ђаковице; неки кажу да су од Приштине. У таковским селима има још по један род пореклом од Пећи, из Лоћана (село између Пећи и Ђаковице) и од Призрена. У селу Средској код Призрена један српски род је пореклом из села Крајка у Хасу и — тобоже — досељен пре 300 година (писано почетком 19. века).³⁸ Међу сним Србима који су 1690. и 1737. иселили могло је бити и појединаца из хаских села. Сеобом од 1690. доспело је у Будим нешто Срба из Пећи и Призрена. Помињу се поименце: Христофор Турвиновић, родом из Призрена, свештеник Тома Распасан из Призрена, Стојан Радојковић Призренац, Младен П. Пећанин, Драгутин Војмировић Призренац, Јосиф Стевановић Призренац, Живан Бранковић из Пећи, Теша Секулин Ђаковац, и др.³⁹ Неки од Срба с Косова и из Ђаковице населили су се у Срему. Тако напр. 1702. помињу се у Сремским Карловцима Младен Ђаковац и Иван Косовалија, а у селу Крчедину Вукосав Косовац.⁴⁰ Известан број Срба из »ди-стриката« Метоксије и Колашина (тј. ибарског) био је пребегао 1737. у Црну Реку, предео у источној Србији.⁴¹ Последњи живи претставник српства у самом Хасу била је једна православна баба у Горожупи која је умрла око 1932.

Врло је вероватно да међу Србима у самој Ђаковци и Призрену има и таквих родова чији су се преци повукли из села у Хасу у варош. Међутим, у самој Ђаковци и Призрену још нису

³⁶) Рад. М. Илић: О љубићким селима. СЕЗБ. V (Београд 1903) 32, 71.

³⁷) Б. Дробњаковић: Космај. СЕЗБ. XLVI (Београд 1930) 82.

³⁸) Ј. Цвијић: Основе... III, 1108.

³⁹) Г. Витковић: Спеменици... Гласник Српског ученог друштва, 2 одељење, III 48, 229, 231, и д.

⁴⁰) Т. Smičiklas: Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije II (Zagreb 1891) 288, 290.

⁴¹) Р. Грујић: Прилози за историју Србије у доба аустријске окупације (1718—1739). Споменик С. К. А. LII (Београд 1914) 193.

вршена проучавања порекла становништва; кад то буде, свакако ће се доћи још до неких података о некадашњим Србима у Хасу, али општа слика њихове судбине, каква је дана у овом опису, сигурно да се неће знатно изменити.

Пре 1878. било је досељених Арбанаса и у пределима Пољаници и Клисури у Врањском Поморављу. По пореклу, ти Арбанаси су се делили на две главне групе: Ашане и Малсијане. Поред тих, било је у мањем броју Маљока, Отњана (Хота), и др. По народном предању, старина тих Арбанаса Ашана била је »од Ашанско« или »од Ашанл'к«, а то је, како је народ у тим крајевима говорио испитивачу, где и Дибра. Сасвим оправдано, Р. Николић узима да ће они бити из Хаса, који је на Дриму, јужно од Паштрика. Ти Ашани су били муслимани, али су се знатно разликовали од других Арбанаса по говору и ношњи. Бавили су се сточарством. Нису се делили у фисове.⁴²⁾ Чињеница да су се ти Ашани знатно разликовали од осталих Арбанаса и да се нису делили у фисове упућује на то да они и нису били по пореклу прави Арбанаси: они су, очигледно, били претставници некадашњег српског становништва које је прешло на ислам па се, под утицајем најезде арбанашке, делимично и поарбанашило и учествовало у миграцијама Арбанаса у Поморавље. У самом Хасу су остатак од те групе већ помињани родови српског порекла, данас арбанашки, у Љубижди и др., који су до данас остали изван фисовске организације.

Међу садашњим арбанашким родовима у Хасу има их неколико за које се може узети као сигурно или претпоставити да су српског порекла. Пада уочи да су такви родови груписани у неким селима.

У селу Рачи има старо црквиште и у селу су ми тврдили да је у Ђаковици био хоџа чији су преци били свештеници у тој цркви. Ти преци су могли бити само Срби. Пореклом од Срба старинаца могли би у самом Хасу понајпре да буду Краснићи у Дамњану, чији се један род зове Ленич; иначе, тврде да су одавна у селу и да су некада били православни Срби. Можда су српског порекла род Чекићи у Планији, који припадају фису Тсач. Једна махала и род у оном делу села Горожупе који је припао Арбанији зове се Ненада. У Љубижди неколики родови носе презимена са свршетком на -ћ: Адемћ, Сеферћ, Мемћ, Османкајћ, Мујћ и Кајдомћ. Османкајћ се сматрају припадницима племена Бериша, а остали не припадају ниједном племену. Иначе, о њихову пореклу нисам могао да сазнам ништа више. Фису Бериша припада у селу Крајк род који носи, како изгледа, чисто српско име: Самаход, а фису Краснићима род Јолич-Јелић у Горожупи, чије је име такође српско; лако је могуће да су и Мартини од фиса Шаље у Горожупи српског порекла. Не припадају ниједном арбанашком фису родови Стајк и Рашко у селу Милима; за последње се тврди да воде порекло од једног нахочета у околини Скадра,

⁴²⁾ Р. Т. Николић: Пољаница и Клисура СЕЗБ. VI (Београд 1905) 97, 107—108.

што, ипак, не искључује српско порекло. Српског је облика, по наставку, презиме Љарзићи, како се зове један род од фиса Морине у Деви; њих су остали у селу раније задиркивали да су били Срби. Посебан је случај рода Нрјове у селу Љубижди. Српска околина верује да су они српског порекла и да су се звали Јововићи, а неки од њих кажу да су им преци били спахије који су учествовали у неким борбама око Ниша; по другима, они су били спахије у околини Ниша и одавно су дошли, па их у селу и сада зову нишким спахијама. Не припадају ни једном фису. Очигледно је да нису арбанашког порекла.

Насељеници у Рогову су ми казивали како се покојни Исен Аџија из Рогова свађао са њима и говорио им: »Ја сам некад био Србин и, ако треба, опет ћу бити, а ти си нико и ништа.« Слично сам и ја слушао лично од Арбанаса у селима лево од Белог Дрима а ниже Призрена. Говорећи о етничким именима за становнике Хаса и суседних предела уопште (стр. 12), изнео сам како суседи католичке Арбанасе у Зјуму зову и Зјумским Србима, подругливим именом, које је настало вероватно на тај начин што су први арбанашки дошљаци долазили међу Србе.

С друге стране, има доста предања која су српског карактера и значајно је да сами Арбанаси приписују Србима трагове насеља из веће старине. У томе има извесне разлике између католика и муслимана: католици обично стара црквншта и гробља својатају за себе, наиме тврде да су била католичка (свакако стога што су хришћанска), док их муслимани сматрају српским. Пошто се зна да је и у 18. веку у читаву Хасу била само једна католичка црквица у Зјуму, очигледно је да старине нису арбанашке и католичке, а што их данас присвајају Арбанаси католици, то је резултат црквене пропаганде.

Вероватно се утицају старе српске средине и околине има да припише што се и данас Арбанаси, у првом реду муслимани а унеколико и католици, држе старог или јулијанског календара. Ђурђевдан и Митровдан су главни рокови у правним пословима, а ти су рокови увек по старом календару: Шин Ђерђи пљак (Shin Gjergji plak) или Шин Ђерђи и моћем (Shin Gjergji i moqem; »стари Св. Ђорђе«) односно Ш Митри пљак (Sh Mitri plak) или Ш Митре и моћем (Sh Mitri i moqem).

Има и родова досељених из некада чисто српског а данас мешовитог предела Подрима као и из још увек чисто српске Горе; иако данас Арбанаси, ти су родови српског порекла, што потврђују њихова презимена. Такви су Горани или Фетамусај у Кушнину, који су из Горе, те Чмеговићи и Грбићи у Рогову, а досељени из Ораховца у Подрими; први сада припадају фису Тсач а други Хотима. Вероватно су истог порекла и Трпуновићи, такође у Рогову, који припадају фису Криези. Овај низ завршићу са родом Пренкпаљ од фиса Битич-Криези у Зјуму, који су дошли из Ибарског Колашина и остали их у селу зову колашинским Србима качарима (Shkijet e Kollashinit). Колашин је чисто

српски крај, али они не морају бити српског порекла: можда су били само неко време у Колашину. Бериши у Дамњану тврде да су били православни Срби и да су пореклом из Куча, пре 5—6 појаса. Поред њих, има арбанашких родова пореклом из Босне, околине Дубровника и др.

По казивању мештана, старих црквишта има у следећим селима: Дамњане (на више места), Љубижда, Лукиње, Ромаја, Рогово, Дољ, Пјетршан, Грчин (предање да је било пет српских цркава). Таква места се редовно зову Киша (арбанашки: црква). У Ђсну су два црквишта, од којих се једно зове *Kisha e Katarinës* (црква св. Катарине). У Зјуму су два црквишта, од којих се једно зове Киша Шинђерч; међутим, католичка црква у Зјуму од свог оснивања посвећена је Богородици. Једна стена у Липовцу зове се Гури Кишес (црквена стена), у Карашинђерчу су Арат е Кишес (црквене њиве). Старих гробаља има такође на више места, али се не може по спољашњости одређивати да ли су стара српска или од ранијих слојева арбанашких. За нека мештани нарочито тврде да су српска, као напр. за црквиште и старо гробље на левој страни реке Даштице код села Ромаје. Вреди да се истакне да се међу старим гробљима два (у Вогову и Рогову) зову сватовским гробљима.

Значајно наслеђе које су преузели Арбанаси у Хасу од Срба јесу култни гробови на врху Паштрика. Нисам их посетио. По казивању Хашана, на врху Паштрика су два гроба, један с ове други с оне стране државне границе. По народном веровању, то су гробови св. Илије и св. Пантелије. Тим гробовима долазе, почевши од Илиндана, ради лечења и друге помоћи не само Арбанаси из ближе и даље околине него и Срби од Призрена (опширније на стр. 81—82). Св. Илија је у поштовању и код католика уопште и код муслимана, али је св. Пантелејмон у поштовању само код православних хришћана, и култ св. Пантелејмона на врху Паштрика је речит доказ о некадашњем српству у Хасу. Чини се да је св. Пантелејмон овде имао неки регионални култ. Наиме, док су становници села Брода у призренској Гори били православни, све свадбе су обављане на дан св. Пантелејмона.⁴³⁾

У занимљиве последице некадашње српско-арбанашке симбиозе спада и преузимање српске традиције. Једно село се зове Кусари, а то име, које је српског порекла (гусар), превело би се на наш савремени језик као: хајдуци. У селу су две пећине које се зову: Шпела Кусарит (тј. хајдучка пећина) и Шпела Новакит (тј. Новакова пећина). Тако, дакле, у овом крају се сусрећемо с успоменом на Старину Новака. У околини Ђаковице је веома жива традиција о Леки Дукађину;⁴⁴⁾ у вези с тим да поменем да је, по локалном предању, у селу Жубу био Лекин град.

⁴³⁾ П. Костић: Црквени живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX веку (Београд 1928) 100.

⁴⁴⁾ Опширније Мил. С. Филиповић: Бијели Павле. Историски записи I (Цетиње 1948) 168—170 и 256—263.

Посебну врсту традиције чине предања о генеалогском сродству појединих арбанашких и црногорских племена која се сусрећу и код Арбанаса у Хасу. Особито су живе те традиције код припадника фиса Краснића, који се сматрају сродницима (*kusherin*) са Васојевићима на основи већ добро познате легенде о петорици браће од којих да воде порекло Васојевићи, Хоти, Краснићи, Пипери и Озринићи. Те традиције су, међутим, донете из Малесије, па их овде само помињем не улазећи у разматрања о њима, јер немају непосредне везе са хаским некадашњим Србима.

Утицај епидемија

Сем турских насиља и ратних пустошења и последица, на развитак насеља у Хасу биле су од утицаја у прошлости и епидемије, али о њима нема никаквих непосредних вести. Народно предање зна за две куге (Срби у околини кажу чума, а Арбанаси кажу *zhavel* или *murtaja*). Једна од тих куга могла је бити куга од 1837—1838. године, која је посетила и те крајеве.⁴⁵⁾ Међутим, уколико се из генеалогских података у предању могло нешто да закључи, главна куга је била у другој половини 18. века, вероватно 1782—1784., када је у нашим земљама владала једна од најтежих епидемија куге.

Прича се да је близу данашњег села Којуше било село Каба, које је куга поморила. По предању, страдало је од куге и село Ђоне, али не много. Село Зјум је, кажу, много страдало од куге. Село Карашићерч је страдало од куге која је пустошила у другој половини 18. века. То је у селу била последња куга, а зна се и за једну пре ње. Да се спасу од невоље, католици су се заветовали приликом последње куге па славе св. Атанасија. Род Малак (фис Тсач) су одавна у том селу и знају да их је куга двапут морила. На средини села Ромаје имају кућна гробља. По предању, село Рогово је, пре куге, било много веће него што је данас, а после куге су у селу остале само 2—3 куће и престао је да ради хамам у селу. Прича се да је село Ујз некада имало 300 кућа, па их је куга поморила све сем једне. Од куге су страдала и села Лукиње и Пјетршан.

Са кутом се доводи у везу и неко пресељавање Арбанаса са Косова у Хас. У Подрими сам много слушао о томе да су Арбанаси са Косова због куге бежали у Зјум, али у самом Хасу нисам могао ништа поближе да сазнам о томе. Међу данашњим Арбанасима у Зјуму нема их који би били раније на Косову, али је вероватно да је било таквих пресељеника. Други опет тврде да су Мирдити уопште пореклом са Косова, па да су одатле прешли у данашњу област Мирдита, кад су дошли Турци. Ту се сусре-

⁴⁵⁾ Dr. J. Müller: нав. дело 46.

ћемо са предањем о повлачењу испред Турака каква су честа и код племена у Црној Гори и Брдима. Вероватно се ради о некој групи Мирдита која се била населила у доцније време на Косову па се вратила. Најзанимљивија је ова верзија, веома раширена у Подрими, о сеоби Мирдита са Косова у Хас: Мирдита су некада живели на Косову. Кад је завладала куга, избегли су на планину Паштрик и одатле гледали где би се населили. Тако су запазили Доњи Зјум, па су у близини тог села већ почели да граде куће, али их је куга опет отерала. Где је данас Горњи Зјум, ту су у то време били само станови за стоку. На том месту се тада населе Мирдита који су избегли са Косова. Кажу да и сада имају своје рођаке и читаву махалу на Косову. Тврде да је од њих био и један чувени предеони главар, *plaku dheut* (Прен Таири?). Куга их је трипут гонила и сатирала. Због тога су се најзад заветовали празнику Св. Атанасија, и отада их више куга није гонила. Стога Зјумјани празнују тај дан и посте то вече, иако им је слава. А иначе је њихова права слава Велика Госпојина («Зоја»).

Сеобе Арбанаса из Хаса

Невоље које су сналазиле становнике Хаса нису имале за последицу само исламизовање и арбанашење Срба и исламизацију досељених католика Арбанаса. Било је и тога да су се досељени Арбанаси исељавали из Хаса, тражећи другде боље услове за живот. Исељавали су се највише у Ђаковицу, и многи родови по Хасу имају своје огранке у Ђаковци. Било је исељавања и у друге крајеве: у Топлици или Косаници било је, пре 1876, Арбанаса који су се због невоље иселили из Фирзе и околних села (опширније на стр. 88—89), а у селу Маревцу, у Новобрдској Кривој Реци, су четири снажна арбанашка рода, сви заједничког порекла (198 кућа), који су од фиса Краснића и доселили су се пре осам генерација из Думнице у Лабу, а стварно су били из Ђона у »Малесији«. ⁴⁶⁾ У хаском Ђону нема родова који би припадали Краснићима. Међу Арбанасима у Подрими нашао сам, 1940, већи број родова који претстављају дошљаке из новијег времена а који су дошли из Хаса, или им је Хас послужио као кратковремена етапа. Раније, на стр. 33, поменуо сам исељавање Арбанаса и поарбанашених Срба из Хаса у Врањско Поморавље.

Како су биле живе и нагле промене у становништву појединих села у Хасу, чему је много доприносио и чивчијски положај сељака, показаше и ових неколико примера. Села Гуска и Фирза су католичка, а имају стара муслиманска гробља, Дедај је

⁴⁶⁾ А. Урошевић: Новобрдска Крива Река. СЕЗБ. LX (Београд 1950) 78.

мешовито село, али има и неко старо муслиманско гробље. Село Фшај је веома старо: помиње се још у средњем веку. Међутим, нема у њему породице која би била у селу и пре 1890. Некада су у селу Кушнину били католици Фанде, а сада само једна муслиманска кућа у селу води порекло од њих.

IV — НОВО ДОБА

Порекло и састав данашњег становништва у Хасу

Година 1912. донела је крај турској владавини у нашим земљама. Тада су проширене дотадашње балканске националне државе и створена нова држава, Арбанија. Како је наскоро избио први светски рат, односи у Хасу и околини били су пуни неизвесности и промена. Тек са престанком првог светског рата дошло је до стабилизовања прилика; други светски рат изазваће само незнатан потрес у етничким односима.

Приликом повлачења нових државних граница после првог светског рата, 1912, граница између Србије и нове независне државе Арбаније на сектору код Таковице повучена је преко планине Паштрика, тако да је Србији припао један а Арбанији други део Хаса. Тако је остало до данас, и отада се та два дела Хаса развијају у разним правцима, тако да везе између њих бивају све слабије.

Пред крај турске владавине, и данашњи србијански део Хаса био је већ потпуно арбанашки. Већина тих Арбанаса били су муслимани; у мањини су били католици, али их је и међу њима било мало јавних католика, углавном у селу Зјуму. Они су били већином двоверци. После ослобођења од Турака, исповедање вере је постало слободно, али двоверство није сасвим ишчезло, јер ти арбанашки католици и сада радо носе муслиманска имена, имају исту ношњу као и муслимани, живот им је у кући као и код муслимана, жене су им се такође криле док то недавно није законом забрањено, итд. Верска подела, с друге стране, у животу Арбанаса нема велик значај, па тако ни у Хасу. Други важан догађај у етничком развоју Хаса у периоду између два светска рата била је државна колонизација српских елемената у Хасу, извођена поглавито 1929—1934. Кад је избио рат 1941, сви су насељеници били протерани, али су се неки, по свршетку рата, вратили.

Домаће становништво Хаса састојало се, 1940, од Арбанаса и Цигана. Арбанаса је било свега 1195 кућа, од којих муслиманских 879 а католичких 316. Муслиманских Цигана су биле 43 куће. На приложеној табели је општи преглед састава становништва по селима 1940.

ТАБЕЛА 1. Састав становништва по селима 1940

	Село	Арбанаса		Цигана	Срба	Свега
		мусл.	кат.			
		кућа	кућа			
1	Дева	27	—	—	14	41
2	Гуска	—	10	—	6	16
3	Брековац	2	18	—	26	46
4	Вогово	6	10	—	9	25
5	Жуб	—	4	—	4	8
6	Фирза	—	14	—	16	30
7	Моглица	—	24	—	6	30
8	Кусари	—	15	—	7	22
9	Пјетршан	—	18	—	—	18
10	Дољ	1	28	—	17	46
11	Кушовац	—	10	—	3	13
12	Рача	3	12	—	18	33
13	Зулфај	11	—	—	—	11
14	Годен	9	—	—	8	17
15	Липовац	28	—	—	22	50
16	Грчин	41	—	—	16	57
17	Дамњане	106	3	7	25	141
18	Ујз	—	11	—	14	25
19	Смаћ	8	18	—	11	37
20	Бистражин	—	25	—	9	34
21	Градиш	—	—	—	44	44
22	Фшај	—	8	—	—	8
23	Рогово	82*	—	25	2	109
24	Горње Рогово	—	—	—	47	47
25	Хвасно	—	—	—	23	23
26	Марош	6	—	—	23	29
27	Кушнин	58	—	—	5	63
28	Дедај	11	5	1	—	17
29	Ромаја	45	—	5	5	55
30	Лукиње	9	—	—	—	9
31	Кабаш	12	—	—	9	21
32	Љубижда	90	—	—	1	91
33	Карашинђерч	18	26	—	—	44
34	Зјум	9	57	5	—	61
35	Крајк	43	—	—	—	43
36	Ђоне	122	—	—	—	122
37	Мазрек	33	—	—	—	33
38	Којуша	15	—	—	—	15
39	Планеја	45	—	—	—	45
40	Мила	14	—	—	—	14
41	Горожупа	25	—	—	—	25
Укупно		879	316	43	390	1.628

* У овај број, и уз Арбанасе муслимане уопште, уносим овде као и у даљим излагањима породицу једног Арбанаса из Рогова, који је био прешао на православље и посрбио се.

Арбанаси

Опште напомене. — Арбанаси у Хасу претстављају ново становништво уколико што се арбанашки елеменат овде јавља поуздано тек у 17. веку. Као што сам изнео, у току 17. и 18. века стално пристижу нови и нови дошљаци из арбанашких племена: долазе као католици, а овде онда многи прелазе на ислам. Ма да је то досељавање Арбанаса почело пре више од три столећа, у данашњем стансвништву Хаса је сразмерно мало родова који су били у Хасу већ у 17. и 18. веку. Тако стари родови су већином баш они који се могу сматрати као родови српског пресекла. Затим, као што сам изложио у претходном одељку, многи од раније досељених су се иселили после у Ђаковицу и у друге крајеве, а многи су се и затрли у време епидемија у 18. и 19. веку.

Арбанашки родови који су пореклом од досељеника из Арбаније деле се у две групе. Једну групу чине досељеници из великог племена Миридита, а другу чине Малисори («Малсур»), дошљаци и потомци дошљака из племена на северу од Миридита, која се сва зову заједничким именом Малсија-Малесија.

Највећи прилив стансвништва у Хас био је са запада и северозапада; тој струји, коначно, припадају и многи од оних који претстављају инверсне миграције. Превој што га чини ниско развође између Ереника и Бистрице (притске Валбоне, у Арбанији) и ниски превоји на Паштрику били су метанастазичке вратнице. Како нису вршена проучавања пресекла становништва у пределима око Хаса, не може се још тачно оценити улога тих вратница у арбанашком продирању у област.

Поједини родсви обично наводе, а такво је и опште предање у Хасу, да су преци данашњег арбанашког становништва у Хасу долазили бежећи од крвне освете или од сиромаштва; јер у матичном пределу нису имали довољно земље, «нема шта да се једе». Те невоље су их терале да сстављају и своју слободу у планини па да постану чивчије у Хасу. Има помена како се из предела Фани, због оскудице, 1840. иселило 300 породица у околину Ђаковице.¹⁾

Долазећи у Хас, ти дошљаци у раније време су налазили доста слободне земље коју су заузимах и крчили. Вероватно да су они који су дошли у раније време успели стога да се одрже као слободни сељаци. Сви који су долазили доцније постајали су чивчије, сем ако не би сељани уступили део земље у границама села да га искрчи неки који би дошао у село као слуга или сирсмах. Појединци који су долазили и крчили ницију земљу, постајали су чивчије појединих бегова, јер су бегови полагали право на читаве крајеве. Морали би да дају хак тобожњем власнику земље чим би човек начинио колибу, а хак је у овом крају износио трећину од усева. Села Ромаја, Лукиње, Дедај и Кабаш била су чивчије ђаковичких ага и бегова; сви католици у селима дамјанске општине (из 1940) били су такође чивчије.

¹⁾ Н. Нескуард: Histoire et description de la Haute Albanie (Paris 1858) 220—221.

Време досељавања. — Веома је тешко приказати бројкама хронологију досељавања садашњих арбанашких родова у Хасу. То није толико ни потребно, пошто сам у ранијим излагањима, а на основи писаних извора, приказао како је тог досељавања било стално почевши од почетка 17. века.

Не узимајући у обзир што за знатан број родова нису познате појединости о времену досељења, као ни о месту порекла, знатан је број родова чије су се поједине породице досељавале сукцесивно једна за другом, често и у великим временским размацима. Тако напр. 24 породице Кушнина у селима Мослици и Дољу су близак род, иако су неки дошли пре више од стотину година а неки тек недавно; преци од 18 породица од фиса Марине у Кушнину дошли су такође у размацима; неки од Тсача у Ујзу су дошли пре 100 година, неки ско 1915, итд.

Говорећи о траговима старог српског становништва у хашким селима, поменуо сам неке родове који су можда српског порекла и који се могу сматрати као старије становништво или старинци, с изузетком оних родова из те групе за које се зна да су им преци дошли из Подрима, Горе и др. Већина родова код којих сам сазнао и време досељења дошла је у новије време, и читава села, особито у Равном Хасу, састављена су само од ско-рашњих досељеника. Изузимајући оне родове који су можда пореклом од Срба старинаца, предања појединих присутних арбанашких родова не иду у даљу прошлост од девет појаса или генерација, а то је највише 225—270 година, дакле у другу половину 17. века.

Најстарији родови чији су преци дошли из Арбаније јесу: Дервишај и Ајдинај од фиса Краснића у селу Дамњану (38 к.), који воде порекло од три брата (пошто казују да су им преци били Срби, ти родови би могли бити и старинци); родови Гутај, Силметај, Махмутај и Курећ, такође од фиса Краснића (23 к.) у Грчину, чији је предак, даљи од осмога, дошао из скадарске Малесије; пре неких 200 година дошли су Бериши у Дамњане (25 к.), а давнашњи су досељеници у истом селу и родови од фиса Марине (4 к.); ако нису српског порекла, Љарзићи у Деви (5 к.) су давнашњи досељеници из области Миридита (Марина); родови од фиса Тсач у Карашинђерчу (18 к.) воде порекло од предака који су ту дошли пре неке куге, а тако исто и род Кархан од истог фиса у селу Зјуму (5 к.). Хоти у Лукињу тврде да су дошли пре 8—9 појаса, Битичи у Бону поуздано знају да су у селу од пре 8 појаса, а мисле да су им и три даља претка била у истом селу.

Области и места порекла. — Веома је тешко говорити и дати преглед порекла данашњих арбанашких родова у Хасу по месту порекла. Известан број родова не зна или крије порекло, а међу њима има, као што сам већ показао, и таквих који представљају поарбанашене остатке старог српског становништва. Неким родовима нисам успео да сазнам порекло. Сви остали, а ти су у огромној већини, тврде да су припадници и пореклом из појединих арбанашких фисова. Многи знају и село односно брат-

ство из кога су. Али, име фиса не значи увек и порекло из тог фиса. Наиме, честе су биле адопције, о чему сам већ говорио. Али, пошто у животу ових Арбанаса припадност фису има пресудан значај, у овом прегледу водићу рачуна у првом реду о подели по фисовима и онда, колико је могућно, о родовима, особито у примерима где се види да су родови који данас припадају једном истом фису различитог порекла. Треба још да се истакне да припадници једног фиса у оквиру једне предеоне целине изван праве етничке области арбанашке, као што је Хас, претстављају родовске или породичне групе које живе обично растурене по неколиким селима, а чији су родоначелници обично долазили из разних места и у разво време из матичног фиса. Без обзира да ли су стварно крвно сродни или не, и без обзира на степен сродства, припадници једног фиса не ступају међу собом у брачне везе, и у томе је највећи значај ове поделе и то помаже одржавању свести о заједници.

Не узимајући у обзир оне родове који се не могу убројати ни у један фис, а међу којима су на првом месту они који се могу сматрати да су српског порекла и они који су пореклом из сасвим удаљених области (Дубровник, Босна), сви родови, односно фисови којима се знају фис и место порекла воде порекло из племена северне Арбаније те из великог племена Миридита. Уопште, нема досељеника из приморских предела северне Арбаније као ни из предела јужније од Миридита.

1. Област шест Скадарских Брда је најдаља област која је давала своје исељенике Хасу и дала их је сразмерно мало. Фису Хотима припадају 32 куће у Којуши, Крајку, Ђону, Лукињу, Рогову и Зулфају. Сви су муслимани. Међу њима су Првизи или Первизи у Крајку (12 к.), који тврде да су им преци дошли као католици од Скадра, род Хоти у Зулфају (2 к.), затим род Љаћај у Лукињу (2 к.), који знају да им је осми или девети предак дошао из Арбаније, и Узуни у Ђону (1 к.), који су одавно у Ђону и од којих су многе породице иселиле из Ђона и из Хаса, затим Годени у Рогову (7 к.), који су прешли из села Годена после куге. Али, Хотима се сматрају и Грбићи у Рогову (6 к.), који су дошли у Рогово из Орахсвца, и Елезовићи (1 к.), такође у Рогову а из Снаговца, као и Алиловићи (1 к.) у Којуши. Ови последњи, очигледно, нису прави Хоти по пореклу. — Фису Кастратима припада само муслимански род Ђурај у Грчину (8 к.), који и знају да су им преци дошли од Скадра. — Још су заступљени и Шкрељи, али код њих нису односи тако јасни. Њих и нема под тим именом него под именом Кчира; а они веле да су од Шкреља, а од Кчира да су Чельза. Долазили су у Хас из разних места, те је вероватно да ни они нису сви истога порекла. Сем 2 куће Чельза у Рогову, који су муслимани и чији је предак дошао из Жуба и прешао на ислам ради имања, сви су остали католици: 3 к. Кчира-Чельза у Жубу, досељени око 1800—1810, 3 к. Чельза у Брековцу и 2 к. у Моглици, 1 к. у Пјетршану, 1 к. у Дољу и 1 к. у Рачи; сви су ти дошли из разних места у Подрими, Метохији и Арбанији, и то у новије време.

— Фису Б и т и ч или П т и ч, који се сматра као један огранак од Шкреља, припадају поглавито родови који образују групу Криези (Црноглавићи). Муслимани су: Летај у Лукињу (4 к.) из села Летај у Арбанији, Деч у Крајку (12 к.), Цахан у Рогову (1 к.), а досељени из села Киша у Арбанији, те родови групе Криези: Ђакоља у Љубижди (4. к.), Гуц и Виша у Дамњану (8 к.), Ђоће и Смаиле у Ђону (31 к.), Бин у Горожупи (7 к.), досељени из »Малесије«, и Трпуновићи у Рогову (6 к.), свега 85 к. Католици су: Зимјани у Кушовцу (2 к.) а пресељени из Зјума, Пренкпаљ у Зјуму (14 к.) а досељени из Ибарског Колашина, Лекај, Додај и Кајтаз у Карашинђерчу (25 к.) а досељени из Шинђерча код Дарде у Арбанији, свега 42 к.; укупно је Битича 114 к.

Међу Битичима су леи примери како припадност племену, односно фису не означава и право порекло. Пренкпаљи у Зјуму кажу да су Мирдити из Ибарског Колашина, а припадају такође групи Битич-Криези. Најзад, тој истој групи припадају Лекај, Додај и Кајтаз у Карашинђерчу, а тврде да су им преци дошли из Шинђерча код Дарде.

Фис Ш а љ а из ове групе дао је знатан број дошљака. Има их католика и муслимана. Томе фису припадају: Цурај, муслимани у Деви (1 к.), Шаље, муслимани у Дољу (1 к.), Шаље у Рачи (3 к. мусл. и 2 к. кат.), Кољмаш или Гољмашт, мусл. у Липовцу (7 к.), пореклом из села тога имена у Арбанији, Влајњан, мусл. у Дамњану (9 к.), досељени из села Влајње у Арбанији, Мартин, мусл. у Горожупи (4 к.), Шаља, мусл. у Крајку (3 к.), родови Топај и Јаха, мусл. у Ђону (45 к.), Шаље, мусл. у Рогову (18 к., од којих су једни дошли из Круше у Подрими а други из непознатог места), Шаље, мусл. у Ромаји (3 к., од којих су 2 к. пореклом из села Влахња у Арбанији, а 1 к. из Ђона), Шаље, кат. у Фшају (1 к.), у Моглици (2 к., од којих је једна досељена у новије време), у Ујзу (2 к., дошли из »Ткеле« где су живели неко време) и у Смаћу (4 к., од којих су две досељене у новије време из Воговске општине). Свега је, дакле, Шаљана 105 кућа, од којих 94 к. муслимана и 11 к. католика.

Групи малисорских родова припадају и припадници фиса К о м а н а или К о м о н а, пореклом из Комана код Ђерата на Великом Дриму, а из састава бајрака у Пуки. Не узимају се са фисом Кчиром али могу кумовати једни другима. На првом месту су Комани у Вогову (13 к., од којих 4 к. муслиманске а 9 к. католичких), затим католици Комони у Гуски (1 к.), Комани у Брековцу (4 к.) и Жубу (1 к.), те муслимани Комани у Деви (1 к.), дакле свега 20 кућа. Последњи су такође били католици и дошли су у Деву из Вогова. Кажу за себе да су пореклом из Шкреља а држе се са Птичем! Тако се са Птичем држе и Комони у Гуски.

У свему, дакле, међу данашњим арбанашким становништвом Хаса имају 292 куће које припадају фисовима Скадарских Брда. Дошљака из те области морало је бити и више. Тако напр. село Пјетршан у Равном Хасу сигурно је добило име по дошљацима из села Пјетрошана у Кастратима код Скадра: у

самом хаском селу Пјетршану нема уопште потомака од оснивача, односно од обнављача села.

II. Другу групу чине родови пореклом из Источне Малесије. На првом месту је фис Гаш, који има у Хасу као своје претставнике муслимане Гаш (8 к.) у Рогову, који су дошли у Рогово из Ногаваца а у Ногавце из Батуше, и род Лик (14 к.) у Крајку, свега 22 к.

Фис Марина или Морина или Морин је заступљен у већем броју. Припадају му родови: Кукај у Деви (4 к.), Шинђерч (15 к.), Касов (4 к.) и Ђабрат (2 к.) у Планаји, Нина (5 к.) у Милима и њихов огранак Марина у Лукињу (2 к.), Тана у Горожупи (3 к.) и у Кабашу (1 к.), Цика у Ђону (6 к.), Марин или Морин у Годену (7 к.), Фан (3 к.) и Марина (15 к.) у Кушнину, Марина (3 к.) и Туба (1 к.) у Дамњану, Марина у Рогову (13 к.), Марина у Смаћу (6 к.), а прешли у Смаћ из Годена, Љарзићи у Деви (5 к.) и Османовић у Смаћу (1 к.), досељени из Подрима. Ти су били муслимани. По једној верзији, Љарзићи у Деви су српског порекла, а по другој они би били из Миридита, од рода миридитских капетана. Марина у Кушнину су наводно пореклом из скадарске нахије. За једну породицу (Пого) од Марина у Рогову не зна се када и одакле су дошли, једна је дошла из Јуника, а осталих 11 су пореклом из Круше у Арбанији. Род Касов у Планаји је вероватно овамо доспео са Косова, а род Шинђерч у имену свом чува јасну успомену на хришћанско пресекло (Св. Ђорђе). Католички родови су: Љаск у Дамњану (1 к.), Марина у Фшају (5 к.), у Ујзу (2 к.), у Смаћу (4 к.), а досељени из Арбаније, Подрима и из зјумске општине), Морин у Гуски а досељени из Меје (1 к.), те родови Алак, Топал и Рада у Бистражину (18 к.); Раде су из села Љађе у Арбанији. Свега је, дакле, 96 мусл. и 31 кат., укупно 127 кућа које припадају фису Марина.

Фису Краснићима припадају муслимански родови: Гутај, Силметај, Махмутај и Курећ (23 к.) у Грчину, чији су преци дошли давно, пре више од осам појаса; Дервишај, Ајдинај и Ленич у Дамњану (38 к.), такође стари досељеници и мисле да су им преци били Срби, Маљок (4 к.) у Планаји а досељени са Косова, Јолич или Јелић (3 к.) у Горожупи, Краснићи у Лукињу (1 к.), Краснићи у Рогову (1 к.) и родови Дури, Химе, Ђене-Ђеле, Цана у Ромаји (36 к.), досељени из Влахње и неког другог места у Арбанији; католички родови: Краснићи у Фирзи (3 к.), досељени из Фшаја, и Краснићи у Бистражину (1 к.). Свега је Краснића 106 мусл. и 4 кат., укупно 110 кућа.

Фису Беришима припадају муслимански родови: Хазер, Ђон или Ђуна и Хајдар у Којуши (12 к.), Самаход (2 к.) у Крајку, Османкајћ (4 к.) у Љубижди, Алихоџа, Салтек и Аџијевић (досељен из Беле Цркве у Подрими) у Рогову (10 к.), Бериши у Липовцу (13 к.), Ђуни и Перолај у Грчину (6 к.), Пниш, Дурак, Чакарлез и Суфа у Дамњану (25 к.), Тјец-Тојец и Кархани у Горожупи (8 к.), свега 80 кућа; католици: родови Алшићи у Дољу (1 к.), Душ у Дољу (1 к.), Ранс-Нрекисени у Дољу (4 к.),

досељени из разних ближих места, Бериши у Зјуму (30 к.), Конај у Кусарима (1 к.), Ранс или Ронс у Пјетршану (3 к.), у Рачи (1 к.) и у Кусарима (1 к.), Бериши у Смаћу (5 к.), свега 47 кућа. Само су огранак Бериша фис Мртур, заступљени у Хасу само са 1 кућом у Брековцу, а и та је дошла из Ракоца. Укупно је Бериша са Мртурима 128 кућа.

Род Ранс у Пјетршану веле да су дошли давно из Миридита, а беришки родови у Дамњану су, по једној верзији, пореклом из Куча, а по другој би били само родови Дурак и Чакарлез из групе Ршића прсклом из Куча, а остали — Ршићи — из неког места даље од Везирова Моста у Арбанији.

Из Источне Малесије су и католички Аршићи-Алшићи-Ршић (Arshiq) у Брековцу (2 к.) и у Фирзи (1 к.); последњи су дошли из стреочке општине. Алшићи су село у Дукацину, а све родове у Хасу једноставно зову Малисорима. Нисам могао да утврдим ком фису у Дукаћину или Ђаковичкој Малесији припадају. Групи родова малисорског порекла припадају још и католички Малисори у Дамњану (1 к.), муслимани Стајк у Милима (4 к.), који само знају да су пореклом из Малесије, и муслимани Рашко у Милима (5 к.), пореклом од нахочета из околине Скадра.

III. Велико миридитско племе, Миридити, које се дели на читав низ мањих фисова, дало је сразмерно знатан број дошљака у Хас. Кроз миридитску област тече река Фан, и стога досељенике из те области уопште зову Фандама, нарочито док су католици. Хашане, стога, суседи зову Фандама, што они одбијају као увредљиво име. Фанде су, вероватно, и били први арбанашки дошљаци у Хасу.

Од миридитских фисова најјаче је заступљен у Хасу фис Тсач. Томе фису припадају муслимански родови: Ватај, Керза, Цурај и Кукај у Деви (16 к.), Тануш, Цака и Малак у Карашинђерчу (18 к.) и огранак Малака у Ромаји (5 к.), Кука у Којуши (2 к.), Чекићи, Ворф и Бири у Планији (20 к.), Дуравак у Мазреку (8 к.), Шатр, Лутај, Алитај и Темај у Кушнину (37 к.), Пруш и Костур у Ђурдини, Ђафи Прушит и Зулфају (9 к.), Тсач у Годену (1 к.), Тсач у Липовцу (5 к.), Дуравак и Догмета у Грчину (4 к.), Рамамат, Цена и Брат у Дамњану (8 к.), Тсач, Ђмеговићи, Орућ и Хелшани у Рогову (7 к.), Чолаци у Зјуму (9 к.), Тсач у Брековцу (2 к.), свега 151 кућа; католици: Тсач у Брековцу (1 к.), у Ујзу (6 к.), у Фшају (2 к.), Бистражину (6 к.) и Смаћу (5 к.), Гегај у Гуски (5 к.) и Кархани, Лимежи и Вош у Зјуму (12 к.), свега 37 кућа. Укупно фису Тсач припадају 188 кућа, па је то најјачи фис у Хасу.

Међу Тсачима су, дакле, муслимани у знатној већини. Али, неки од њих знају да су им тек скорашњи преци прешли на ислам. Тако напр. они у Деви знају да су им дедови били католици, они у Брековцу су прешли на ислам око 1900, док су им рођаци остали и даље католици, а муслимани Чолаци у Зјуму су само огранак католичког рода Кархана у истом селу; Тануши у Карашинђерчу знају такође да су им преци били католици.

И припадници овога фиса су већином скорашњи досељеници. Они у Карашинђерчу веле да су у селу од пре куге (али нису сви дошли у исто време нити из истог места), а тако и Кархани у Зјуму веле да су у селу од пре куге; Лимежи и Виш, родови од истог фиса, дошли су из разних места у разном време. Тако су и припадници неких од осталих родова долазили у разном време и из разних места, па — који су католици — имају и различите славе. Посебно треба поменути случај Тсача у Рогову: родови Чмеговићи, Орућ и Тсач су досељени из Ораховца, а Хелшани непосредно из Арбаније.

Фису Гојани припадају по 1 кућа у Фирзи, Кусарима и Гуски и 2 куће у Дољу — укупно 5 кућа. Сви су католици. Овај фис иде уз Тсач: не узимају се међу собом, јер се сматрају сродницима.

После Тсача истиче се фис Кабаш, коме припадају муслимани: родови Ходе и Љуша у Ђсну (39 к.), Ђовани (9 к.) у Дамњану, Кабаши у Кабашу и Ромаји (12 к.), досељени из Пуке, и Кабаши (1 к.) у Годену а досељени 1937 из Корише код Призрена, Бајрам у Дамњану (1 к.), досељен из подгорског Кабаша, свега 62 куће; католици: Кабаши у Вогову (1 к.), у Гуски (2 к.) и у Брековцу (1 к.), свега 4 к. Укупно је Кабашана 66 кућа.

Сви припадници фиса Кушнин или Кужнин у Хасу остали су католици. Има их у Фирзи (1 к.), Рачи (1 к.), Кушовцу (1 к.), Пјетршану (2 к.), Дољу (14 к.), Моглици (10 к.) и у Кусарима (5 к.), укупно 34 куће. Сви Кушнини у Дољу и Моглици су један род, а поједине породице су долазиле самостално у току последњих стотину година из разних места у околини и Арбанији.

И припадници фиса Спаћ и његова огранка Блиништ су остали католици. Има их у Фирзи (2 к.), Брековцу (6 к.), Пјетршану (4 к.), Рачи (2 к.), Кушовцу (1 к.), Моглици (2 к.) и Кусарима (2 к.), укупно 19 кућа. Сви су новији досељеници из разних места у Арбанији, Метохији и Подрими.

Домђон су такође сви католици. Има их у Кушовцу (1 к.), Кусарима (1 к.), Дољу (1 к.), Моглици (1 к.) и у Пјетршану (1 к.), укупно 5 кућа.

Фис Буђа или Буђај заступљен је са 3 мусл. куће у Липовцу, а католици су у Фирзи (3 к.), Пјетршану (2 к.), Моглици (2 к.), Дољу (1 к.), Рачи (5 к.) и Ујзу (1 к.), укупно 17 кућа. Неки су дошли у новије време из Арбаније, а неки из Метохије и ближе сколине Ђаковице.

Фису Каћинар припадају 3 к. у Кусарима, 2 у Дољу, 3 у Кушовцу и 1 у Фирзи, укупно 9 кућа. Сви су католици.

Фису Ткела припада само 1 кат. кућа у Дамњану.

Од места Ороши, средишта миридитског, воде порекло муслимани Мароши у Марошу (6 к.), чији је прадед дошао као католик из Ороша, и родови Османај, Ликај и Баљдедај у Дедају (11 к.), који су огранак католичког рода Дедај у истом селу, затим католици Ороши у Моглици (2 к.), Пјетршану (1 к.), Кусарима

(1 к.), Дољу (1 к.), Кушовцу (1 к.) и род Дедај у селу Дедај (5 к.), укупно 28 кућа (од којих 17 муслиманских и 11 католичких).

Миридити или Фанде су и католички родови Бисак у Фирзи (2 к.) и Миридити у Карашинђерчу (1 к.), пореклом из Дарде, Тупасака, скорашњи досељеници из Фана у Моглици (1 к.) и Жђин у Моглици (1 к.), свега 5 кућа.

Према томе, Миридитима у Хасу припада укупно 377 кућа, од којих 144 католичке и 233 муслиманске.

IV. Известан број родова у хашким селима не припада ниједном фису. То су делимично егзотични досељеници из крајева без племенске, односно братственичке организације, углавном српских, а делимично ће бити остаци од старијег становништва, које се, прелажењем на ислам, унеколико било безбедило и није имало нарочите потребе да се прикључује појединим фисовима. Карактеристично је да се у два хашка села уопште не води много рачуна о фисовној подели, односно припадности. Та су села Љубижда и Мазрек. Љубижда је, очигледно, старо село, јер је сачувала и своје српско име, и неки од ванфисовских родова у том селу имају презимена у српском облику, на -ћ: Мемћ, Мујћ, Кајдомћ, Сеферћ, Адемћ. Значајније је да таквих родова има и у Мазреку, који је новије или обновљено насеље, и који је прозван по арбанашким дошљацима из Мазрека. Додуше, могућно је да се родови Каравид и Баран у Мазреку зову тако по евантуалном пореклу из села са таквим именима, али ја нисам био у могућности да на основи расположивих средстава утврдим има ли их у Арбанији и где би била села таквих имена. Таквих случајева има још неколико и у другим селима.

У групу ванфисовских родова убројао сам у првом реду 9 муслиманских родова (Нрјове, Мемћ, Кај или Кајдомћ, Параланга, Адемћ, Сеферћ, Ђебеџи, Гигол, Мујћ) са 82 куће у Љубижди и 3 муслиманска рода (Амељ, Баран и Каравид) са 25 кућа у Мазреку. Као што сам раније навео, Нрјове су били спашиски род и вероватно су српског порекла. Затим, тој групи припадају и католички родови Шкорети у Пјетршану (4 к.), Љаље у Смаћу (1 к.), досељени из села Николића у Арбанији, и муслимански род Селимреца у Дамњану (2 к.), досељени из хашког села Ђара у Арбанији, те Мамутовић, хоџа у Рогову (1 к.), досељен из Ђаковице. Пореклом из српских крајева су муслимани: Суловић у Дамњану (1 к.), досељен из Корише код Призрена 1938, Бошњак у Дамњану (1 к.), досељени давно из Босне, и Горани или Фетамусај у Кушнину (3 к.), пореклом из призренске Горе, те католици Кристовићи у Зјуму и Кушовцу (свега 2 к.), чији је предак био из Дубровника или из околине. Најзад, у ову групу убројаћу и породицу Николе Шорбајића у Рогову (1 к.), који је родом Арбанас муслиманин из Рогова, живео у Бару у Црној Гори и одатле дошао 1930 као насељеник, пошто се раније био покрстио, те 2 пор. (мусл.) неиспитаног порекла у Рогову и 1 кат. породицу без мушких чланова у Моглици. Свега је, дакле, 126 кућа становника ванфисовског и непознатог, односно неиспитаног порекла. Од тих су 8 католичких и 118 муслиманских.

ТАБЕЛА 2.

Преглед арбанашког становништва

Село	Скадарска Брда						Источна Малесија				
	Хоти	Кастрати	Шкрелји	Битич	Шаља	Комани	Гаш	Марина	Краснићи	Бериши	Малесија уопште
Дева					1	1		9			
Гуска						1		1			
Брековац			3			4				1	2
Вогово			2			13					
Жуб			3			1					
Фирза									3		1
Моглица			2		2						
Кусари										2	
Пјетршан			1							3	
Дољ			1		1					6	
Кушовац				2							
Рача			1		5					1	
Зулфај	2										
Годен								7			
Липовац					7					13	
Грчин		8							23	6	
Дамњане				8	9			5	38	25	1
Ујз					2			2			
Смаћ					4			11		5	
Бистражон								18	1		
Фшај					1			5			
Рогово	14			7	18		8	13	1	10	
Марош											
Кушпин								18			
Дедај					3				36		
Ромаја											
Лукније	2			4				2	1		
Кабаш								1			
Љубижда				4						4	
Карашинђерч				25							
Зјум				14						30	
Крајк	12			12	3		14			2	
Ђоне	1			31	45			6			
Мазрек											
Којуша	1									12	
Планеја								21	4		
Мила								5			9
Горожупа				7	4			3	3	8	
Укупно кућа	32	8	13	114	105	20	22	127	110	128	13

по племенској припадности

Тсач	М и р и д и т и										изван фисова и непознати	Свега кућа
	Гојани	Кабаш	Кушнини	Спаћ	Домбон	Буђе	Каћнар	Ткела	Огоши	Миридити устипе		
16												27
5	1	2										10
3		1		6								20
		1										16
												4
	1		1	2		3	1			2		14
			10	2	1	2			2	2	1	24
	1		5	2	1		3		1			15
			2	4	1	2			1		4	18
	2		14		1	1	2		1			29
			1	1	1		3		1		1	10
			1	2		5						15
9												11
1		1										9
5												23
4						3						41
8		10						1			4	109
6						1						11
5											1	26
6												25
2												8
7											4	82
									6			6
37											3	58
5		1							16			16
												45
		11										9
											82	12
18										1		90
21											1	44
												66
												43
		39										122
8											25	33
2												15
20												45
												14
												25
188	5	66	34	19	5	17	9	1	28	5	126	1195

Досељени Арбанаси асимиловали су, као што сам то већ изложио, извешан број Срба старинаца и досељеника српског порекла из других крајева. Они су, врло вероватно, асимиловали и извешан број Цигана сталноседаца. Код тих Цигана је уопште јака тежња да се укључе у народ у чијој средини живе, јер то значи промену друштвеног положаја: од парије постаје се равноправним чланом народне заједнице. Нисам имао прилике да сазнам да ли неки арбанашки род и признаје да је циганског порекла, а реткост је да би ко то признао. Међутим, у селу Ромаји, као и у подримским селима Ландовици и Пирану, видео сам међу Арбанасима праве циганске физисномије. Иначе, у Ромаји је било 1940. године 5 циганских кућа.

Са примањем ислама ишло је неминовно и примање многих тековина и установа исламског или иначе источњачког порекла, које су делом истискивале а делом мењале старе домаће. Тако су утицајем ислама много измењене женска ношња, живот у кући и ван куће, кухиња итд. Док је то код муслимана сасвим разумљиво и обично, изненађује да тога има у великој мери и код католика. Изиснавши из своје матичне области и нашавши се у другој средини, где су муслимани, користећи се својим повлашћеним положајем у држави, имали многа преимућства, ови католици су настојали да се што више изједначе с муслиманима и да и они могу да уживају те повластице, а и да их њихови сународници муслимани не злостављају. Разлике између католика и муслимана Арбанаса нису ни иначе биле особито велике и данас тешко може странац да разликује једне од других. Стога су католици у прошлости сразмерно лако прелазили на ислам, и међу муслиманима у Хасу има их који су постали муслимани пре једног, два, три, четири и више појаса. Економски моменат — да би се ослободили неких пореза и гоњења и да би дошли до властите земље — био је главни узрок прелажењу католика на ислам. Такви обично и не крију да су им преци били католици Арбанаси или православни Срби. Али су и они који су остајали католици прилагођавали се муслиманима. Језик, кућа, мушка ношња, па и начин живота, били су им и тако заједнички. Код католика око Таковице укоренио се обичај да мушкарци носе муслиманска имена, и католички свештеници још нису успели да га искорене. Тако напр. један домаћин из Коренице познат је само под именом Хајдар, иако је на крштењу добио име Нуа. Миридити су ме уверавали да су међу њима ретки католици са муслиманским именима, него да је то особина Маљсара. Они, пак, који носе муслиманска имена кажу да је тако уведено да би се боље слатили са муслиманима, а иначе су они чували своју католичку веру. Међу Фандама је било и љарамана, двовераца, али су се иселили за време »прве Србије« и аустријске окупације (дакле, 1912—1918). Њихово је било насеље Мартуре изнад Зјума, сада пусто. Нарочито пада уочи, поред других арабизама и турцизама, да се сви католици и међу собом

поздрављају муслиманским поздравима и изразима учтивости, да употребљавају многе узречице турског и арапског порекла, па им је чак и бројање сати у току дана *à la turca*.

Срби

Крајем 1940. било је по хашким селима свега 390 насељеничких кућа или породица које су тадашње власти населиле као Србе, поглавито у току 1929—1934 године. Били су из разних крајева: из Црне Горе, из Шумадије, Јужног Поморавља, Херцеговине и др. Насељени су делимично у постојећим селима, углавном у селима у саставу Ђаковичког среза, а основана су и три нова села са насељеницима: Градиш, Хвосно и Горње Рогово. Многи од тих насељеника не беху се још ни дефинитивно сместили до 1940, када сам био у том крају, а већ 1941 су били сви протерани, после капитулације и слома старе Југославије. После ослобођења, многи од њих су се вратили и обновили своје куће. Приликом свог боравка у Хасу, нисам вршио испитивања међу њима: колико сам сабрао података о њихову пореклу, ти су подаци изнети у опису појединих села.

Цигани

Крајем 1940. било је у Хасу Цигана само у Рогову, Ромаји, Дамњану, Дедају и Зјуму. Биле су их свега 43 породице.

Сви хашки Цигани су муслимани. И они међу собом и њихова околина их дели на две групе. Једно су Мађупи, који су у великој већини, а друго су Габелји. Разлике између једних и других су велике, а поглавито у начину живота. Габелји су номади, и стога их у Хасу има само повремено и у несталном броју. Мушкарци им се баве препродајом стоке, а жене им просе. За њих сва околина говори да једу мрзине. Мађупи су сталноседеоци, али су ипак и они врло покретљиви: мало која породица да остане на истом месту дужи број година.

Мађупи су поглавито земљорадници. Сада обично имају и понешто своје земље, али су они иначе чивчије, наполичари и слуге-пољопривредни радници. Или узимају туђу земљу под закуп или се погоде код имућнијих да им служе. Погађају се на пола године или на целу годину. У време око 1940. вреднији Циганин као слуга примао је годишње око 2000 динара у готову, храну и одело за себе самога. Преко дана му се носи од послодавца јело тамо где ради, а увече прима вечеру и носи је кући. Појединци су запослени као »сеоски Цигани«, сеоске слуге.

Живећи међу Арбанасима, и Цигани настоје да им се прилагоде. Стога и Мађупи и Габелји настоје да стеку заштиту снажних арбанашких родова, па се сматрају њиховим члановима. Сви Цигани у Хасу припадају појединим арбанашким фисовима, ма да их Арбанаси одбијају и никако не сматрају својим саплеменицима. Већина их се сматра члановима племена Бериша. Тако напр. сви у Дамњану хоће да припадају Беришима. У бли-

жој околини Таковице Габелџи такође хоће да су Бериши (јер су Бериши били јачи) и сматрају се бољим, а Мађупи су Гаџи. Габелџи и Мађупи се уопште прегоне који су од њих »пс-сој«, кси су бољи народ. Прилагођавање Арбанасима отишло је код Мађупа ипак даље него код Габелџа, што је и разумљиво, с обзиром на сталноседлачки живот Мађупа међу Арбанасима. То се види нарочито у томе што Мађупи говоре само арбанашки, док Габелџи у међусобном саобраћају говоре цигански.

V. АРБАНАСИ ХАШАНИ КАО ЗАЈЕДНИЦА

1. ДРУШТВЕНЕ И ПРАВНЕ УСТАНОВЕ

Хас није племенска него предеона целина

Одговор на питање да ли је Хас био племе или не, зависи од тога шта се сматра племеном. Обично племеном сматрамо такву људску групу која живи у једној предеоној целини, добро ограниченој и од суседних племена одвојеној пошироким ненасељеним појасом, затим која се састоји од више братстава, геналогички често повезаних за једну личност, стварног или легендарног родоначелника племена, и која има своју особиту племенску организацију и управу: главаре и скупштину, која решава о свим важнијим племенским пословима. Код арбанашких племена су биле две скупштине: ђелмнија, скупштина свих за оружје способних племеника, и плећнија, веће старца. Братства су редовно, а често и племена као целина, егзогаме групе; родови и породице истог братства обично станују на окупу; код наших брђанских племена свако братство претставља заједницу и по томе што му сви чланови имају исту славу, заједничко гробље и цркву у њему.

Тешкоћу у одговору на питање да ли су Хашани племе ствара и чињеница да код северних Арбанаса постоји и подела на барјаке, више војничка, а настала под турским утицајем: људство једнога барјака претстављало је, у случају рата, један батаљон. Свака кућа давала је по пола човека, тј. једна кућа је давала војника, а друга кућа опрему за њега.¹⁾ Нека већа племена састоје се од по више барјака, као напр. Миридити од пет, док има, с друге стране, и тга да више мањих племена чине један барјак, као напр. Бериши и Тсач.

Хас има своју територију која се одликује тим да су насеља већином по њеној периферији и нема оштрих граница према суседним пределима; у средини предела је планина, чији је највиши део ненасељен. Име Хас је, као што сам изнео раније, настало тек у турско доба. У пределу живе, поред незнатних остатака од старог становништва, претставници многобројних и веома различитих племена и братстава из Северне Арбаније,

¹⁾ Б. Ђ. Нушић: нав. дело 298—299.

између којих нема обично никакве генеалогске везе. Чланови појединих племена или братстава су обично растурени у по неколико села. Уколико су католици, чланови истог братства ипак немају редовно и исту славу. Главарство у Хасу није било развијено као обично у племену, а нема уопште помена о скупштини. Према томе, Хас односно Хашани (Хасјани) нису били племе. Можда би се временом и створило племе, али су биле знатне сметње томе. Пре свега, ту су били у непосредној близини градови Призрен и Ђаковица, и утицај турских власти, а нарочито утицај турских земљопоседника, био је веома јак: многи становници Хаса су били у турско време чивчије и, будући социјално и економски зависни, нису ни могли водити живот као чланови брђанских племена удаљених од турских центара. Затим, још и данас су живе традиције и друге везе које становнике Хаса везују у заједницу са њиховим матичним племенима и братствима: једном припаднику фиса Бериша у Хасу ближи је припадник тог истог фиса из ма ког краја него ли припадник неког другог фиса који такође живи у Хасу, па макар и у истом селу.

Јастребов, који је добро познавао област и, и поред многих нетачности, дао ипак доста добрих обавештења о приликама последњих година 19. века, назива Хас нахијом.²⁾ У томе, сигурно, није грешио. А то значи да је Хас тада био турска управна јединица која одговара нашем доскорашњем срезу.

Помиње се да је Хас имао и барјактаре. По мојим обавештењима, у турско време читав предео Хас је чинио један барјак, чији је барјактар био најпре у Рогову, па у Дамњану, а у последње турско време у Влахњи (Арбанија). Тежња је у барјактарском звању да буде наследно, и у Влахњу је тако било. Тамо се барјактарство држало као почасно звање до наших дана: 1940. тамо је био барјактар Мехмед Али, који је био уједно арбанашки жандармериски мајор. Барјактар је раније сазивао, с времена на време, меџлис (веће), у који су долазили претставници појединих фисова, од свакога по један. Биће сасвим нова ствар што проф. К. Кун 1929. налази да су у арбанашком делу Хаса два барјака: Елшан и Влајња (Ershan, Vlaņa).³⁾

На овом месту zgodno је да поменем да су само Миридити око Ђаковице били створили себи једну нарочиту организацију, чију власт признају Миридити око Ђаковице а на територији Југославије. У миридитској области је пет племена или барјака, који имају своје огранке и у Југославији, али се овде њима придружују и Кчира, тако да има претставника од шест миридитских племена, и свако од тих племена и на нашој страни има свог главару, »кгуе«. Њих шест се састаје да решавају крупна питања, као што су умир, освете и сл. Ти су главари наследни. Првенство међу њима имао је главар фиса Кушнина, а 1940. то је био Микел Пренк Таир (тада 45 година), који је у тој части

²⁾ Ив. С. Јастребов: нав. дело 7.

³⁾ С. Сооп: нав. дело 31.

наследио оца. Првак Тсача је у Јунику, а првак Марина је претседник општине (1940) у Пуношевицу.

Значај племенске припадности у Хасу

Арбанаси у Хасу пореклом су од досељеника из крајева на северу и западу и од асимилованих остатака некадашњег српског становништва. Приликом арбанашких миграционих покрета нису се премештала ни читава племена, па ни читава братства ни родови, него по правилу се одвајали сукцесивно само појединци или поједине породице, које су собом носиле и задржавале свест о припадности братству или племену у матици. С друге стране, исељеници из једног племена или братства нису дошли сви у исти крај или село, него су одлазили где је ко нашао услове да се настани и створи егзистенцију. Тако данас припадника појединих племена и братстава има у разним крајевима, а у појединим данас арбанашким крајевима изван праве арбанашке етничке области заступљено је по правилу не само више разних братстава од једног племена него и више разних племена: по народном схватању, у сваком пределу Косовско-метохиске Области заступљено је по дванаест фисова, а стварно и више. То су разлози да и у Хасу нема јасног стања у погледу на деобу по матичним племенима и братствима, али је изван сумње да постоји деоба на братства и родове у оквиру матичних племена.

Хас је предеона целина, чије арбанашко становништво не сачињава једно племе него припада разним племенима у матичној области (Тсач, Бериши, Краснићи, Гаш, Хоти, Шаља, итд.). Сваки ће рећи да је заступљено дванаест фисова, али нико неће увек набројати дванаест истих имена и обично, кад се почну да набрајају, изиђе да је заступљено више племена од дванаест. Број дванаест је отуда што у свим крупнијим споровима решава суд или веће од дванаест главара, претставника разних фисова, при чему ипак не морају бити заступљени сви фисови него само главни и јачи. Треба још имати у виду и познату чињеницу да код Арбанаса влада велика колебљивост не само у погледу значења речи »фис«, јер се фисом зове час оно што ми зовемо племе а час оно што ми зовемо братство, него је и велико колебање у одређивању карактера поједине групе, коју неко сматра братством а неко племеном.

Племе или, како Арбанаси кажу, фис још увек има значајну улогу у животу Арбанаса. Иако припадници појединих фисова који су изван фисовске матице нису више у територијалној па ни организационој заједници, они се ипак и даље сматрају деловима и члановима свог племена и о томе воде много рачуна. Место племенских и братственичких главара у матичној области овде су предеони и сеоски. Али чланови једног фиса не ступају у брачне везе међусобно ма где били и сматрају се крвним сродницима (иако то често у ствари нису) и, бар у теорији, за све чланове једног фиса постоји обавеза крвне освете без обзира на степен крвног сродства, тако да су и они који су

остали у матици дужни да учествују у освети за оне који су се иселили, и обратно. Ако неко из колонизационе области оде у своју матицу, тамо га дочекују као рођака, и код муслимана се жене не крију од таквог госта. Док су племена у Арбанији у верском погледу прилично хомогена, у колонизационој области влада прилично велика мешавина у верском погледу, јер су пресељеници већином прелазили на ислам, па и сада има по селима муслиманских и католичких породица које су међу собом у врло блиском сродству. Католици и муслимани чланови истог фиса сматрају се сродницима, али је верска деоба утицала да су везе између њих ослабиле, па се готово изгубио обичај да католик учествује у освети за свог саплеменика, и обратно. У Рамоцу (изван Хаса) се зна да су католици и муслимани Мртури светили једни друге.

Међу припадницима појединих племена увек се истиче понеки човек и њега слушају и за њим се поводе његови саплеменици, без обзира на место живљења. У политичком животу је то од великог значаја. Тако напр. села Ђоне, Зјум и Карашињерч су увек помагала у политици Ризабеге Црноглавића (оца Ценабегова), јер су и сами већином Битичи.

Братство и род

Католици имају изразе *влазнија* (братство) и, за уже сродство, *барк* (трбух), дакле род. Муслимани имају за те појмове изразе *кабиле* и *махала*, али се и код њих могу да чују изрази *влазнија* и *барк*. Тако се чује, кад разговарају о људима из истог фиса, питање: *ç'far barku?* (= који трбух, који род?), или *i nji barkut*, тј. из једне утробе (трбуха), од истог рода.

Ако су се припадници истог фиса у једном селу веома намножили, онда су они једно братство, које се дели на више родова. Ако су им куће на окуп, онда су ипак сви једна »махала«, а у махали више родова. Тако напр. у Дамњанима Шемалу чине родови Дервишај (15 к.) и Ајдинај (17 к.), који су Краснићи.

Док се у дебарској области често чује израз »фара« у значењу род (а иначе значи семе), у Хасу тај израз значи семе, али се може чути да се каже: *àsht farue shpija*, затрла се кућа.

Ако је у селу заступљено више братстава, односно родова, онда у сеоском гробљу сваки род, односно братство, има свој посебан део. То је и код католика и кад муслимана.

Неко нарочито братствено главарство не постоји, али је обичај да у свим важнијим стварима које их интересују сви братственици питају за мишљење и савет свог најстаријег, односно најпаметнијег човека. Братствену организацију је заменила сеоска.

Врло је тешко повући границу између рода и братства.

У Хасу су се досељавали из племена у матичној области појединци или поједине породице, које су неки пут задржавале и

свест о припадности братству у матици. Правило је, међутим, да су од дошљака постајали нови родови који би, кад се намноже, постали братства, а сна су се аутоматски делила на више родова, а колебају се у погледу одређивања да ли су род или братство они који су остали малобројни. Братства обично носе имена по селима одакле су им оснивачи или по самим оснивачима, а родови исто тако. Тако напр. родовска имена Дедај, Паљај, Алитај значе да су оснивачи односних родова били Дед, Паљ, Алит, али су врло честа родовска имена, »галап«, по месту порекла, напр. Пниш, Кархан (из села Кре), Цака, итд. Има и родова, особито у Љубижди и Рогсву, са презименима која су више или мање на српски начин: Османкајћ, Мемћ, Мујћ, Чмеговић итд.

Појединци, пак, носе своје лично име коме додају и очево у првом падежу, а по потреби и дедово. То му је презиме. Појединац се ближе одређује кад му се још каже и име рода или братства и племена. Место очева и родовског имена може да буде надимак. У селу Деви има човек који се зове Ђерим Тоска (отац му је био Зећир). То име је добио зато што се родио у време кад су Тоске упалиле Малесију.

Поједина села или махале чине обично само породице од истог рода или братства које онда не допушта насељавање других. У тако затворене групе могли су се досељавати само појединци који би се прикључили јачима и ставили се под њихову заштиту. Тако напр. једну кућу Шаљана у Деви држале су две друге куће у селу — Тсач и Марина — подједнако под својом заштитом као слабу. А читаво село је било под заштитом Малисора. И друга села надаље према северу од Деве била су под заштитом Малисора, »под малисорском бесом«. Појединци који су били под заштитом — *me ndore* — давали су својим »заштитницима« сваке године, или с времена на време, односно кад би они оскудевали, по оку кафе или што слично. Тако исто су давала и села главарима племена под чијом су била бесом. И Љарзићи у Деви плаћали су за заштиту, али су престали да плаћају кад су ојачали.

Путујући по нашим арбанашким крајевима, често сам имао прилике да видим или да сазнам да поједини огранци у неком племену нису заједничког порекла, односно да првобитно нису припадали том племену. Другим речима, постоје могућности да се промени братственичка или племенска припадност. Мада Арбанаси обично говоре да то није могуће, ипак има таквих примера, а до таквог убратствљавања долази по правилу на подлози »заштите«: бројно слаба или осамљена породица прикључи се јачем братству, а тако и Срби у Подрими се сви сматрају припадницима појединих арбанашких фисова. То се види и код Цигана који живе међу Арбанасима: сви они хоће да су чланови арбанашких фисова, у првом реду Бериша.

Према једном саопштењу, ко хоће да напусти свој фис и уђе у неки други, треба, по Лекину закону, да сазове главаре тог фиса и да закоље два вола за њихову гозбу. Католици из околине Ђаковице су ме уверавали да не постоји таква одредба, али

да се на поменути начин може променити име или надимак. Као пример наводе свај случај, тобоже из Миридита: неки се звао Трте (Прдоња), па хтео да промени то име. Казали му да треба да закоље два вола и приреди гозбу. Кад је заклао волове и кад су их појели, онда су му сабрани рекли: »Нашли смо те Трта, па те Трта и остављамо.« У свему се исто прича и за неког из Грчина који се звао Дер (Свиња) па му се потомци и данас тако зову.

Промена презимена је, уствари, исто што и промена фиса, те се оба саопштења слажу. Али се не памте примери, јер је племенску припадност мењала нејач, људи који нису имали волова, људи који су се стављали под заштиту јачих, па се постепено они или њихово потомство сродило са својим заштитницима.

Крвна освета и умир

Правни односи између чланова и братстава у племену, као и између разних племена, регулисани су обичајним правом, које се приписује Леки Дукађину (Kanun i Lekes, Kanuni i Lek Dukagjinit). Одредбе тог обичајног права нису, ипак, у свим крајевима сасвим једнаке. На овом месту између само неке одредбе тог »закона«, како су ми саспштене у Хасу. У зборнику тих одредаба који је објавио на арбанашком Ш. Ђечов¹⁾ биће свакако највише грађе из самог Хаса, пошто је Ђечов био свештеник у Зјуму.

Кажу да је Лека одредио да је свака крв једнака: крв најгорег човека вреди колико и крв најбољег. У турско време људска крв се је рачунала 12 кеса, тј. 6000 гроша. И за случај да је ко убио туђег пса, плаћао је крвнину, али је та била мања: неки кажу да је била 6 кеса, а неки кажу да је износила само $\frac{1}{4}$ крвнине за човека.

На месту где је неко погинуо од крвничке или осветничке руке, и католици и муслимани подижу гомилу од камена. Био је раније обичај да и сваки пролазник баци камен на ту гомилу. Као објашњење обичаја подизања гомиле наводе се ова два разлога: 1) сваки пролазник да се сети покојника и да га помене, да се помоли за његову душу, и 2) да гомила служи као опомена да се на том месту људи не задржавају дуго него да се уклоне што пре, јер је то лоше место.

Кад ко погине, онда његов род има права да у року од 24 часа од погибије убије кога стигне из убилчева фиса, а после тог рока освети подлежи само ближи род убилчев. Обавеза на освету траје за род убијеног све док се освета не изврши, па макар се чекало и до 100 година. Цео фис води рачуна о томе да се освета изврши, и сви су дужни да учествују у освети, без обзира на степен сродства.

У Зјуму закрвљени могу да дају међу собом бесу, примирје, за време до 15 дана.

¹⁾ Sht. Gjeçov: Kanuni i Lekë Dukagjinit (Shkoder 1933).

У Рамоцу (изван Хаса) је био овакав случај освете. Краснићи су убили сина Деда Нуге Мртура. Мајка погинулог, Гоша, узела је пиштољ и убила крвника не да изврши освету због убијеног сина него да казни крвника што јој је убио сина док је ишао с њом и био под заштитом ње као жене и њеног племена Никаја, па да опере част свог фиса. Њен муж је осветио сина на једном другом Краснићу.

Жена је поуздано уточиште: ако крвник иде у друштву жене, частан осветник га неће убити. Исто тако и ако се затече под бесу неког другог човека и иде с њим. Ако би осветник убио крвника који је под таквом заштитом, онда сам дугује крв томе заштитнику. Сви »хаирати« (сва култна места) као што су: цркве, цамије, текије и турбета су такође азили.

Кућна задруга

Живљење у порсичним задругама код Арбанаса у Хасу и око Ђаковице је једна од главних њихових одлика. Задруге су биле код њих 1940. још увек врло честе и врло бројне: сасвим су обичне задруге од око 20 чланова, а има их и са преко 40 и 50. У кући Лазара Себе у Зјуму било је пред деобу 40 душа. У задрузи Марк Нуо Биба у Брековцу било је до 1918. године 85 чељади. (Дсмаћина у тој задрузи нису звали по оцу него по старом домаћину Марк и Никол Бибс). У Деви је била задруга Таира Авдула са 79 чељади. 1940. су од те задруге била четири домаћинства. Задруга Ахмета Арслановића у Деви имала је 1932. године 100 чланова.⁵⁾

Кућна задруга се обично зове *shp i*, тј. кућа, дакле исто као и код Срба. Чланови задруге су према домаћину (*zot i shp is*) робови: *rob* (мушки) и *rob nija* (женско).

Кад се намножи број чељади у кући или се укућани удаље по сродству, долази до деобе. И при деоби задруге, као и при деоби имања после смрти, управљају се по обичајима, и то не само католици него и муслимани, а по обичају непокретно имање наслеђују само браћа, односно синови, а женске никако. Обичај је да старо огњиште припадне најмлађем брату, а гостинска (мусафирска) соба старијем брату. Нова домаћинства преносе ватру са старог огњишта, што чине женска чељад.

И код Арбанаса у овим крајевима било је предвојених задруга као и задруга од несродника. До 1912. било је доста предвојених задруга, које су настале на овај начин: у матичном селу у Арбанији живи један део чељади, а други део на »купљеном« имању у Хасу. После повлачења државне границе преко Паштрика, те су се задруге коначно разделиле. 1915 појавила се опет једна таква задруга у Фирзи и Дамњану. У Фирзи је Марко Ђуп, католик Арбанас. С њим је један брат, а два рођена брата и брат од стрица су у Дамњану. Првобитно су сви били у заједници, па су се његова браћа од стрица одвојила и сада они живе у Фирзи,

⁵⁾ E. Sicard: La Zadruga Sud-Slave (Paris 1943) 65—67.

а Маркова су браћа и даље у заједници с њим, иако живе у два различита села, и Марко им је домаћин свима.

У селу Дољу била је једна несродничка задруга. Домаћин те задруге био је Нрец Нуа Нрекисен од беришког братства Ранса, који сада живи заједно са синовима а има и одељене стричеве и браћу. Некада је с њима у заједници била и једна породица од рода Леке из фиса Душа. То је породица Ђок Никола, чији су отац и стричеви живели заједно са Нрецом на једном истом чифлику. (Преци Ђок Николе су некада били у Ђаковици и били су врло богати трговци, па су осиромашили услед насиља муслимана и постали чивчије).

Виргине

И у Хасу и у ближој околини Ђаковице било је »виржн«-а (virzhën), мушкобана, девојака заветованих на целибат. Такве завете у овим крајевима чиниле су у првом реду девојке које нису имале браће, али их је било и које су имале браћу да се реше да се не удају и да се носе кас мушкарци. Таква »дахија« девојка у Дамњану била је сестра старца Мон Бајрама, и она је чувала стоку као што чине и мушкарци. Затим, таква је девојка у Рогову Бегја Ругова, стара око 50 година (1947). Носи пушку, мушко одело, капут и шал. Има браћу. Није хтела да се удаје. Учествовала је као борац у народноослободилачкој борби.

Арбанаси у Хасу уверавали су ме да су виргине врло честе у Скадарској Малесији. Ако виргина има браће, онда је она домаћин у тој кући. Кад иду на пазар, онда се скупи по пет-шест виргина, па се наједу и напију као и мушкарци.

Село

Село као заједница. — У животу у Хасу, нарочито у економском и управном, село има много значајнију улогу него братство. Села су већином од разних братстава, па је већ и то наметало потребу регулисања међусобних односа на други начин, а за то је већ постојао образац или калуп, што је примљен од староседелачког становништва, које је имало јако развијену организацију села. Главне црте те организације су да селом од старине управља сеоски збор — сви одрасли или само старији људи у селу, да село има читав низ главара и својих службеника, своју заједничку имовину, итд. Примање је ишло утолико лакше што је и један део староседелаца помуслимањен и поарбанашен. Ти облици су примљени у целини, а задржани су и неки елементи братственичке и племенске организације: племенска егзогамија, крвна освета и сбавеза на заштиту племеника, баш елементи који су недостајали српском стариначком становништву а који су код Арбанаса били један од главних узрока њихову ширењу: и најсиромашнији и најслабији Арбанас смео је да се креће куд хоће, па да чини и насиља, јер је за њим увек био читав његов фис.

Сеоска управа. — На челу села је сеоски старешина: *miftar*, како говоре муслимани, а *plak* или *kren i katundit*, како кажу католици. Пред плѧака у селу су и по два одборника, *stërpleq* или *plaku i mahalles* или аза, које бирају махале. Они су посредници између села и власти, а регулишу у селу и мање спорове и ствари по обичајном праву. Помоћник сеоском старешини је сеоски протођер, али је он само сеоски службеник. Ту дужност врши сеоски Циганин у селу где га има.

Сеоски службеници. — Нека села имају и пољаке, чуваре поља, али их немају сва села. Код муслимана је сеоски службеник и сеоски хоѧа, имам, који редовно прима годишње извесну количину жита (у Којуши по карлицу жита), а понешто добија и приликом погребѧ и вршења других обреда.

Као сесски службеник мора се сматрати и сеоски ковач, редовно Циганин, ког имају многи крајеви. Он је сеоски службеник утолико што се за услове свог рада погађа са читавим селом. У области око Призрена и Ђаковице многа села имају у својој служби и Циганина који се зове сеоски Циганин (арбанашки: *Magjup i katundit*), чији је службенички однос нарочите врсте. Тај Циганин је негде уједно и ковач, али сеоски Циганин обавља разне послове.⁶⁾

Сеоски Циганин у селима где га има обавља у првом реду све оне послове што их у другим областима Старе Србије и Македоније обавља сеоски протођер, тј. помаже сеоском старешини, затим чува коње и сл. У замену и као награду, он добиѧа од села стан, одређени принос у житу од сваке куће у селу, а у извесно време године и нешто спремљене хране.⁷⁾

Прѧаци у селу. — Поред званичних претставника села, постоје и прѧаци, који немају службених функција, али уживају велик углед у махали и селу због своје памети, честитости и богатства. То су *i ragi i mahalles*, махалски, односно родовски или братственички, прѧаци, који учествују у свим важнијим договорима и саветовањима и који обично, кад то устреба, улазе као претставници својих братстаѧа или племена у суд добрих људи, који по обичајном праву решаѧа спорове између појединаца или између читавих села. Село се често састаје на договор, сеоски збор, ради сесских послова, али махале пребацују доношење одлука свака на свог старца, изговарајући се обично: што уради он, ми пристајемо.

Како поједина племена и братства имају огранке у више села, тако онда свако од њих има и већи број прѧака. Онај који од њих стекне највећи углед постаје неке врсте прѧаком племена односно братства у том крају. Поједини од таквих прѧака истакну

⁶⁾ Само је село Љубижда од свих села у Хасу имало раније Циганина ковача. Остала села одувек су подмиривала своје ковачке потребе у Призрену и Ђаковици.

⁷⁾ Опширније о тој установи Мил. С. Филиповић: »Сеоски Циганин«. Историско-правни зборник 3—4 (Сарајево 1951) 223—226.

се својом честитошћу, умешкошћу и познавањем обичајног права, тако да постану неким врстом моралних ауторитета не само за своје село и братство него и за ширу околину: по више села и братстава обраћају се таквом човеку за савет и пресуду, особито кад се ради о крви и умиру, деоби имања, споровима око земље и сл. То је нека врста предеоног, земаљског, главара, чија је власт чисто морална: њега слушају, јер имају поверења у његово знање и карактер. Такав се зове *plaku i këtij dheut*, тј. земаљски, предеони старац, а то одговара некадашњим нахиским кнезовима код Срба. Такав старац не мора бити и по годинама стар: некипут је то и сразмерно млађи човек, али човек који се истиче памећу и поштењем. Такав главар није наследан, али је било примера да из исте куће буде узастопно неколико таквих. Таква је напр. кућа Мси Бајрама у Дамњану. Старац Мон Бајрам, кој

Фот. 4.
Гробље код цамије
у Рогову

сам имао прилике да видим (1940), ужива огромно поштовање, као што га је раније имао и отац му Бајрам Осман. Мон Бајрама позивају свукуда на саветовање и суђење, а на скуповима се њему одаје необично поштовање, и свака реч му се гута. Овде да поменем да су сви старци уопште у великом поштовању, и сваки старац се ословљава са »мица« (турски: амица = стриц). Установа предеоног главара позната је и изван Хаса. Год. 1947. била су у Подрими два таква главара: Тафил Шабан у Кијеву и Бануш у Седларима. Ја сам имао прилике да за ту установу чујем и код Арбанаса у околини Дебра, а проф. В. Радовановић је утврдио да је нешто слично било и код Македонаца у пределу Маријову.

Наиме, Маријово је дуго времена уживало под Турцима неку врсту обласне или предеоне («земске») аутономије са својим »земским кметовима« на челу.⁸⁾

Сеоски збор и суђење. — Село се састаје на збор ради избора сеоских старешина и службеника, ради разреза сеоског пререза, ради решавања о сеоској имовини, ради договора о помагању сиротиње у селу (одреди да се сабере жита и сл.), итд. Село се састаје и да донесе одлуку о кажњавању појединаца или појединих породица због преступа против јавног морала. У таквом случају село би донело одлуку о бојкоту — *me le cit* — да се с кажњеном кућом не смеју да одржавају никакве везе, чак ни да се даје нити од ње што узима на зајам. Бојкот траје све док се та кућа не исели или док се главари, *krent*, не реше да је ослободе и кућа мора да изврши претходно што сеоски главари нареду.

Ако се неко ожени, код католика, а не венча се за дуже времена, онда у дан кад ће да се венча мора да држи камен на рамену док се не сврши миса у цркви. После тога, скине камен, па се венча. Биће да је та казна била црквеног порекла и да су је свештеници и изрицали.

У суседној Подрими био је обичај да село одређује површину на којој ће се сејати кукуруз и површину за пшеницу. У Хасу тога није било.

У многим селима влада и забрана ендогамије, што је можда остало из доба када су у матици поједина села била хомогена у крвном погледу, тј. сви становници припадали једном братству. У неким селима, нарочито код католика, узимају се у селу, али не из истог фиса.

Сем сеоских испаша, путева, вода и гробаља, село може да има и друге неискретне својине. Тако село Ромаја има свој сеоски дућан и сеоску цамију, о којима се старају сеоски старешина и одборници. Приходом од дућана се издржава цамија. Тако исто и у Рогову је цамија сеоска својина, а има и сеоски дућан од чије кирије се врше оправке на цамији. Крај цамије је и гробље, у ком се сахрањују само чланови родова Алихоца и Бећировића, а од осталих у селу само они за које се плати (фот. 4), и тај новац иде у корист цамије односно сеоског хоће. Уз цамију је, у Рогову, и одељење за мектеб и сеоске договоре (а лети се састају код сеоског бунара, који је ради тога покривен).

Дужност према селу, нарочито у погледу плаћања пољаку, имају и они који у неком селу имају само имања а иначе живе у другом селу. Такав се сопственик зове »јабанци« или, ређе, »маџер«.

⁸⁾ В. С. Радовановић: Народна ношња у Маријову. Гласник Скопског научног друштва XIV (1935) 120; Сељачка буна у Маријову у Македонији у другој половини XVI века. Зборник филозофског факултета I (Београд 1948) 301, 303—304.

Људи који имају имања један до другог међу собом су »шефетар«-и, помеђашци. Границе између имања обележене су, и то је »међа« (арбанашки), а као знак служи обично један камен (арб.: гур), уз који су у земљи три мања камена, који се зову »испати«. Ретко се место речи међа употребљава реч »кофине«.

Био је обичај да се приликом постављања граница или приликом утврђивања граница у каквом спору позову младићи, па им се удари по шамар, да би памтили међу (худут). Било је призивања младића да добију шамар и само ради тога да би упамтили ванредне догађаје и да би доцније знали да кажу кад су се десили, као што је напр. појава да снег или слана падне пре времена. Кад се поведе реч о томе доцније, лако ће израчунати кад је то било, јер је добио шамар кад му је било толико и толико година. Тако је напр. Бинак Исен из Жуба добио од једног старца шамар да би памтио да је у месту Боки (Вогово) на недељу после Св. Атанасија пио козје млеко.

Спорови око међа решавају се ношењем камена или земље на шији правцем куда једна парнична страна тврди да иде међа. Ако је спор између приватних лица и не могу друкчије да га реше, онда камен носи један од самих парничара. Ако се парничке села око сеоске међе, онда свако село изашаље по једног старца да решава спор, а камен ће, ако устреба, носити онај кога они одреде.

Спорове између појединаца, као и између села, решава плећнија, старци, суд добрих људи, којих буде 2—24, већ према значају спора који излази пред гјуџ (суд). Обично се скупи 12, а ако се решава о крви, онда 24 старца: свака парнична страна даје половину тог броја. Ако се ти старци не могу да сложе, онда иду да питају кога непристрасног из другог села. Ако не прихвате ни његово мишљење, онда питају неког непознатог човека. Тако могу да промене двојицу, али трећег морају да послушају. Тврде да је и то по Лекину закону.

Дервиши

Показао сам како су хаски Арбанаси, односно њихови преци, долазили као католици из Арбаније, па тек овде примали ислам да би избегли плаћање тешких дажбина и друга насиља од стране Турака. Турске власти нису гледале равнодушно те нове обраћенике него су се старале и да их учврсте у исламу, да они што пре напусте и двоверство. Као што сам поменуо, у једном извештају из 1760. говори се о муслиманском мисионарству међу криптокатолицима односно двоверцима. То је постигано тим да су одашиљани као мисионари дервиши разних редова и да је фаворизовано оснивање текија и врбовање присталица за дервишке редове. Тога није било само у Хасу. Тако напр. у околини Скопља у торбешким селима, често сам сусретао те дервише-мисионаре а по селима је сразмерно велик број текија и дервиша мештана.

Иако су хаски муслимани такорећи скорашњи муслимани, у хаским селима има неколико текија и заступљено је више дервишких редова, особито у Дамњану, те у селима бивше зјумске општине. Карактеристично је да их је у Рогову, великом а старом муслиманском селу са џамијом већ у 16 веку, сразмерно мало. Има дервиша од редова халвети, кадри, саади, накши и др. То дервиштво има значаја и у друштвеном животу хаских муслимана. Кажу да је дервиштво узело особито маха у последње време, после првог светског рата. Велик је значај појединих дервишких шехова у животу припадника њихова реда. Дервиши морају да се покоравају свом шеху и да доприносе за његово издржавање. Сваки дервиш мора да да годишње свом шеху оку масла, оку вуне, две оке сира, кола дрва, а читаво село једног или два вола за пастрму. Шехово имање морају да обрађују његове присталице. Шех има права чак да се меша и у породичне ствари: он може да одреди која ће се девојка за кога удати. У случају женидбе, њему се мора нешто платити: раније пет а сада (1940) две турске лире, и то или у злату или у курзивном новцу према дневном курсу. Ту суму плаћа невестин или младожењин отац, већ како се они погоде. Код халветија је шеховство наследно, и шехом може бити и дете.

2. НОШЊА

Опште напомене

На Косову и у Метохији су у већини Арбанаси, а после њих су најбројнији Срби. Арбанаса има католика и муслимана, Срба има православних и муслимана. Тако исто и Цигана има православних и муслимана. У погледу ношње верска припадност је била значајан чинилац. Тако, сви муслимани у појединим пределима или местима се носе једнако, а православни Цигани као и православни Срби. Католички Арбанаси се носе као и муслимани. До недавна, за ову област је била карактеристична појава етничке мимикрије, која још није ишчезла сасвим. Услед тога, православни Срби, мушкарци, носили су се у свему као и Арбанаси, па и данас им је велика сличност у оделу.

Насупрот великој једноставности и оскудности покућанства и псуџа, народна ношња, особито женска, је богата и живописна. Мушка ношња арбанашка је уједначена у читавој области: сасвим су незнатне предеоне разлике. Сасвим је друкчије са женском ношњом: и код Арбанаса и код Срба има, у том погледу, знатних предеоних разлика. Данас, у годинама после другог светског рата, народна ношња је веома поремећена, особито на Косову: поред тога што се домаћа ношња нагло поједностављује, носе се најразноврснији хаљеци страног порекла, без икаква избора, шта се нађе да се купи. Нарочито то важи за Косово.

Мушка ношња

Мушка ношња је углавном иста у читавој области, не само у Хасу, нарочито у погледу на врсту и крој хаљетака. Разлике су у боји, украсима и начину ношења. Тако, на Косову и у Дреници, мушкарци обично носе сукнене хаљетке у мркој или црној боји, а у Метохији беле, али се и у околини Приштине може да види бело одело; Руговци носе одело са веома много гајтана, а остали са мање. Врло често се виде људи на којима су поједини делови сукнене одеће бели, а други су бојадисани. И шаре су код Руговаца друкчије. Кроз чакшире се провлачи, у околини Гиљана, учкур, а у осталим крајевима провлаче ремен (каиш). Има разлике и у појасу: кссовски су пругасти и више црвени (пored црвених пруга имају још беле, жуте, зелене и др.), а појаси ско Ђаковице су још шаренији. Иначе, ношња католичких и муслиманских Арбанаса потпуно је једнака. Уверавали су ме да се они међу собом могу познати ко је католик а ко је муслиманин само по изразу лица.

После тих напомена, ево опис мушке арбанашке ношње у Хасу и у Метохији.

До тела се носе кошуља (kmisha) и гаће (klina, tlin), од памучног платна. Карактеристично обележје домаћег платна за кошуље (мушке и женске) су отворено мрке пруге по дужини. Носи се рубље и од чисто бела платна. Кошуља је сразмерно кратка: допире само мало испод појаса. Гаће су од истог платна као и кошуља или од сасвим бела платна. Ногавице су им уске а на крајевима украшене везом и чипком (kokra). Разлика је код гаћа између католика и муслимана што се у везу на гаћама код католика јавља као мотив крст.

Сукнене делове одеће кроје абације (zhgunaxhi) по варошима, а само сукно ткају жене код кућа. Широко је око 35 см. И гајтан, црн, израђују жене на селу, а саме абације праве конач и металне кспче.

На ноге се навлаче сукнене чакшире (tirçi), боље речено ногавице. Јер, то су у ствари само две ногавице, горе спојене, које уз тело допиру само до кукова. Врло су уске. На њима су, спреда, два полукружна прореа, shkeka, у које се могу затиснути руке. Кроз учкурлук се провлачи какав било ремен, ггур. Дуж два главна шва и око поменутих прореа прошивене су широке траке гајтана (осам гајтана), а дуж пачалука још шире (15 гајтана) такве траке. У читавој Метохији су чакшире беле, у Дреници беле и мрке, а на Косову мрке или црне, ретко беле. Ногавице од чакшира неки увлаче у чарапе а неки спуштају преко чарапа.

Имућнији људи стављају још по чакширама, испод колена, калчине, kollçin (тозлуке), од белог сукна са црним гајтаном, или су од црна сукна (уз беле чакшире!). Обично кад калчине овештају, обоје их у црно. Боје их и стога што се беле мсрају

често да перу. Носе се да се не каљају чакшире и да се не цепају приликом јахања. Сада су калчине велика реткост.

Арбанас се не може замислити без појаса, који се опасује доста изнад горње ивице чакшира, тако да се између чакшира и појаса види кошуља, и тај размак обично износи око 10 см. Реткост је видети човека који се опасао нашироко тако да му појас допире до ивице чакшира. Појас је обично шарен, са разнобојним пругама по дужини, дугачак преко 5 м а широк 10—15 см; на крају су ресе. Појасе ткају саме жене у две нити на обичном разбоју али помоћу малог брда. Има и једнобојних, белих, појаса. Бели појас стајао је 400, мањи шарени 500, а дужи косовски 1.000 динара (1947—1948 год.). Појас се обично претходно уврти, па се онда њим опасује, а ређе се види да се појас обавије онако како је широк. Од реса на једном крају појаса направи се омча, кроз ту омчу се провуче уврћен појас и онда се појас преко главе натакне на тело, добро утегне, па се слободни крај обавије око тела. Појас се сбавија правећи редове одозго надоле. Старији људи носе простије, а млађи лепше појасове. Веома је у обичају, у Метохији, да млађи преко појаса носе и уврћену мараму, шал (фот. 5). Уопште, код опасивања и код обавијања главе владају велике личне разлике односно слободе.

Фот. 5. — Пран Бинак из Брековца. На њему џамадан, херка, појас, марама и плис

муком. Џамадан нагло излази из употребе, а место њега се носи »фенел« (фланела), а то су разноврсни полувери или џемпери, што их плету саме жене од домаће вуне. Има их белих и у разним бојама. Данас се готово на сваком мушкарцу види такав пуловер или џемпер.

По џамадану се облачи сличан хаљетак, али са дугачким уским рукавима, који се зове митан или минтан. Негде, око Ђаксвице, и тај хаљетак зову џамаданом. Дужина минтана је око 50, а дужина рукава му око 60 см. На десној предњој поли прорезан је попречно џеп, а око прореза је нашивен црни

По горњем телу се носи неколико хаљетака, према приликама и потреби. Непосредно по кошуљи се облачи џемадан или џамадан (xhemedan, xhamadan), хаљетак од белог сукна без рукава. На десној поли џамадана је просечен водоравно џеп, оивичен црним гајтаном, а на левој поли нашивен мали џеп. На свим шавовима где се састају две поле, као и по ивицама, џамадан је украшен нашивеним црним гајтаном (фот. 5). Има и памучних џамадана, који се носе зими; те џамадане израђују терзије. С лица је тканина тамне боје, постава је од платна американа, а испуњавају се па-

гајтан. Рукави су испод руке, под пазухом, изрезани, а исто тако и шав испод руке није састављен под пазухом. Минтан је украшен нашивеним црним гајтанима, нарочито око врата и дуж предњих пола, затим по рукавима, **дуж** шавова задње поле и по дну. Неки преко лета носе само џамадан или минтан, обичније само минтан, а неки носе само херку.

Карактеристичан арбанашки хаљетак је сукнена херка (фот. 5), обично од бела сукна, али се и у Метохији носи црна. Има кратке рукаве, само до лаката, а на леђима има капуљу (карола). Објашњавају кратке рукаве на херки тиме што су у минтана раније били шарени рукави, па да би се видели ти украси, а и практичном потребом: рука се не може савијати кад се на њу навуку двоји рукави од сукна. На предњим полама херке су разрезани џепови дуж шавова. И херка се украшава црним гајтанима по ивицама капуље, ивицама предњих пола, дуж шавова предњих пола и испод руку, на леђима дуж шавова, по дну и по рукавима.

Гуња (gunja), жгуњ (zhgunj) или јапонђа (japongja) је велика кабаница од белог сукна, дугачка скоро до колена. Има кратке рукаве или је уопште без рукава, а на леђима има кукуљицу (karola). Има два џепа с унутрашње стране предњих пола. По ивицама, по шавовима на капуљачи и на рамену украшена црним гајтанима. Кад се бела јапонђа упрља, бојадише се у црно.

Сва три горња комада од сукна не могу се обући одједанпут. У лето се обично носи по кошуљи џамадан и више ништа, а у зиму памучни џамадан и минтан и херка по минтану. Јапонђу навлаче само они који су на путу или у планини: у селу се уопште не носи.

Фот. 6. — Арбанас у кожуху. Село Раушићи код Пећи

И код Арбанаса је веома у обичају да се носе кожуси (gëzof или gëgjof), без рукава, које праве сами. Кожух има само прорезе кроз које се провлаче руке (фот. 6). Носе их особито чобани и старци, и то место херке, али их носе и деца. Кад нема кише, облачи се тако да руно буде унутра, ка телу, а кад пада киша или снег, руно се носи споља. Кожуси за боравак у планини дугачки су до колена. (До 1912. носили су такве кожухе и Срби). Има кожуха и са капуљачом.

Крзна за кожухе штаве такође саме жене, које умеју да их и бојадишу. Штаве се овако:

крзно се спере па се рашири тако да му вуна буде окренута ка земљи. По кожи се ставља смеша од пшеничних трица и соли,

која стоји 24 сата, док је кожа добро упије. По томе се кожа »скалупи« (увије). После 24 сата кожа се рашири помоћу штапова и суши. Ако хоће да бојадишу кожух, претходно га натрљају скорупом од варенике. Онда се кожух рашири по дасци па се добро трља руком гњечећи на њему зрна од биљке »кинла« (тј. qinglë, алтовина). Тако ће се кожух обојити у мрко.

Место горњих хаљетака многи Арбанаси носе сада сакое и зимске капуте.

Док се пушило на луле, лула је задевана испод хаљетака, с леђа. Понекипут је служила и за чешање.

Мушкарци шишају косу сасвим кратко, а бркове подрежују. Некада су пуштали и носили перчине, али то више нико не чини. На главу стављају плитку белу капицу од танке пусти коју зову сада плис или капуч, а говори се и ћелеш (qelesh), турски ћулах (фот. 5). Раније се на Косову говорило ћече (qese), а сада плис. Те капе праве нарочите занатлије по варошима. Веома је у обичају да се око капе, односно око главе, обавије уврћен бео или шарен »шал« или куповна шамија. Ипак, то не носе сви. Тако на пример, средином децембра 1947, иако је била велика студен и снег падао увелико, већина Арбанаса што сам их видео у селима око Ђаковице имала је на глави само плис. Шал је дуг до 2 метра и домаће је израде. Шамија се купује шарена, претежно црвена. На шалу су попречно пругасте шаре. Кад се обавија шал, један крај се притисне руком за главу, па се онда обавије преко тог краја, око главе или око капе, редови се спуштају преко ушију на затиљак. Кад се капа скине, то ће се покварити, па се поново шал намешта кад се капа стави на главу. Ношење шала излази из обичаја. Али, код Ругсваца се и сада носи бели шал (крпа) и они се баш истичу и одвајају од осталих по карактеристичном омотавању тог уврћеног шала не само око капе него и око лица.

У околини Пећи деца, у игри, узимају кору од трешње и од врбе, па завијају око главе као што Руговци завијају бело платно.

На ногама Хашани носе вунене чарапе, беле или црне, а по њима наглавке (shputke, у околини Пећи meste), па опанке или ципеле. Наглавци из Раушића код Пећи, откупљени за Етнографски музеј у Београду, плетени су од црне вуне, а завршени модром. По том делу од модрог плетива је вез покрстицом: два реда са светлокрком вуном и три реда са срном и црном вуном. Пета је израђена од црне вуне, а када је наглавак довршен, оплетен је лепом шаром од црне вуне у дужини од 6 см.

Опанци су танки, веома створени, а ивица им опточена са неколико редова опуте. Опанке праве саме жене. Има опанака са врло лепо плетеним горњицама: и то је женски рад. За Етнографски музеј у Београду набављен је један пар опанака са белим горњицама, какви су били у обичају око 1880—1900, али ношени и доцније (село Раушић код Пећи). Врпце од опанака

се вежу око листова у висини горње ивице грлића чарапа, преко чарапа.

Од накита мушкарци носе у првом реду велико сребрно прстење. Арбанаси веома воле да носе сатове: сат стоји у цепу од џамадана, а око врата је ланац или гајтан од сата. У појас се задене чибук.

Пастири, путници и ђаци носе своје потребе у шареним вуненим торбама, као што чине и Срби.

Мушкарци не носе никакав знак жалости кад им ко умре.

Не гледа се на слагање боја између чакшира и чарапа: уз беле чакшире могу чарапе и назувци у боји, и обратно. Раније су назувци били много шарени, а сада имају обично само мало црвеног по црном.

Женска ношња

Док је мушка ношња углавном једнака не само у Хасу него у читавој Косовско-метохиској Области, у женској ношњи владају велике предеоне разлике. Сасвим је друкчија ношња католичких жена у Подрими од оне у околини Ђаковице, а друкчија је женска ношња у Метохији уопште од оне у Дреници и на Косову. У самом Хасу женска ношња је углавном једнака код катлика и муслимана. Једина разлика још до 1947. односно до забране ношења зара и фереџе, била је у томе што су муслиманске жене изван куће криле лице и за сакривање употребљавале нарочит хаљетак. Наглашћујем да су муслиманске жене, сем у Рогсву, обично по селу ишле откривене, а покривале се редовно само кад би ишле даље од села. У Рогсву су се муслиманске жене строго криле и нису ишле на пољске послове. С друге стране, и католичке жене су делимично сакривале лице.

Уверавали су ме, у околини Ђаковице, да је данашња женска ношња знатно друкчија од старије, што је сасвим разумљиво. Иначе, та је ношња иста као и у суседном делу Албаније. У Југославији тај тип ношње је у Хасу те у пећком и источном срезу, али ипак има локалних разлика. Неких разлика у женској ношњи има и између Равног и Стеновитог Хаса; овде је описана углавном женска ношња каква је у Равном Хасу.

Жене носе до тела кошуљу (kmisha) од домаћег памучног платна а са мрким пругама по дужини. На старијим кошуљама има и танких тамно-модрих и жутих пруга. Рукави на кошуљи су широки а једноставног кроја. Кошуља се кроји једноставно, од једног комада платна; само се додају рукави. Без колира је. У старије време жене нису везле кошуље, а сада су честе кошуље које су на прсима украшене везом, који је изведен шиваћом машином. Платно за кошуље раније је имало више и дебљих пруга, сада је тих пруга мање или је платно сасвим бело.

Носе се и гаће (klina, tlina) од памука или вуне, али су им крајеви ногавица од платна ком је основа од памука а

потка од вуне. Отуда пругасте шаре на тим деловима гаћа. Гаће из старијег времена, набављене за Етнографски музеј у Београду, скројене су од три различите врсте ткања: горњи део је од ретко ткане вунене тканине, затим горњи део ногавица (18 см) од домаћег памучног платна са пругама у боји, а крајеви ногавица (29 см) од нарочитог ткања, са вуном и срмом. Употребљена је бела, црвена, мрка и зелена вуна, а пруге су широке до 1 см. У Зјуму превлађује црвена боја на крајевима од ногавица. Ногавице од гаћа вире за око 10 см испод кошуље, а у многих жена више нимало: кошуља покрива потпуно ногавице. Као учкур протиње се домаћи црни гајтан.

Кошуља и гаће женске што сам их набавио за Етнографски музеј кројене су око 1905. Пошто су од веома шареног платна, то је деци из куће у којој сам их набавио, 1947, било веома смешно.

Жене носе две прегаче. Обе су потпуно домаћи рад. За дња прегача (pshellak i męgam или, обичније, капас) величине око 25×40 см, састављена је од два узана дела, две поле, широке по 12.5 см. Ткање је пругасто, а у њему претежно црна боја, затим зелена и мрка (вуна), те жута и бела срма. Боје нису једнако распоређене у обе поле. Дуж целе горње и доње ивице, а делимично и са страна, пришивена је црна домаћа вунена чипка, различите ширине. Прегача се везује око тела домаћим црним гајтаном.

Предња прегача (pshellak i parę), такође од две поле, али знатно већа од задње прегаче: широка 75, дугачка 45 см, не узимајући у обзир додану чипку. Тканина је пругаста, али док су у ближој околини Ђаковице те прегаче уопште тамне, изузимајући примесу срме, у Зјуму су прегаче црвене. На горњој ивици прегаче откупљене за Музеј пришивена је чипка ширине 9 см, а прегача је по дну доње поле украшена геометриским шарама од беле и жуте срме и црне вуне, као и различитим везом по угловима прегаче. Задња прегача се добро притегне. Међутим, у новије време ушло је у обичај да се предња прегача лабаво везује: намести се тако да горња ивица прегаче не буде у истој висини са појасом него чини полукруг.

По кошуљи се носи јелек, који се купује готов од терзија у вароши. Готсво сав јелек је прекривен гајтаном и срмом (по басми и картону). За израду орнамената се употребљавају бела и жута срма и гајтани разне боје: највише црни, затим зелени, па боје труле вишње и, делимично, наранчasti. По ивицама предњих пола пришивају се крушкаста дугмад од црног гајтана, украшена ситним стакленим зрнцима у боји. Орнаменти су на јелеку геометриски: кругови, розете, четвороугаоници, таласаста црта. Девојке не носе јелек, невеста га носи стално, свакодневно, док је невеста, а после га носи само у свечаним приликама: о празницима, свадбама, кад иде у род и сл.

Жене носе појас (shoka) обично само о празнику, иначе ретко. Женске појасове, који су широки свега неколико санти-

метара, ткају саме жене на домаћем разбоју, али тада употребљавају мало брдо. Дужина појаса без реса је око 180 см. Разликују се два дела на појасу. Дужи део (107 см на примерку у Етногр. музеју) ткан је од црног памука. Други крај је с доње стране од црвене вуне с белом ивицом, а с горње му стране су уткане ситне геометриске шаре од жуте и беле срме, зеленог, модрог и мрког памука. Ресе су дуге 14 см и омотане претежно срмом, затим љубичастом и зеленом вуном. За појас невеста задене једну или две куповне мараме (шамије). Када се носи трлик, онда се не носи шамија о појасу, јер се не би ни видела.

Место јелека, радним даном се носи митан или минтан. Летњи минтан је од обичне куповне тамноплаве памучне тканине са сасвим танким белим пругама, а постављен обичним белим платном. Зимски минтан, који се носи редовно, још се испуни памуком. Сам минтан је дугачак око 35 см. Спреда је јако исечен: предње поле су широке само колико и рамењаче. Рукави су дугачки и тесни. Минтан се украшава широким тракама од црног гајтана око врата и дуж предњих пола, а поред тих трака се нашива узан гајтан вишњеве боје. На сличан начин се украшавају и рукави при дну. По дну је минтан оивичен гајтанима. Некипут се носе и минтан и јелек: тада се минтан облачи по јелеку, али се јелек ипак види, пошто је минтан на прсима веома искружен. Преко лета, радним даном, не носе се ни минтан ни јелек.

Кад је студено, и жене носе кожух и гуњ. Кожух је врло кратак, само до појаса, и нема ни рукава ни џепова. Праве га ђурчије, а и сами сељаци. Поред белих, виђају се и тамномрки кожуси. Женски гуњ (zhgun) је сасвим друкчији од мушког. Израђују га абације (zhgunaxhi). Тај гуњ је већ постао реткост. Тако напр. од многих жена са села које су 14 децембра 1947 биле дошле у цркву у Ђаковици ниједна није имала гуњ. За Музеј у Београду набављен је један такав гуњ или жгун од белог сукна. Сам гуњ је дугачак 95 см, предње поле му се не састављају, а рукави су дугачки 47 см. Украшен је црним гајтанима. Са страна је расечен вертикално за џепове; у истом правцу је расечен и при крају поле. Сви ти разрези су оивичени и украшени нашивеним гајтанима. На исти начин је гуњ украшен и на раменима, дуж шава на рукавима, по дну рукава, дуж свих шавова на задњој поли и на рубовима. По грудима је украшен нашивањем црвене чохе и црвених гајтана и жутих широких куповних пантлика. Украси су у оквиру правоугаоника, шаре стилизоване. Гуњ су носиле католичке жене.

Особит женски хаљетак је трлик (trlik) или терлик (tërlik) који се носи само у свечаним приликама, и то преко јелека и минтана, али га нема и не носи свака жена: место њега се носи кожух или варошки капут. Терлик уопште не носе старије жене; носе га жене само за двадесетак година после удаје. Кроји се од црног сатена или тањег штофа. Има рукаве. Са страна има веће украсе од танког гајтана, а тако и на рукавима. Израђују га терзије.

Сад већ и жене увелико носе »фланеле« разног облика и боје.

На женској деци виде се сада вунене сукњице, начињене од ткања као што је и оно за јастуке. Исте су и шаре.

Девојчице до око 10—14 година иду с подрезаном косом. Жене носе дугачку косу коју сплићу у две плетенице па обавију око главе. На главу ставе бистек од кудеље или мртве косе, који је сличан конђи: то је ваљак дугачак 17 а са пречником од 3,5 см, чији је омотач оплетен од црне вуне и испуњен кудељом, а у раније време су плеле бистек од отсечене женске косе. На једном крају бистека је кукица да се закопча за кике, а на другом су узице за везивање око главе позади. Носе га и муслиманске и католичке жене.

Пошто се стави бистек, који стоји на глави као рог, онда се глава покрива белом марама (mahram), чији су само крајеви шарени. Марама откупљена за Музеј је домаће ткање од белог куповног памука. Дугачка је 118, а широка 33 см. На оба краја су уткане шаре, само што су на једном крају мање и простије, а на другом лепше и на ширини од 13,5 см. То су геометриске шаре, изведене белим, љубичастим и модрим памуком и жутом срмом. На самој ивици је уткана узана црвена пруга од памука а на крају оивичена црном кукичаном чипком. Марама се ставља, обавија око главе на овај начин: почиње испод браде и провлачи се до под уши, па онда на леву страну лица околом тако да украшени део буде поврх главе. Преко те мараме повежу се уском траком (која се зове lidh c ë) и онда шарени крај мараме вири кроз круг од те траке.

Лидц (lidh c ë) је узана трака од белог куповног платна. Откупљени примерак у Музеју дугачак је 126 а широк 5,8 см (савијен двоструко) и на крају украшен апликацијама од црног сатена у облику правоугаоника и квадрата, који су уоквирени ситним полукрузима од разнобојног сатена. Сви су орнаменти украшени прошивањем са разнобојним концима помоћу шиваће машине. Неке жене повезују траку тако да јој се крајеви провуку десно и лево од врата и спусте на прса.

Ако је жена у великој жалости, место те траке обавија преко беле црну мараму. Црна марама се носи само у знак жалости за мушкарцем — сином, братом или девером — са којим се »ископала« кућа. Грехота је да се носи црно, ако је иза умрлог остало у кући још живих мушкараца.

На једној старој Арбанашкињи из околине Ђаковице видео сам две беле мараме: једна је била увезана у правцу озго доле, а друга попреко. Та друга је била кратка. Средина јој је била целом ширином стављена на чело и тако затегнута да је покривала цело чело, од сбрва до темена, а везени део јој је падао на потиљак. Везана је била двоструким чвором, али је чвор био тако удешен да један крај иде увис а други надолу. На тој попречној марами била је уска црвена бордура и мало другог украса.

Млађе жене, и католичке, делимично покривају лице. За то се употребљава четвртаст комад ширег платна, зван гојца, у одређеном облику гојца. Једно перо те мараме је савијено и украшено цик-цак цртама, а на крају тог превијеног дела, који покрива доњи део лица, налазе се две узице које се везују на врху главе. На друга два угла мараме су петље од конца помоћу којих се марама закопчава за трлик. Гојца се натакне с главе, те је узица држи на глави.

Кад се носи гојца, носи се и хавлија, која дође преко главе. То је веома широка и дугачка бела марама од домаћег платна: дужина око 250, а ширина око 40 см. Може се употребити и куповно платно. Украшава се испуштањем конаца од потке на размацима до 18 см. У старијој ношњи хавлија је била шарана сасвим мало: на крајевима чипка од дебелог белог конца, чипком се делимично састављају ивице, а на месту које ће доћи на теме је вез или какав други украс. На примерку у Етнографском музеју је на том месту сива памучна чипка са жутим стакленим зрнцима (манистра). Хавлија се пресавије напола, па се ивице кракова споје међу собом ближе том превоју тако да настане отвор кроз који ће вирити лице, а ширином хавлије покрије се глава озго. Хавлија се не носи код куће него само кад жена иде у цркву, у род или на пазар. Носе је и муслиманске и католичке жене.

На ноге навлаче чарапе (сагар), које су дугачке до под колена. Чарапе су у већине женских црне или тамнокрне, саврло мало шара при врху. За Етнографски музеј у Београду изабављене су једне женске чарапе из доба око 1905, које су више украшене: плетене су од црне, црвене и мало зелене вуне и белог памука и жуте срме. Наглавци су им плетени од пуније вуне, са лепим шарама, а нарочито су лепо ишарани, са тањом вуном и срмом, почетак узгрлица, док је завршетак исплетен од црне вуне. Обичај је био да млада донесе такве чарапе у спреми.

На чарапе се натичу краћи назувци (shputa, shputke), плетени од црне вуне. Горњи делови и пете украшавају се везом од белог памука, делимично и од црвеног и жутог, и од беле срме. Тај вез се изводи иглом.

Женски опанци су од говеђе коже с поплетом од памука. Нарочито је лепо оплетен део над прстима са црним, модрим, зеленим танким памуком и жутом срмом. Око пете су оплетени дебљим памуком исте боје.

Као украс жене носе око појаса шамије и шалове, прстење на рукама, а око врата огрлице (gjerdan) од две врсте (gjilpona и gjuksora) и »хајмалије«.

Муслиманске жене имају исту ношњу, само што још употребљавају црн или шарен »чаршав« за сакривање лица односно читавог горњег тела. Носе то и многе католичке жене. Кад се носи тај чаршав, не носи се трлик.

Жене, и католичке и муслиманске, кад жале блиског сродника, у знак жалости носе црнину за годину дана: црну шамију на глави и црно горње одело.

Код католичких жена још је у обичају тетовисање: виђао сам у неких тетовисан крст изнад шаке. Тетовисање је више у обичају с оне стране државне границе.

Да би девојчице и девојке биле лепше, бојадишу им косу кном. Пред свадбу је обавезно, не само код муслимана него и код католика, да се невеста књије: у понедељак навече ставља јој се та боја на косу а у среду на руке, и то на лесу од руке и на прсте с горње стране. Свака муслиманска жена бојадише косу у црно: купују па пеку нека зрна или шишке из Мале Азије, стуку у прах и тај прах помешају с лојем, пошто у ту смесу још додају и антимонов сулфид («раст'к»). Тако бојадишу косу и српске жене у Подрици — први пут у четвртак пред венчање —, а до пре 40—50 година то је било у обичају и код Српкиња по градовима.

Делом женске ношње треба да се сматра и особита врста бисага: *dujq*, *duqe* или *du.s*. То су бисаге које су удешене тако да се могу ставити и коњу преко самара: на површини између торба има прорез. Али, више их носе преко рамена, како људи тако и жене. Ткају их собом жене, и невеста то носи у својој спреми. Обичај је да невеста донеси те бисаге сашивене и тако их држи за месец дана, односно док не пође у првичје, а то све стога да јој ко не би унутра ставио мађије. Тако, невеста ће употребити донете бисаге први пут кад носи дарове у првичје. Често су те бисаге врло укусно рађене. Главне шаре су троугао («хајмали») и квадрат («тсп»). Има предеоних разлика у боји тих бисага: у околини Ђаковице су претежно наранчасте, око Пећи жуте, у Дреници црвене. На Косову се употребљавају обичне бисаге од кострети.

У истој техници, у истим бојама и с истим орнаменталним мотивима ткају се у поменутих крајевима и душеци и јастуци.

Може се још поменути и упртњача или увезача (*plungë* неодређено, *plunga* одређено), четвртаст комад тканине, са вуненим конопцима на крајевима. Служи везивању терета који ће се носити на леђима. Арбанашкиње у томе носе и децу. Иначе, употребљавају је и Српкиње око Дечана и Пећи.

Као особит део невестинске ношње је нарочит *пешкир* којим невеста покрива воду кад је носи с извора.

3. ОБИЧАЈИ И ВЕРОВАЊА

Пошто су још врло ограничене могућности за упоредно проучавање елемената у народним обичајима и веровањима хапских Арбанаса, изнећу оно што сам сазнао о њиховим обичајима и веровањима као грађу и прилог познавању њихових етничких особина.

Обичаји у личном и породичном животу

Око рођења. — Већ на два до три месеца пре него што ће се дете родити јави се куму да буде спреман. Кума долази да детету одреже пулак и да му дадне име. Ако се коме не држе деца (умрло на пример двоје узастопце), кад се роди следеће дете, у ухо му ставе сребрну обетку (*greth*), обично у десно ухо. Ради тога, од сваког момка у селу који је верен убира се прилог у новцу — 1 до 10 динара — па се с тим новцем иде код кујунције и с кујунцијом се не цењка него се узме обетка и оставе му све паре колико је сабрано, а и не питају га пошто ће бити обетка. А ни кујунција ништа не тражи. Код кујунције већ има спремљених таквих обетки.

Лична имена. — Код Малисора, а и код других, око Ђаковице био је веома раширен обичај да католици мушкарци носе муслиманска имена да би могли да се издају за муслимане. Ма да више немају потребе за тим, у том крају и сада из навике многи дају деци муслиманска имена. То је последица обичаја да се у тешкој болести детету мења име, да би остало у животу, па му се онда може да да »турско«¹ име. Тако напр. у Зјуму има старац Јетиш Коља, чије је крштено име било Матеја. Један католик из куће у којој се нису држала деца у Зјуму зове се сада Миљан, а крштено му је име Леонард.

Код муслимана има мушко име Сокол, а женска имена Зоја и Динара.

И код католика и код муслимана посмрче добија очево име, напр. Али-Али Арслан у Рогову и Пјетр-Пјетр Нус у Брековцу.

Ако се роде близанци, код католичких Арбанаса, један ће добити име Бинак.

Шишано кумство. — Ако је дете доброг здравља, после годину дана доћи ће кум да изврши свечани обред првог шишања детета, било да је мушко било да је женско дете. Свечано се врши шишање првог детета, а ко је у могућности на свечан начин шиша и друго и треће дете. Кумство остаје на кући и не мења се.

Кум доноси на дар кумчету ново одело. Кума добива од укућана као дар чарапе и наглавке, а ако је кућа у могућности, шаље свом кумбару на дар гаће и кошуљу. Обичај кумства зову *kumari*; *kumbar* је кум, а *prikul* је кума. То је обичај код муслимана. Кумство је велико сродство, и између кумовских кућа су искључене брачне везе.

Брак и женидбени обичаји. — Хашани су ми умели рећи да се у суседним областима Арбаније девојка уозште зове *susa*, а у околини Скадра *vajza*. Међутим, код самих Хашана *çika* је девојка која још није стасала за удају, а *devojk* је девојка на удају.

Правило је да сваки одрастао мушкарац треба да се ожени а женско да се уда.

И код католика и код муслимана је општи обичај да се за невесту даје новац њеној кући. Сума која се даје за невесту

пење се 1940. и до 20.000 динара. Годинама се мора радити док се смогне трошак за свадбу, тако да многе куће осиромаше после и да млади брачни пар живи у беди. Пошто сви ипак не могу да дођу до средстава за женидбу, знатан је број нежењених одраслих мушкараца.

У арбанашком говору овога краја *gruja* је жена уопште, а *shoqja* је жена неког човека, напр. *shoqja Bibës*, жена Бибе. Тако је зову сви који је знају, али нипошто не по имену. Код муслимана се више чује *gruja*, а код католика *shoqja*. У обичају је да се жена у кући зове и именом села из кога је родом. Ни жена не зове мужа по имену него му се обраћа с: »Еј мори« или »Еј пљак«.

Уопште је правило, и код католика и код муслимана, да се не узимају у истом фису, па се и стога веома много води рачуна о припадности фисовима. Муслимани се не жене ни из истог села (фот. 7).

Фот. 7. — Одвођење арбанашке невесте из Рогова, 12 децембра 1940.

Код католика Малисора око Ђаковице био је обичај: кад умре брат, његову удовицу узима живи брат себи за жену, ако није ожењен, а за другу жену, ако је већ ожењен. Тако напр. Пјетр Мирк Ариф у Рамоцу, који није био ожењен, оженио се својом обудовелом снахом, а Вуксан Ника из Рамоца, кад му је умро стриц, узео своју стрину за другу жену.

Тако се ради стога што је »кућа« платила за ту жену и снаха (*kunata*) треба да остане у тој кући. Кад човек удаје ћерку у такву кућу — јер се тако не ради у свим кућама —, сигуран је да му ћерка неће бити без мужа. Иако се католичка

црква бори против тога и не благосиља брак двоженаца, по народним схватањима такав брак није ништа рђаво и деца из левиратне бигамије се не сматрају ванбрачном него у свему равноправном са децом из нормалног брака. Неки кажу да се левират практикује из љубоморе да не би снаха постала туђом.

Поред тога, било је случајева, и код католика, да су појединци имали по две жене. Другу жену узимао је муж поред прве живе, нарочито ако му је прва била инвалид. Тако је напр. Палџ Марк Шутан из Рамоца узео другу жену, јер му је прва жена била слепа. Раније је било бигамије и у случају да је прва жена много старија од мужа и била без деце. У таквом случају нашао би се неки пријатељ који би му дао своју ћерку за жену. Неки то осуђују, али не сви, говорећи да то не ваља чинити, јер такав

човек хоће на силу да отме од бога, тј. божја је воља што он са женом нема деце и треба с тим да се помири.

Код католика се дешава да се двојица браће сжене двома сестрама, и тако су браћа међу собом и пашенози и њихове жене међу собом и сестре и јетрве. Код католика има и тога да се двојица сжене узајамно дајући један другом сестру, изврше неку врсту размене, и у том случају отпада давање откупа.

На свадбеном весељу буде и маскираних играча код муслимана: женске се облаче у мушка одела и изводе шале међу женама, а мушкарци, обучени у женска одела, међу мушкарцима.

Много се полаже на брачну верност и врло су строге казне за брачно неверство. Ако се жена затекне у прељуби, муж је дужан да убије и њу и њеног љубавника, и у том случају не дугује ником крв. Али ако би убио само једно од њих двоје, онда дугује крв оној страни којој припада убијено лице. Ако пак сам муж не казни неверну жену, онда јој главари укину нос или усну да тако унакажена служи као застрашујући пример другима. До пре четири године живела је у Подрими жена којој су били укинати нос и једна усна. Била је то сестра Том Леш Никол Ђоке из Мармуле, која је била удата за Ђон Ниа Шкорет у Рачи (сада је он у Пјетршану). Жена се та увек повезивала преко носа и уста. Иначе се и по Хасу много прича о страшној казни двоје љубавника у Журу.

И поред свега тога полни морал није на тако великој висини као што би се очекивало, односно има појава које су по нашем схватању ненормалне и неморалне, а на које се у том друштву гледа друкчије. Обична је ствар код католика да свекар или брат живи са снахом. Тако је један у Зјуму још за турско време због тога убио свог рођеног брата.

Не само код муслимана него и код католика Миридита је било развода брака, који је вршен на исти начин као и код Срба у динарским племенима: био је обичај да муж жени коју хоће да пусти стсече мало косе или skut од »џупа«, и то је знак да је пуштена.

Овде још да додам да је жена неприкосновена. Ко би се рђаво понашао према жени која иде сама путем био би страшно кажњен: село, односно главари, запалили би му кућу и поклали сву стоку, коју би појеле судије, а самог напасника би најзад убили.

Смрт и погреб. — Кад умре ко, и код муслимана је обичај да се скупе све жене из рода и да наричу, ређају (me vajtue). Млада жена не нариче: она само плаче. Највише наричу сестре. При томе једна води, набраја, а друге само кукају. Али у Хасу знају да се у скадарској Малесији и у миридитској области људи у жалости гребу и лелечу, али се то у Хасу не чини.

Код католика око Ђаковице (Брековац и др.) обичај је да мртве сахрањују у сандуку, а у гробу ставе још озго кратке даске попреко.

Велик је трошак око погребa. Пошто се тог дана покојник одлучује од куће, троши се што се може више њему за душу (për shpirt). Ко хоће да свог покојника испрати достојно, пошаље сваком сроднику и пријатељу глас (çon xhevar), а он опет шаље тај глас даље (çon xhevar më larg). Позвани пријатељи се искупе, а посмртна гозба мора бити обилата. Кад је Прану Бинаку у Брековцу умро отац (1947) биле су 22 софре (14 мушких и 8 женских), а на сваку софру је село по 10—12 лица. Обичај је да људи из истог села пошаљу из сваке куће као прилог по један хлеб и комад сира. Они из даљине, ако су блиски пријатељи и ако долазе са женама, треба да донесу питу. Остали који су дошли а нису ништа донели остављају у кафу, у табак, по 10—15 динара. Код Прана се том приликом скупило 2550 динара. Те софре се постављају непосредно после укопа. На софру се морају изнети: чорба од брава, месо с пасуљем (раније с оризом) и кисело млеко. Обавезно је да се коље брав. Пран је био заклао краву од 120 кг, коју је платио 6500 дин.

Онима који копају гроб носи се од куће ручак. С њима ће јести и пролазник који неће свраћати покојниковој кући.

О таквој посмртној гозби потроше се велике количине дувана и кафе, тако напр. код Прана је потрошено дувана за преко 3000 динара. Ракије је потрошено око 30 литара. Ако кућа нема своје ракије, не купују је и не износе.

Ако неко умре на страни, онда католици у цркви дају помен, а код куће изваде покојниково одело и над њим наричу. То друго чине и муслимани.

И код муслимана је обичај да се самоубице сахрањују одвојено, изван родовског гробља.

Обичај је да се у кући, кад неко умре, за осам дана, а раније за месец дана, посетиоци служе горком кафом. Кажу да је то у знак жалости.

У знак жалости и код муслимана жене не носе за годину дана свечане хаљине ни накит и не прави се никакво весеље у кући, ако је умрло лице од 20—40 година. За младим и за старим не жали се толико. Жене у знак жалости — и муслиманске — носе за годину дана црну крпу преко чела.

Жене из ближег рода одлазе на гроб трећег или седмог дана. Муслиманске жене носе на гроб тада и јела и деле успут сваком кога сретну. Католичке жене не носе јело, него само наричу на гробу. Муслиманке иду на свеж гроб и носе слатка јела и уочи празника, напр. уочи оба Бајрама.

Ако је имућна кућа, прави халву за душу умрлог и после седам дана од смрти. Пријатељи се позивају кући, а од те халве се дели и сиротињи изван куће.

На 40 дана после смрти, муслимани приређују »ћилиме« (вероватно од турског kelime: реч) за покојника. То је вечера на коју дођу сродници и пријатељи и сеоски хоџа. На тој вечери је обавезно да буде халва.

У кући покојниковој стоји за извесно време кенотаф: лепо намештено покојниково одело. Посетиоци долазе, и жене онда наричу над тим оделом. Обичај је да сродници, пријатељи и познаници не само из села него и из даљих села долазе кући у којој је жалост, *mě dek*. То долажење може да траје и по месец, па и по три месеца дана. За то време неко од укућана мора стално да седи у гостинској соби и да чека госте. Посетиоци се чисте кафом, дуваном, а удаљенији остају и дуже у гостима. Ако се скупи више гостију, које кућа не може све да подмири, онда помажу суседи те сваки узме себи по неког госта. Жене буду у засебном одељењу и оне наричу над покојниковим оделом.

Католици имају двапут у току године опште задушнице: на Све свете (*Tě Shumt*, 1 новембра) и на Духове (*Rrshajt*). Тих дана иду у цркву где пале свеће за мртве. На гробље и не иду.

Празнички обичаји

Слава. — Сви католички Арбанаси држе славу, *festa* или *feshhta*, као што је имају и православни Срби. По неким саопштењима, сви католици Арбанаси празнују св. Николу као неку врсту опште славе, а поред тога и сваки род или фис има и своју посебну славу. Слава иде *ně shpi*, по кући. Прославља се увече уочи самог празника. Гости се позивају. О слави је главно славска свећа: славског колача уопште нема.

Поред свега уверавања да је слава стална, ипак је било и код Арбанаса често тога да се мења слава, па се види да ограничистог племена данас имају различите славе. Ко жели да промени славу, треба да закоље вола и приреди гозбу. То у случају кад уђе у туђе село, односно међу људе другог фиса, па сам задржи припадност свом фису. То су чинили нарочито они којима је била потребна заштита јачег рода (али се обично прелазило на ислам да се дође до потребне заштите). Код Миридита је обичај: ко купи земљу у другом селу, мора да узме и славу тога рода, односно места, а са својом како хоће: може да је узме за преславу, али је обично напушта.

Многи имају и преславе. Поједини чланови истог рода имају различите преславе. Преславе нису тако трајне као слава и често се мењају.

Као породичне славе долазе у обзир ови празници: св. Петар и Павле, св. Никола, св. Катарина, Спасовдан, св. Петка (*Shna Prendja*), св. Атанасије (*Sh Masjan*)¹⁾ Велика Госпођа,²⁾ Усековање, Мала Госпођа, Митровдан и др.

¹⁾ *Sh Masjan* је празник у средини зиме. Писменији кажу да је то дан св. Фабијана и Себастијана, 20 јануар по новом. Међутим, обично сви објашњавају да је то св. Атанасије и биће да су Арбанаси славили св. Атанасија, док су се држали старог календара. А св. Атанасије је поштован особито као заштитник од куге.

²⁾ Бериши славе Вел. Госпођу, па стога они и њихова околина зову тај празник Зоја Беришис.

За разлику од Срба, Арбанаси за славу не спремају ни пшеницу (кољиво) ни колач, али спремају свећу. Пран Бинак из села Брековца код Ђаковице од фиса је Птич и он слави пролећнег св. Николу (Dita e Shen Kollit), у мају. Правило је да суседи не долазе на славу ако не буду позвани, а пријатељи са стране долазе незвани. Они знају да је тога дана »ноћ«, па долазе сами, и то уочи самог празника.

Припреме за славу почињу веома рано. Треба спремити свећу од чиста воска и брава који ће се заклати, затим ракије и доста сира, јаја или туршије за мезе. Те ствари се почињу да спремају и на неколико месеца пре славе (код Прана већ од децембра).

Пошто се искупе гости, на 1—2 сата после акшама, пали се свећа. Упалиће је домаћин, а гореће док траје. Пред госте се износе хлеб и црна чорба (од брашна пржена на мало масти, па у њој скувано иситњено кувано месо и додано још мало масти), месо с сризом (или пасуљем или кромпиром) у тепсијама, и пита, и то на сваку софру по једна, па кисело млеко. Феста траје целе те вечери и сутра се даје ручак, а пријатељи из даљине, који не могу стићи кући до мрака, остају и на вечери и на преноћишту, па ће кренути сутрадан после доручка.

Божих (Këshnëlla). — Код католичких Арбанаса у Равном Хасу уочи Божића секу се бадњаци (buzma), и то по три комада, од цера. Један се сече за »кућу«, други за стоку а трећи за род жита. Уочи Божића, кад буде један сат мрака, мушкарци изиђу и узму бадњаке. Улазећи у кућу поздрављају са: *P g o t j a ë m i g ë* (Добра ноћ)! Један код оцака упитаће их кад дођу до њега: *Ma çka ro pa v j e n* (Са чим нам долазиш)? Одговарају му да долазе са мушкарцима, са стоком, са свим што је Бог добра дао на свету. Затим са бадњацима иду у кућу околу на десну страну. Тако се трипут обрну у кући унаоколо, понављајући исто питање и одговор, на месту са ког су први пут рекли »Добра ноћ«. Кад се то сврши, бадњаци се ставе у оцак, и то овако: два бадњака — онај од куће и онај од жита — ставе се на оцак и сзго покрију жаром, а трећи, онај од стоке, стави се унакрст поврх њих и ватре. После тога узму вина и ракије и питу с орасима (laknor). С десне стране стоји домаћин а с леве домаћица. Први пут наздравља домаћин бадњаку ракијом, после вином и најзад му дају и пите. Вино и ракија се сипају на бадњак. Још се на бадњак стављају кувана зрна пасуља, кукуруза, пшенице. То све изгори. По вечери, чељад и сама једе варена зрна пшенице, пасуља и кукуруза. Затим домаћица са своје стране наздравља бадњаку млеком, сиром, купусом, паприком и сл., и од свега тога ставља помало на бадњак. Крајеви од бадњака нису покривени ватром. Они пуштају воду. Ако онај крај бадњака »за кућу« који је окренут домаћину много пушта воду, верују да ће бити добро за кућу. Ако много пушта воду крај бадњака »од жита«, биће родна година. Тако исто се гледа и за стоку. А ако крај бадњака »за стоку«, који је окренут домаћици, испушта доста воду, то је знак да ће домаћица те године добити доста

варенике. Ако пушта воду онај крај бадњака од куће који је окренут домаћици, знак је да ће те године добро родити башта (у башти раде само жене). Бадњак за жито не долази у обзир за жене.

На Божић изјутра рано, пре зоре, да их нико не види, дигну се мушкарци из куће и ухвате комад бадњака, па њим ударају на свака врата од куће и стаје, говорећи: *Gasa, karrisa* (колико искрица, толико карлица)! Затим неко изађе напоље и направи као гумно од пшеничне сламе са мало ражеве и јечмове сламе и тале од кукуруза, пређе унакрст преко тог гумна и на сваки крак крста стави се по комад бадњака, а два комада буду у средини тог гумна (свега је шест главњи од бадњака).

Арбанаси муслимани ништа не раде на Дита Врузит (9 марта по ст.), како они зову тај дан. Наиме, Невруз је персиска нсва година. Увече уочи тог дана везују неке конце да би се змијама везала уста да не уједају чељад и стоку. Тога дана не дувају у ватру, такође због змија.

Ускрс. — Код католика Арбанаса у Равном Хасу спремају се две врсте јаја за Ускрс. Једно су јаја која ће се јести као мезе уз ракију. Та јаја се скувају и ољуште, па се на недељу дана пред Ускрс ставе у чабар са сиром. Стојећи у пресолу од сира, та се јаја добро осоле. Спремају се и црвена јаја: претходно скувана јаја се стављају у црвену боју (сама боја се купује у Ђаковици). Бојена јаја се и шарају: шаре се парају шиљатим дрветом или се изводе помоћу азотне киселине (»итизап«) која се такође наноси шиљатим дрветом.

Остали хришћански празници. — *Dita mait* (1 мај): ако тог дана падне киша, змије ће бити те године ћораве, и те године биће доста кише и берићета.

На Стари Ђурђевдан (тј. на Ђурђевдан по старом календару) врше се многи обичаји. Чобани унапред спреме по брдима стогове сувих гранчица и такмиче се ко ће пре устати и запалити. Свака махала пали стог за себе, а сматра се јунаком ко успе да упали први. Уопште, свако ко се тог дана пробуди рано, биће, верује се, вредан преко године.

Пред Ђурђевдан беру се по планини траве, па се дају стоци на Стари Ђурђевдан. Док је било слободно држање оружја, сваки би домаћин трипут пукао из пушке преко стоке.

То све чине и католици и муслимани.

Волови се не ујармљују на дан 1 маја, Ђурђевдан, и на Марковдан (а то је *motra e Shin Gjergjit* — сестра св. Ђорђа!).

Многи муслимани празнују седам четвртака од Великог четвртка до Духова.

На врху Паштрика имају два култна гроба. Један је сада на арбанашкој, а други на нашој страни. Православни насељеници веле да су то гробови св. Илије и св. Пантелије. Опште је веровање и код Арбанаса да је једно гроб св. Илије. На то место излазили су раније у великом броју католици и муслимани Арба-

наси за три недеље, почев од дана уочи св. Илије, дакле од 1 августа по новом календару. Долази и сада свет од Призрена и Ђаковице, иако у мањем броју, хришћани и муслимани, Срби и Арбанаси.

На Паштрик су ишли у првом реду они који су имали од чега да спреме халву или да кољу курбан, што се чинило ради здравља. Има мала зграда у којој се кољу брави. Као курбан клани су брави, волови, краве, биволи. Од жртве дали би кожу и мало меса присутном шеку, $\frac{3}{4}$ меса би поделили присутној сиротињи, а преосталу четвртину носили кући за чељад. Жене које немају деце хватају приликом клања курбана мало крви у марамицу и носе кући. Нисам сазнао шта раде после с том крвљу. Нероткиње се ту провлаче кроз шупљу стену. Таква жена узме с тог места каменчић и носи га кући, па код куће попије чашу воде у којој буде тај каменчић.

Прича се да је некада то место одржавао хришћански поп. Једном изишли из Зјума поп и шех на зијарет (турски: поклоњење), па се завадили око тога чија је то светиња. Договорили се да направе халву и да мешају руком док буде готова. Ко може да издржи, биће победилац, а то ће уједно бити знак да је светиња његове вере. Поп требао први. Хтео да узме дрво па да њим меша. А онда приступио шех. Рекао најпре: »Бисмиллахи!« (Боже помози) па узео да меша голом руком. Кад је било време, улио вруће шербе и мешао даље. Кад је халва била готова, појели су је заједнички, али се отада то место сматра муслиманском светињом, и поп није више излазио горе.

Док није повучена државна граница, на Паштрик је излазио шех из текије саадија у Ђаковици (раније био у Призрену) и скупљао дарове у току три недеље.

Посебни муслимански празници. — Присталице разних дервишких редова (халветија, кадрија, саадија и др.) посте првих десет дана месеца мухарема. Али, због скупоће и сиромаштва сада ретко праве »ашуре«. Ашуре се зове десети дан месеца мухарема, а тако се зове уједно и заслађено јело од куваних разних врста плодова.

На две недеље пред Велики или Хаџиски бајрам празнује се *Nata madhe* (Велика ноћ), празник Откровења. На Хаџиски бајрам имућнији деле сиромасима по карлицу пшенице за душу.

На Мали, Курбански бајрам (*Bajram i vogël*) имућнији кољу курбане и онда деле месо сиромасима.

Грађевне жртве

Нова кућа. — Кад се почне да гради нова кућа, обичај је код католика да се зовне свештеник да освети. А нова кућа се гради на месту где раније није била кућа. Кад кућа буде готова, пази се на дан кад ће се уселити: то може да буде само у недељу,

понедељак, среду или петак, а у друге дане нипошто. Усељавају рано у зору. У кућу прво улази најмлађе мушко дете. Навече се приређује гозба («зијафет», турски) за коју домаћин, већ према своме имовном стању, коље бравз (овна или јањца) или петла. Коље се само мушки брав или петао. После, кад се кућа сасвим уреди, опет се коље брав и из сваке куће у селу зове се по један члан на «зијафет». А од кумова, сродника и пријатеља у селу тражи се да доведу са собом и по једну жену. Они који дођу доносе као свој прилог: мушкарац пола килограма шећера, а жена питу.

Швањски мост. — Друм који води од Призрена у Ђаковицу прелази, код села Фшаја или Швања, Бели Дрим. Ту је саграђен велики камени мост, познат надалеко под именом Швањски мост, према селу у чијој је близини, арбанашки Ура Фшај или Ура Шенит. Мост је несумњиво грађевина из турског доба (у 14. веку на том месту је био само «брод»). Мало даље од њега, а ближе Ђаковици, сличан је мост преко реке Ереника, притоке Дримове. Тај се зове Терзиски мост.

Швањски мост, величанствен по свом изгледу, саграђен је на веома романтичном месту: на изласку Белог Дрима из клисуре коју је усекао у Градиш, пречагу што дели Подриму од Метохије.

Та грађевина није могла, по раширеном веровању балканских народа, да се сагради без људске жртве, и код становника у читавом крају између Ђаковице и Призрена, како код муслиманских и католичких Арбанаса, тако и код православних Срба, пева се песма или приповеда се о грађењу тог моста. А садржина те песме, односно приповетке, добро је позната: пева се, односно приповеда, углавном све оно исто што и у нашој народној песми о зидању Скадра на Бојани и сличним песмама код осталих балканских народа (зидање моста на Арти и др.). Једина је разлика што у песми и приповеци, како се чују у Хасу, нема никаквих историских личности. Наиме, ту се само пева, односно приповеда, како су Швањски мост градила три брата мајстора. Њихова имена се не помињу. Они су градили али се мост рушио: никако није хтео да стоји. Тада су се браћа договорили да узидају ону жену једнога од њих тројице која им тог дана буде донела ручак, а уједно су се зарекли да о тој одлуци неће рећи ништа својим женама, него како случај одлучи. Међутим, најстарији и средњи брат кажу женама, и оне нађу изговор, па тако жена најмлађег брата донесе ручак. Њу су браћа узидала у мост, и мост се је одржао. Невеста је имала дете при сиси, и браћа су је узидала тако да су јој сисе остале слободне да може да доји дете. Забељене су, раније, три варијанте песме о грађењу тог моста, али из места изван Хаса.³⁾

³⁾ Гл. Елезовић: Три арнаутске варијанте мотива о зазиђивању невесте. Грађа за упоредно проучавање овога мотива. Зборник лингвистичких и филолошких расправа А. Белићу... (Београд 1937) 391—398.

Могу се чути разна нагађања о томе ко су били градитељи тога моста. Најзанимљивија су казивања да су мост подигле Шпањe. Добро је познато да се у Сев. Арбанији и Црној Гори неко старо становништво зове Шпањама, па је, по свој прилици, то предање пренето из Сев. Арбаније и у крај око Ђаковице. У време мог боравка у селима око Швањског моста још су биле свеже успомене на грађански рат у Шпанији, па су Шпање идентификоване са савременим Шпанцима.

Б — ПОСЕБНИ ДЕО

ПРЕГЛЕД НАСЕЉА И СТАНОВНИШТВА

Приликом свог боравка у Хасу, главну пажњу сам обраћао утврђивању састава и порекла данашњег арбанашког становништва, па ћу изнети те податке, редом по насељима, уз остале податке до којих сам тада могао да дођем.

Пошто припадност фису има највећи значај у друштвеним односима Хашана, водио сам првенствено рачуна о подели по фисовима, односно о припадности фисовима. Напомињем нарочито и на овом месту да припадност фису не значи увек и порекло по крви од односног фиса, јер су у области арбанашког надирања и српско-арбанашке симбиозе биле врло честе и адопције: да се слабији родови, поарбанашени или тек на путу да буду поарбанашени, стављају под заштиту снажнијих фисова и њихових претставника, у првом реду оних који су се населили у истом селу или у близини, и, у таквом случају, примају и за себе одмах име односног фиса. Мало је родова који не припадају ни једном познатијем фису: ту се ради о остацима старијег становништва или о егзотичним досељеницима.

1. Дева

Причају да је село добило име по томе што је у њему некада била нека лепа девојка која се звала Дева. Затим се прича да је у селу било 80 кућа, па да је село сасвим страдало у време борбе између скадарског везира и Махмудбеговића (1831), јер је у Деву дошло до битке. Тада су се људи из Деве иселили у село Кајмирац у Дреници, а у селу остале само две куће.

Насеље је разбијеног типа и дели се на махале: Кукај, Цурај, Ватај, Керз и Љарзић. 1940. у селу је било 27 кућа муслиманских Арбанаса и 14 кућа насељеника Срба, свега 41 кућа.

АРБАНАСИ МУСЛИМАНИ. Љарзићи (5 к.) су најстарији род у селу и сада се сматрају припадницима племена Марине, а вероватно да су другог порекла. Раније су их други у селу дирали да су они били рђави Срби, па остали у селу и »поторчили се«. Сами, пак, тврде да су раније били католици и да су од рода миридитских капетана. Други веле да су у селу од пре 300 година. — Од Марине је и род Кукај (4 к.). —

Шаља: род Цурај (1 к.) су дошли одавна, и то као муслимани. — Тсач: родови Ватај (3 к.), Керза (5 к.), Цурај (5 к.) и Кукај (3 к.). Дошли су им преци из Арбаније и још су им дедови били католици. — Комани (1 к.) су прешли из Вогова и били су католици. Сматрају се као отпадак од фиса. Они су од Шкреља а држе се са Птичком.

СРБИ НАСЕЉЕНИЦИ. Марковићи (2 к.) из Пипера. — Вујошевићи (1 к.) су с Убала у Кучима. — Паповићи (1 к.) из Казанаца. — Рогановићи (3 к.) су Цуце. — Вуковићи (1 к.) су из Потпећа у Пиперима. — Михаиловићи (1 к.) из Сеоца у Пиперима. — Чарапићи (1 к.) су из барске општине. — Марсенићи (1 к.). — Петровићи (1 к.). — Сјекловићи (2 к.).

2. Гуска

Прича се да је Гуска била некада велико село са 60 кућа и да је из овог села био Хадум-ага, легендарни оснивач Баковице, чија је мајка сахрањена у селу. На брду Кодре Бобит још стоји Бунар и Хадумагс (Bunar i Hadum agës). Даскора су људи сматрали лековитом воду из тог бунара и, ради лечења, одлазили тамо између два Ђурђевдана (између 23 априла и 6 маја). На сеоској утрини је старо муслиманско гробље Ворет е Хадумагс (Vcrrret e Hadum agës).

Католици у селу су били чивчије у турско време.

Село се дели на две главне махале (Тсач и Кабаш) и има 10 католичких арбанашких и 6 српских насељеничких кућа, свега 16.

АРБАНАСИ КАТОЛИЦИ. — Тсач. Род Гегај (5 к., Св. Јован) су најстарији у селу и дошли су пре више од 100 година, али не знају да броје више од три претка. — Кабаш (2 к., Св. Петар и Павле). — Комони (1 к., летњи Св. Никола) су од племена »Птич«. — Морин (1 к., Св. Лазар?, Sh Lazër) су дошли из Меје. — Гојани (1 к., Митровдан).

СРБИ НАСЕЉЕНИЦИ. — Јоветићи (1 к.) из Подгора у Црмници. — Остојићи (1 к.) из Глухог Дола. — Ковачевића (1 к.) из Долова (Даниловград). — Пренкићи (2 к.) из Д. Зете. — Џикнићи (1 к.).

3. Брековац

На Кодра Вораве (Kodra e Vorrave, Гробљанско Брдо) има неко старо муслиманско гробље. Ништа се не зна о тим негдашњим муслиманима. У турско време у селу су биле све чивчије: само су се Спаћи били откупили од бегова, у позније турско време.

У селу је 1940. било 18 кат. и 2 мусл. арбанашке куће и 26 насељеничких, свега 46 кућа.

АРБАНАСИ КАТОЛИЦИ. — Аршићи (2 к.) су Малисори. — Комани (4 к.). — Спаћ (6 к., Дан наласка крста, Shën Kryqi, у мају). Једна породица је дошла у новије време из Арбаније. — Чељза (3 к.): опширније у опису Моглице (Кчира). Тсач (1 к.). — Мртур (1 к.) су дошли из Ракоца. — Кабаш (1 к.) су дошли из Арбаније.

АРБАНАСИ МУСЛИМАНИ. — Тсач (2 к.). Око 1880 прешли су на ислам Аци Авдул Јетиш и брат му. Отац им је умро као католик и сахрањен је у воговском католичком гробљу, а мајка им је и 1940. била жива као католикиња.

СРБИ НАСЕЉЕНИЦИ. — Ђурићи (1 к.) из Призрена. — Славковићи (3 к.) из Полимља. — Драгићевићи (1 к.) из Пипера. — Лабани (1 к.) из Полимља. — Елезовићи (1 к.) из Бањана. — Влаховићи (2 к.) од Колашина. — Милатовићи (3 к.) из вражегрмске општине. — Марсенићи (2 к.) из Марсенића Ријеке. — Вукмановићи (1 к.) из Подгора у Црмници. — Вукићевићи (1 к.) из трепачке општине. — Костићи (2 к.) из Пребрезе у Топлици. — Костићи (1 к.) из Сибнице. — Петричевићи (2 к.) из Метериза. — Суботићи (1 к.) из Леденица у Боки. — Миличковићи (1 к.) из Убала у Пиперима. — Главани (1 к.) из Херцеговине.

4. Вогово

У селу има старо хришћанско гробље са црквиштем. Ту је подигнута нова католичка црква св. Марка, а кажу да је и негдашња црква била посвећена св. Марку.

Има у селу Vorrë e Krushqvet (Сватовско гробље), неко велико гробље, где су, по предању, сахрањени двоји сватови који су се сусрели и изгинули, пошто су се побили у свађи који ће које пре да пропусте путем.

Католици су првобитно били чифчије. Већ у турско време неке породице су имале своју земљу.

У селу је било 1940. год. 10 кат. и 6 мусл. арбанашких и 9 српских насељеничких, свега 25 кућа.

АРБАНАСИ КАТОЛИЦИ. — Комани (9 к.) су пореклом Малисори. Нису Фанде, иако су припадали барјаку у Пуки. — Кабаш (1 к.).

АРБАНАСИ МУСЛИМАНИ. — Комани (4 к.), огранак већ поменутих. — Чељза-Чељзур (2. к.), огранак Кчира.

СРБИ НАСЕЉЕНИЦИ. — Стојковићи (1 к.) из Трешњева у Треччи. — Стојановићи (1 к.) из Тречче. — Ђуровићи (1 к.) из Свибне у Пиперима. — Мишалићи (1 к.) из Балабана у Доњој Зети. — Маровићи (1 к.), такође из Балабана. — Иванчевићи (1 к.), такође из Балабана. — Поповићи-Чичкарићи (1 к.) из Штитара у Соколској општини. — Поповићи (1 к.) из Ријеке Пиперске.

Међу насељеницима је била и породица Шорбајића Николе (1 к.), који је родом Арбанас из Рогова, рођен 1880, а дошао 1930 из Бара (у Црној Гори), где се покрестио.

5. Жуб

Вероватно су село основали, односно обновили, досељеници из села Жуба у скадарској околини и они му дали то име. Данас у селу нема становника пореклом из тог места: то је стога што је село било чифлик, па се становништво често смењивало.

Прича се, иначе, да је село врло старо, најстарије у том делу Хаса, и да је некада било веће: поједине породице га брзо напуштају због слабе земље. Из Жуба је пореклом садашње муслиманско братство Жуб у Ђаковици.

На месту Гури Зи (Црна Стена) има неких старих темеља. Прича се да је ту био Лекин град. Још се прича да је у време док је у Жубу био град, под Маја Краљицес био Бунар Мајес Краљицес, на арбанашкој страни, али сада у селу не знају ништа о тој краљици.

1940. у селу су биле 4 кат. арбанашке и 4 српске насељеничке куће, свега их 8.

АРБАНАСИ КАТОЛИЦИ. — Чељза (3 к., Св. Павле) су дошли око 1800—1810. Један од њих, који се иселио у Вогово (Смаил Асан), прешао је на ислам, и то ради имања. — Комани (1 к., летњи Св. Никола) су из Комана код Ђерата на Дриму.

СРБИ НАСЕЉЕНИЦИ. — Вуковићи (1 к.) из Доње Зете. — Никчевићи (1 к.), такође из Доње Зете. — Миличковићи (1 к.) из Петровића у Пиперима. — Марићи (1 к.).

6. Фирза

Село је старо и у њему има неколико старих муслиманских гробаља. А доскора су у селу били само католици Арбанаси, и то сви чифчије, услед чега у селу и нема старијег становништва. Прича се да је некада овде било велико село и навише где је сада шума. Има шума Фуша Мулинит (Воденичко Поље) и у тој шуми, на Гури Кеч (Зли Камен), има зидина од кућа.

Вредно је ово предање: за време рата 1877/1878 учествовали су, на турској страни, Арбанаси из Фирзе, Моглице, Раче и других околних села као народна војска. Негде у Прокупљу или Куршумлији један њихов одред сместио се и провео два месеца у кући једног Арбанаса муслиманина. У кући је био старац који се већ једва дизао сам. Уочи св. Николе ти војници узели да праве свеће. Питао их старац одакле су. А кад су му рекли да су из Ђаковичке Нахије, он им рекао: »Питам вас за село.« Кад су му казали из којих су села, а био је међу њима и један из Фирзе, онда он њега питао шта има на месту Ђуркај у Фирзи. Војник му одговори: Шума. Старац, помуслимањени католик, исприча онда да се он родио у Ђуркају, где је тада било

35 кућа. Кад је њему било осам година, онда су се одатле сви иселили, јер су биле настале тешке зиме, а дрва била далеко у Паштрику па их нису могли ни колима ни саоницама да довлаче. Причао им је да је тада у Годену, Пруши и Ђурдини било по 40—50 кућа и питао их за разне изворе и чесме у Фирзи и околини, за које они нису знали.

Име селу су дали Арбанаси: »фирза« на арбанашком значи: папрат.

1940. било је у селу 14 кућа кат. Арбанаса и 16 кућа Срба насељеника, свега 30.

АРБАНАСИ КАТОЛИЦИ. — Бисак (2 к., Мала Госпођа) су праве Фанде и дошли су у Фирзу око 1890. — Ђуђе (3 к., Св. Јован Крститељ) су такође Фанде. — Спаћ (1 к.) и Блиништ (1 к.) дошли око 1895. из Дамњанске и Ковачке општине. Блиништи славе Св. Крст. — Кушнини (1 к., Мала Госпођа). — Гојани (1 к., Митровдан) су дошли око 1895. из села Гојана у Миридитама. — Каћинар, род Штуф (1 к., Мала Госпођа каћинарска). Домаћин дошао као сироче из Подрима свом ујаку. — Краснићи (3 к., Св. Петар) су дошли из Фшаја око 1905. — Аршићи (1 к.) су дошли из Стреочке општине.

СРБИ НАСЕЉЕНИЦИ. — Јовановићи (2 к.) из Ср. Копита у Косовом Лугу. — Милошевићи (1 к.) из Лијеве Ријеке. — Славковићи (1 к.) из Луга у Полимљу. — Ђекићи (1 к.) из Краља. — Миличковићи (1 к.) из Петровића у Пиперима. — Марковићи (1 к.) из Леце у Јабланици. — Матовићи (1 к.) из Јашовића у Шекулару. — Шарановићи (1 к.) из Бјелица. — Брацановићи (1 к.) из Бјелица. — Вујовићи (3 к.), такође из Бјелица. — Бецићи (1 к.) из Свибне у Пиперима. — Јовићевићи (1 к.) из Ријечке нахије. — Јовановићи (1 к.) од Даниловграда.

7. Моглица

Село је било, у турско време, чифлик, па му се, стога, становништво често смењивало. Само у девет арбанашких кућа су 1940. били домаћини који су се родили у Моглици, а домаћини свих осталих су били родом из разних места у околини.

Прича се да су до пре две стотине година у селу биле само две или три куће: кућа Никол Ну Шаље (најстарија) и кућа Суљ Меме. Ти други су били дошли доцније са Косова. Од потомства Николе Нуа је породица Пашк Никол Шаље у Рачи, а од Суљ Меме су потомци у Дољу и Зиду Садик-аге. Суљ Мема је био од Кушнина.

1940. у селу су биле 24 кат. арбанашке и 6 српских насељеничких, свега 30 кућа.

АРБАНАСИ КАТОЛИЦИ. — Кушнин (10 к., Мала Богородица). Поједини домаћини су родом из Арбаније, Кушнина, Јаноша и др. — Шаља (2 к., Св. Никола): једна породица је

дошла у новије време. — Ороши (2 к., Св. Лазар). — Ђуђа (2 к., Св. Јован у јесен, Усековање). Једна породица је дошла из јаношке општине. — Спаћ (1 к., Св. Лазар), досељени из новачке општине у Подрими. — Блиништ (1 к., Св. Рок), досељени из Будисаваца, само су огранак Спаћа. — Кчира (2 к., Спасовдан): једна породица је дошла из јаношке општине, а друга из горњосрбичке. Сви Кчире воде порекло из Шкреља, а из Кчире воде порекло Чељза. О пореклу Чељза причају ово: још док су сви били заједно, чобани били на планини. Домашари им не пошаљу брашно, а чобани њима не пошаљу мрс. Стога се заваде и поделе и тако остану. Они што су добили планину морали су да крче и отуда им име (чељза = крчевина). — Жђин (1 к., Св. Петка. — Домђон (1 к., Sh Maria e majit) су дошли из Подрима, из новачке општине. — Тупасака (1 к.) су новији досељеници из Фана у Арбанији. — Породица Никол Кољ Марко, без мушких чланова, досељена из Траканића, а Никол био родом из Арбаније, из рода Сулај у фису Спаћ.

СРБИ НАСЕЉЕНИЦИ. — Михаиловићи (1 к.) из Спужа. — Милуновићи (1 к.) из Сеоца у Пиперима. — Кнежевићи (1 к.) из Заграда код Никшића. — Вуковићи (1 к.) из Свибе у Пиперима. — Иванчевићи (1 к.) из Близне у Пиперима. — Вушовићи (1 к.) из Бршна у општини Жупе Никшићке.

8. Кусари

На арбанашком »кусар« (од српског: гусар) значи: разбојник, пљачкаш. Село су, дакле, засновали или обновили неки пљачкаши, хајдуци.

У селу су пећине Шпела Кусарит и Шпела Новакит (тј. Хајдучка и Новакова Пећина). Имају нека стара гробља на три места: Vorret e Hotit, Vorret e Arës Halitit (Гробље код Халитове Њиве) и Vorret e Gurishtës (Гробље код Стене).

1940. било је у селу 15 кат. арбанашких и 7 српских насељеничких, свега 22 куће.

АРБАНАСИ КАТОЛИЦИ. — Домђон (1 к.). — Ороши (1 к.). У Кусаре су дошли из Пјетршана. — Кушнини (5 к.). Једна породица је дошла недавно из Јаноша. — Спаћ: родови Кимзор (1 к.) и Блиништ (1 к.). Последњи су дошли из Арбаније, у новије време. — Бериши: родови Ронс (1 к.) и Конај (1 к.). Конај су дошли из Смаћа у дамњанској општини, где их још има и с којима имају исту славу: недељу пред Св. Николу и Св. Николу. — Гојани (1 к.) су дошли из Гојана у Албанији. — Каћинар (3 к.).

СРБИ НАСЕЉЕНИЦИ. — Копитовићи (1 к.) из Горичана у Доњој Зети. — Гогичи (1 к.) из Лијеве Ријеке. — Асановићи (1 к.) из Слатине у Васојевићима. — Лапушићи

(1 к.) из Лијеве Ријеке у Васојевићима. — Зорићи (1 к.). — Бакићи (1 к.) из Забрђа (Краље) у Васојевићима. — Баошићи (1 к.).

9. Пјетршан

Опште је уверење, и у селу и у околини, да је оснивач овог села био Арбанас Пјетр Шан, па се село прозвало по њему. Иначе, име села се изговара још и као: Петрушани, Петрошани.

У самом селу нема потомства од Пјетра Шана. Можда су његови потомци у Ђаковици, где имају муслимани Пјетршани, за које се тврди да су некада били католици.

У турско време у селу су биле саме чифчије. Село се дели на махале: Пјетршан и Љуги Кеч. Има 18 кућа кат. Арбанаса.

Близу Пјетршана су места Киша Рачс и Киша Дољит (в. опис Раче и Доља), а у самом селу је црквица Киша Пјетрушанит. Прича се да су је срушили »Турци« и да је било гробље око ње. Село је страдало и од чуме.

Рџнс (3 к.) од племена Бериша су најстарији род у селу. Дошли су одавна из Миридита, а раније били у Кусарима и др. Славе Беришку Богородицу (Zoja e Berishës). — Ђуђ (2 к., Св. Јован): једна породица је дошла у новије време из неког села, које је сада у Арбанији. — Шкорети (4 к., Летничка Богородица). — Суљај (3 к., Св. Лазар?) су Мирдита, фис Спаћ. Има их и у Осекпаши и у Горњем Невом Селу. — Домђон (1 к.) су дошли у новије време из неког села у данашњој Арбанији. — Кчира (1 к., Спасовдан), такође у новије време из Арбаније. — Орош (1 к.). — Кушњин (2 к., Мала Госпојина, Zoja e Mërturit, Zoja e mëgam): једна породица је дошла из Моглица а једна из неког села у Арбанији. — Спаћ (1 к.) су дошли из Прековца, где их још има.

10. Дољ

Само једна махала у селу има своје нарочито име: Љуги Ваут (Lugi i Vaut). Кроз село тече поточић Долица, у ком је некада била Киша Дољит, дољска црква.¹⁾

Најстаријом кућом, односно породицом, у селу сматра се кућа Кољ Деда Кушнина: они су ту већ више од 100 година. 1940. у селу је било 28 кат. и 1 мусл. арбанашка кућа и 17 српских насељеничких, свега 46 кућа.

АРБАНАСИ КАТОЛИЦИ. — Кушнин (14 к.). Сви су близак род, иако су неки дошли пре више од 100 година, а неке породице у новије време из Рогова, Траве, Пјетршана, дамјанске

¹⁾ Прича се: уза сватки поток који се улива у Ерењик (Рачица, Слепница, Воговица) у пролеће улази риба, само не улази у Долицу. То је отуда, прича се, што је једном риба пошла уз Долицу баш кад је поп служио у цркви, па људи, видевши рибу, пошлели из цркве за рибом и поп проклео те више риба не улази у Долицу.

општине и др. Најстарији становници села од овога рода су потомци Суљ Меме, који је био дошао са Косова у Моглицу; из Моглице су се његови потомци раселили у Дољ и Зид Садик-аге. Имају рода у Моглици, Пјетршану, Зиду Садик-аге и др. Слава им је Мала госпођа; неколике породице држе само миридитску славу Св. Николу. Раније су ти Кушнини били у Моглици. Сма-трају да им нису били род први становници села Кушнина. В. и опис Моглице. — Гојани (2 к.). — Ђуђај (1 к.) су из Миридита. — Кчира (1 к.) су дошли из Будисаваца. — Каћинари (2 к.) су новији дошљаци. — Рѣнс-Бериши (4 к.), род Нрек-Исени, досељени из Фирзе, Новог Села и Пјетршана, а некада богати трговци у Ђаковици. — Алшићи-Бериши (1 к.). — Душ (1 к.), дошли из Раче, а били некад заједно у кући са Нрек-Исенима. — Домћон (1 к.) су доселили из Миридита. — Ороши (1 к.), такође из Миридита.

АРБАНАСИ МУСЛИМАНИ. — Шаља (1 к.).

СРБИ НАСЕЉЕНИЦИ. — Мандићи (1 к.) су из Недакуса. — Булатовићи (3 к.) из Дубоког, у Ровцима. — Божовићи (2 к.) из Јашовића у Шекулару. — Пантовићи (2 к.) из Ђетковића у Шекулару. — Марјановићи (1 к.) из Лијеве Ријеке — Перазићи (1 к.). — Барјактаровићи (1 к.) из будимљанске општине. — Мандићи (1 к.) из пољске општине у Недакусима. — Шћепановићи (1 к.) из Колашина. — Јелићи (1 к.). — Рмуши (1 к.) од Бераца. — Нововићи (1 к.) из Коњуца у Васојевићима. — Хацићи (1 к.) из Џиновића у соколској општини.

11. Кушовац или Кушавец

Год. 1940. у селу је било 10 кат. арбанашких и 3 српске насељеничке, свега 13 кућа.

АРБАНАСИ КАТОЛИЦИ. — Каћинар (3 к.) су дошли из Цапарца. — Кушнин (1 к.). — Спаћ (1 к.). — Зимјани (2 к.) су дошли из Зјума, а иначе су Битичи. — Орош (1 к.). — Домћон (1 к.). — Крстовић (1 к.), пореклом из Дубровника, дошао је из Зјума, где има брата.

СРБИ НАСЕЉЕНИЦИ. — Крушчићи (1 к.) из Лијеве Ријеке. — Зорићи (1 к.) из Бијеле у Дробњаку. — Лазовићи (1 к.).

12. Рача

По Рачи и Рачком Пољу налазе се старе цигле.¹⁾ Има место Киша Рач'с (Рачањска Црква) и прича се да је ту била црква. Казују: Кад су наишли Турци, поп са ђацима био у цркви. Турци онда опколе цркву са врећама вуне и хтели су да је запале. А

¹⁾ Кажу да је село добило име по томе што ту рађа »урачка« (рашак), који једу чобани и свиње.

вуна се претворила у земљу и од те земље је сада брежуљак на црквишту. Ту су налажене људске кости (гробље). У Ђаковици је био, казују, хоџа Мула Селим Феризи, чији су преци били свештеници у тој цркви (по томе, црква је могла бити православна).

Арбанаси у селу били су чифчије и стога су данашњи становници све скорашњи досељеници. Најстарија је кућа Пренк-ђонова, од пре 90 година. 1940. било је у селу 12 кат. и 3 мусл. арбанашке и 18 српских насељеничких, свега 33 куће.

АРБАНАСИ КАТОЛИЦИ. — Кушнин (1 к.) су у селу од око 1860. — Шаља (2 к., Св. Никола). — Рџнс (1 к.). — Ђуђај (5 к.), сви од рода Ђетај, дошли су из Злокућана, Мармуле и из зјумске општине. — Кчира (1 к.) су дошли из Братотина. — Спаћ (2 к.) су дошли из Злокућана и из јаношке општине. Прва породица се зове и Барлец: то је, кажу, надимак неког претка који је имао сбичај да за један дан оде на ручак код двојице пријатеља.

АРБАНАСИ МУСЛИМАНИ. — Шаља (3 к.).

СРБИ НАСЕЉЕНИЦИ. — Обадовићи (1 к.) из Полица. — Дошљаци (2 к.) из Берана. — Лекићи (2 к.) из Краља. — Бакићи (1 к.), такође из Краља. — Шћепановићи (1 к.) из Роваца. — Илинчићи (1 к.) из Роваца. — Милошевићи (1 к.) из Матешева. — Станојевићи (1 к.) из Чева. — Павићевићи (1 к.) из Пјешивачког Дола. — Димитријевићи (1 к.) из Медвеђе. — Перовићи (1 к. из Д. Куча. — Вуковићи (2 к.) из Црквица у Пиви. — Радовановићи (1 к.) из Студенца у Требјеси. — Лакићевићи (1 к.). — Дујовићи (1 к.) из Лијеве Ријеке дошли 1932. у Ујз, а одатле 1940. у Рачу.

13. Зулфај

То су у ствари три мала села: Ђурдина, Ђафа Пруша и Зулфај. Пола села Зулфаја је одвојено државном границом, па је у Арбанији.

На арбанашкој страни је планина Драговода.

У сва три села 1940. било је 11 арбанашких мусл. кућа.

Хоти (2 к.) су најстарији род у селу Зулфају. — Тсач. У Ђафа Пруши је род Пруш (3 к.), а од рода Костур су 4 к. у Ђурдини и 2 к. у Зулфају. Костури су дошли у новије време из села Костура у Арбанији, код Везирова моста.

14. Годен

Село је 1940. имало 9 мусл. арбанашких и 8 српских насељеничких, свега 17 кућа.

АРБАНАСИ МУСЛИМАНИ. — Марин или Морин (7 к.). Све су то велике задруге. Једна породица била се иселила у Црмљане, па се вратила. — Тсач (1 к.). — Кабаш (1 к.): дошли 1937 из Корише код Призрена.

СРБИ НАСЕЉЕНИЦИ. — Булатовићи (5 к., Лучиндан) из Роваца. — Влаховићи (1 к.) из Роваца. — Поповићи (1 к.) из Г. Мораче. — Меденице (1 к.), такође из Мораче. — Сви су дошли у току 1933 и 1934.

15. Липовац

Изнад села је Гури Кишес (Црквена Стена).

1940. било је у селу 28 мусл. арбанашких и 22 српске насељеничке, свега 50 кућа.

АРБАНАСИ МУСЛИМАНИ. — Шаља (7 к.). Сви су од рода Кољмаш или Гољмашт (у Арбанији има село Кољмаш). — Бериши (13 к.). — Тсач (5 к.): дошли су око 1890—1900. из Гољаја у Арбанији. — Ђуђај (3 к.).

СРБИ НАСЕЉЕНИЦИ. — Булатовићи (5 к., Лучиндан) су из Мртвог Дубоког код Колашина. — Вељковићи (3 к., Арханђеловдан) из Криве Феје. — Зорићи (1 к., Ђурђевдан) из Бијеле у Дробњаку. — Шобићи (1 к., Ђурђевдан), такође из Г. Бијеле. — Митрићи (2 к., Лучиндан) из Роваца. — Минићи (2 к., Лучиндан) из Вељег Дубоког у Ровцима. — Мердовићи (4 к., Лучиндан) из Нурикућа код Берана, а старином Ровчани. — Пешићи (1 к., Арханђеловдан) из Стројковаца код Лесковца. — Стефановићи (1 к., Арханђеловдан) из Маоца код Пљеваља. — Станишићи (1 к., Никољдан) из Балабана у Д. Зети. — Стефановићи (1 к., Никољдан) из Призрена.

Сем Стефановића из Призрена, који су дошли 1929, сви остали су дошли у току 1932. и 1933.

16. Грчин

Један насељеник из Дамњана увераваше ме да је слушао од самих Арбанаса да је у Грчину било некада пет српских цркава. Иначе нисам мстао да сазнам ништа поуздано о траговима старих насеља.

Две су махале у селу, које се зову по главним родовима: Красниће и Кастрате. 1940. било је у селу 41 кућа мусл. Арбанаса и 16 кућа Срба насељеника, свега 57 кућа.

АРБАНАСИ МУСЛИМАНИ. — Краснићи: родови Гутај, Силметај, Махмутај и Курећ (23 к.). Први су се населили Гутај. Дошао је неки предак даљи од осмога, из Малесије.¹⁾ Сматрају се сродницима са Васојевићима и не крију да су некада били хришћани. — Кастрати: род Ђурај (8 к.). Причају да су три брата пошла од Скадра, па је један остао у Круши, други остао у Гољају, а трећи дошао у Грчин на крчевину. — Бери-

¹⁾ Садик (1940 имао 50 година) набраја ове претке: Елез — Таф — Халил — Рам — Халил — Таф — Хиса — Мета. И Мета је био у Грчину, а дошао је неки још даљи предак.

ши: род Ђуни и Перолај (6 к.) су досељеници из новијег времена. — Тсач: 2 к. су од рода Дуравак и дошле су око 1905 из Мазрека у зјумској општини, а 1 к. је дошла у исто време из Добрине, села које је сада у Арбанији. Род Догмета има 1 к.

СРБИ НАСЕЉЕНИЦИ. — Бијелићи (4 к.) су с Осредака у Морачи. — Видаковићи (2 к.) су из Дсбриловине у Колашину. — Вулетићи (1 к.) су из Горажде у беранском срезу. — Зејак (1 к.) из Ораовице код Бијелог Поља. — Иваниновићи (2 к.) из Недакуса код Бијелог Поља. — Миловићи (1 к.), такође из Недакуса. — Мандићи (1 к.) из Ујница код Бијелог Поља. — Ненадовићи (1 к.) из Горажде у беранском срезу. — Смолловићи (1 к.) из Прошћења код Мојковца. — Спасићи (1 к.) из Левића у копаоничком срезу. — Станковићи (1 к.) из Локвице у Средачкој Жупи.

Сви су дошли у току 1932. и 1933.

17. Дамњане

Нико ништа не уме да каже о имену овога села, које, очигледно, није арбанашко. То је име или успомена на неку цркву или неког хришћанског становника Дамњана. Иначе у селу има много успомена на раније српске становнике у именима потеса. Главни потеси у селу се зову: Костур, Трава, Бећај, Морина, Росуја, Вжине, Душка Кући, Улица Дашит (Овнујска испаша), Кобац, Бунари и Ђурес (у планини), Ливади Трајкит, Ливади Прифтит (попова ливада, на Паштрику, већ у зјумском хатару), затим Гури Бар (Guri i bardh) или Комон Ливада, Дубниц, Домица, Килевић, Куј Кишес (Kuji i Kishës, црквени врх). Махале у селу се зову: Трава, Ше(х)-мала, Мала Зимит, Мала сипме (Mahalla e sipërme, Горња мала), Мала Пронит, Мала Пнишит, Раманмат. Махала Зимит зове се и Ђованет, а откако у њој има и Срба, зове се и Махала Шкаут (Српска махала). 1940. било је у селу 106 мусл. и 3 кат. арбанашке, 25 српских насељеничких и 7 мусл. циганских, свега 141 кућа.

На више места има старих црквишта и гробља. У Шехмали има место Киша (црква), где се још познају неки темељи и налази креч. Прича се да су од камена од те цркве начињени мост под Марошем и кућа Рам-Гуцина у Дамњанима. У махали Трави је неко старо гробље, а кажу да је била и црква на месту где је 1940. конак Мон Бајрама. Црква је била и код два бреста, и католици су са тог црквишта носили камење за своју цркву у Смаћу. На Гуришту је неко старо гробље. Ту је сада и муслиманско гробље. У једној ливади под Дамњанима је неко старо гробље и ливада се зове Ливади Воравет (Livadh i Vorrevët, гробљанска ливада): прича се да су ту сахрањена некаква два чобанина, а неки веле да је и ту била црква. Орући, 1935, насељеници су били нашли у земљи некакав крст.

Махала Зимит се зове по свом оснивачу Зиму, који је био од племена Морина. Махала Трава је била својина неког аге из Ђаковице, и ту су се често смењивале чифчије. Шех-мала се

прозвала по томе што је у тој махали одавна текија халветиског реда и што има снажан род који од старине даје шехове тој текији.

АРБАНАСИ МУСЛИМАНИ. — К р а с н и ћ и у Шех-мали. Деле се на два рода, који воде порекло од три брата: Дервишај (15 к.) и Ајдинај (17 к.). Несумњиво је да су се давно доселили. Причају да су некада били православни Срби (по томе, могли би бити и старинци) и да има 300 година како је од њих постао први шех у селу, Ајдин. Међутим, шеховство није тако старо: први шех је био Ибрахим, прапрадед садашњег (1940.) шеха Ферата (тада 60 год.). Тај шех је био дошао однекле издалека, а чин је добио у Призрену. Још причају да су Ајдини хранили мајсторе кад се градила џамија у Рогову и да је Дамњане за 40 година старије село од Рогова. То се може да односи само на неко обнављање Рогова и џамије, јер је Рогово постојало и у средњем веку под тим именом, а његова џамија је саграђена 1580. Фису Краснићима припада и род Л е н и ч (6 к.) у махали Зимит. — М а р и н а. Зна се да је Зим, оснивач Мале Зимит, био од племена Марина. Кад је он дошао, није ту затекао никога. Сада племену Марина припадају у тој махали 3 к. од тог рода, а вероватно и позније досељени род Туба (1 к.), који су дошли из Арбаније. — Б о ш њ а к (1 к.): предак им је давно дошао из неког места у Босни, одмах после Зима. — К а б а ш: род Ђовани (9 к.) су такође давнашњи досељеници. — Б е р и ш и: Род Пнин (15 к.) у Мали Зимит и Трави, род Дурак (5 к.), такође у обе махале, Чакарлез (4 к.) у Мали Зимит, Суфа (1 к.), такође у Мали Зимит. Има Бериша који веле да су старином из Куча и да су били православни. Други веле да је само један део Бериша од Куча, и то једно братство из групе Ршића. Родови Дурак и Чакарлез су из те групе, од Ршића. Сви Ршићи су из Арбаније, из неког места даље од Везирског моста. Угледни првак од рода Дурака, Мон (1940. имао 65 година) набраја ове претке: Бајрам — Осман — Селим — Тахир — Дурак, који се доселио. Други набрајају шест појаса: Дан, 50 год., — Реџеп — Осман — Нуха — Елез — Шабан — Елез. То је род Чакарлез, раније звани Шабанелез. — К р и е з и: родови Гуц (5 к.) и Виша (3 к.), сви у Мали Зимит. — Т с а ч: род Рамамат (6 к.) у Мали Зимит и Трави, досељени из села Николића у Арбанији, Цена (1 к.) и Брат (1 к.) у Трави. Брат су скрашњи досељеници из Арбаније. Тсач су дошли први у Горњу малу. — Ш а љ а: род Влајњан (9 к.) су дошли из села Влајње у Арбанији. — С е л и м р е џ а (2 к.), досељени из села Ћара у арбанском делу Хаса, око 1890. — С у л о в и ћ Селман (1 к.), досељен из Корише 1938. — Неки Бајрам (1 к.), досељен из подгорског Кабаша, овде се био покрстио, али и даље муслиманин.

АРБАНАСИ КАТОЛИЦИ. — Сви су у махали Трави, и то 2 к. су Миридити а 1 к. Малисори. Некада су сви били чифчије ђаковичких ага. Малисори (1 к., Вел. Госпођа), дошли из Смаћа. — М а р и н а: род Љ а с к (1 к., Никољдан). — Т к е л а (1 к., Св. Петка).

ЦИГАНИ. — У махали Трави су 2 к. Мађупа а у Мали Зимит 2 к. Мађупа и 3 к. Габелја, свега 7 к. Сви се Мађупи сма-трају једним родом и прибрајају се фису Беришима.

СРБИ НАСЕЉЕНИЦИ. — а) У Шех-мали: Бјелоглав (1 к., Никољдан) из Грачанице у Гацку. — Вуковићи (1 к., Јованџдан) из Надинића у Гацку. — Берићи (5 к., Арханђеловдан) из Шипашног у Гацку. — Манојловићи (3 к.), такође из Шипашног. — Жарковићи (1 к., Никољдан) из Бодежишта у Гацку. — Милићи (1 к., Никољдан) из Ждреловића код Билеће. — Скоко (1 к., Никољдан) из Ђурковића код Невесиња. — Мићковићи (1 к., Никољдан) из Куча.

Сви су ти дошли у току 1934—1935.

б) У Мали Зимит: Дујовићи (3 к., Арханђеловдан) из Птича у Лијевој Ријеци. — Комљеновићи (1 к., Арханђеловдан), досељени 1927. с Велестова у Чеву. — Јовановићи (2 к., Св. Петка), досељени 1928. из Призрена, а старином Петровићи из Дојница. — Вујошевићи (2 к., Никољдан) из Момча, 1927. — Јовановићи (2 к., Св. Петка) из Кујаве код Даниловграда, 1932. — Гошовићи (1 к., Митровдан) из Кржање, 1935.

18. Ујз

Село је малено и 1940. био је један сеоски старешина за Ујз и Фшај. Прича се да је некада овде било велико село: да је било 300 кућа, али их је куга тако сатрла да је остала само једна кућа. Има неко старо гробље са споменицима у виду плоча. Гробље је било обрасло у шуму.

И ово је село било чифчиско. 1940. било је у селу 11 кат. арбанашких и 14 српских насељеничких, свега 25 кућа.

АРБАНАСИ КАТОЛИЦИ. — Тсач (6 к., Св. Никола и Вел. госпођа, »Зоја Црна Гора«). Неки су дошли пре 100 година, неки око 1915; неки су дошли из Арбаније право у Ујз, а неки су пре тога сељакали. — Марина (2 к., Св. Никола). — Шалја (2 к., Св. Петка у лето) су овамо дошли из »Ткеле«, где су живели неко време. — Ђуђа (1 к., Св. Јован), дошли око 1910. из Гражданика, а пре тога били и у Ђаковичкој нахији. Имају рода у подримском Смаћу.

СРБИ НАСЕЉЕНИЦИ. — Абазовићи (1 к.) су са Језера (Шавник). — Алигрудичи (1 к.) из Балабана у Д. Зети. — Грубачи (2 к.) из Медвеђе у Јабланици. — Мандићи (2 к.) из Ујница код Бијелог Поља. — Дабетићи (1 к.) из Лијеве Ријеке. — Жижичи (1 к.) од Бијелог Поља. — Крстајићи (2 к.) са Језера (Шавник). — Николићи (1 к.) из Дренова у Копаоничком срезу. — Павловићи (1 к.) из Шаранаца. — Ракочевевићи (1 к.) из Прекобрђа (Колашин). — Џаковићи (1 к.) из Грнчарева код Бијелог Поља.

Сви су дошли у току 1932—1934.

19. Смаћ

Село је било беговско, и чифчије су се често смењивале. Долазиле су појединачно са разних страна, често бежећи од крви, а неки тражећи боље место. После би придолазили и рођаци.

1940. било је у селу 8 мусл. и 18 кат. арбанашких и 11 српских насељеничких, свега 37 кућа. Има нова католичка црква, подигнута на месту Кодри.

АРБАНАСИ МУСЛИМАНИ. — **М а р и н а** (6 к.). Прешли су у Смаћ из Годена, први око 1900. — **Љ а љ а** (1 к.) из села Николића у Арбанији. — **О с м а н о в и ћ** Ибиш (1 к.), вероватно такође од Марина, досељен из Подрима.

Била је у селу доскора једна породица Бериша («Гега»), досељена из Арбаније, али од њих више нема нико.

АРБАНАСИ КАТОЛИЦИ. — **М а р и н а** (4 к., Св. Никола). Неки су дошли из зјумске општине, неки из Подрима, неки из Арбаније. — **Ш а љ а:** 2 к., раније досељене, славе Св. арх. Михаила, а 2 к., досељене доцније из воговске општине, славе Богородицу. — **Т с а ч** (4 к., Св. Никола, и 1 к., Св. Јован). Две породице су дошле из Арбаније, а једна из Подрима. — **Б е р и ш и** (5 к., Св. Никола). Две породице су дошле из околине Ђаковице, а једна из Арбаније.

СРБИ НАСЕЉЕДЛЦИ. — **Б у л а т о в и ћ и** (3 к., Лучиндан) из Роваца. — **Б о ж о в и ћ и** (1 к., Јовањдан) из Љубова у источном срезу. — **В е ш о в и ћ и** (2 к., Арханђеловдан) са Црног Врха у Васојевићима. — **В у ј а н о в и ћ и** (1 к., Никољдан) из Дсњег Села у Љуботину. — **П о п о в и ћ и** (1 к., Лучиндан) из Лијешња у Ровцима. — **П е ш и ћ и** (1 к., Св. Петка) из Бастаја у беранском срезу. — **С т а н и ш и ћ и** (1 к., Лучиндан) из Роваца. — **Ц в и ј а н о в и ћ и** (1 к., Јовањдан) из Лијеве Ријеке.

Сви су насељени у току 1932. и 1933.

20. Бистражин

До 1932. у селу су били само католици Арбанаси, који су у турско време били на беговској земљи, и стога је становништво било веома покретљиво. По предању, Арбанаси су се почели досељавати пре 200 година. Први се био населио неки Ђин из фиса Марина. Ти први досељеници затекли су неко старо гробље — Вора Цолец (Vorri i Gjollës? Ђолетов Гроб?) — које сматрају католичким.

1940. у селу је било 25 кућа кат. Арбанаса и 9 кућа Срба насељеника, свега 34 куће.

АРБАНАСИ КАТОЛИЦИ. — **М а р и н а:** заступљени су родови Алак, Топал, Рад или Рада са свега 18 к. Рада су из села Љађе у Арбанији. Славе Св. Николу, а неки преслављају Св. Лазара у недељу пред празник Св. Крста (у пролеће). Само су

домаћини од три породице рођени у Бистражину, а сви остали су дошли из околних села воговске, јаношке и горњосрбичке општине, као и из Арбаније. Топали су били у Зјуму, па на Косову, у Рогову, Кушовцу, и најзад дошли у Бистражин. — Т с а ч (6 к., Мала Госпођа). Од шест домаћина само је један родом из Бистражина, а остали су придошли из разних села. — К р а с н и ћ и (1 к., Св. Павле): дошао им је дед у Бистражин.

СРБИ НАСЕЉЕНИЦИ. — В е ш к о в и ћ и (1 к., Никољдан) из Мердара у косаничком срезу. — В у к и ћ и (1 к., Св. Андреја) из Недакуса код Бијелог Поља. — Б у л а т о в и ћ и (1 к., Лучиндан) из Роваца. — В л а х о в и ћ и (1 к., Лучиндан) из Роваца. — Д а б е т и ћ и (3 к., Арханђеловдан) из Лијеве Ријеке. — М и л о ш е в и ћ и (1 к., Арханђеловдан) из Матешева. — П е ш и к а н и (1 к., Ђурђиц, 16 новембра по ст.) из Бољевића.

21. Градиш

То је сасвим ново насеље, на месту које је раније било пусто и припадало селу Фшају. Име су дали сами насељеници. Куће овога новог насеља су разређене дуж друма а изнад Швањског моста, по коме се и насеље често зове Швањски мост.

Преко Дрима је коса Градиш с остацима неког града. По предању, то је био град Орловића Павла.

1944. село је имало 44 куће сталних насељеника, од којих су неки насељени 1926, а највише их било дошло 1929—1931.

В л а х о в и ћ и (16 к., Лучиндан) из Роваца. — Б у л а т о в и ћ и (1 к.) из Роваца. — В е ш к о в и ћ и (2 к.) из Брскута односно из Братоножића. — Д а б е т и ћ и (3 к.) из Лијеве Ријеке. — Д у р к о в и ћ и (1 к.) из Брскута. — Д а ш и ћ и (1 к.) из Шекулара. — М и л а ч и ћ и (1 к.) из Брскута. — Б а њ а н и (1 к.) из Понора код Оточца. — Т и о д о р о в и ћ и (1 к.) и П р а ш ч е в и ћ и (1 к.), од истог рода, из Бјелопавлића. — П л а ч к о в и ћ и (5 к.) из Црнаца у Пиперима. — Б е л о ј е в и ћ и (1 к.) из Врница код Вучитрна. — Ђ у к и ћ и (2 к.) из Брскута. — К р о с о в и ћ и (1 к.) из Бјелопавлића. — С т а н о ј е в и ћ и (2 к.) из Велестова. — П о п о в и ћ и (1 к.) с Хана Гаранчића у Лијевој Ријеци. — Ј о в а н о в и ћ и (1 к.) из петрушинске општине код Даниловграда. — Ј о в а н о в и ћ и (1 к.) из Творила (Даниловград). — И л и ћ и (1 к.) из Беле Цркве у Подрими. — Ј а н и ћ и ј е в и ћ и (1 к.) из Ђаковице.

22. Фшај

Име села се изговара као Фшај и Швај-Швањ. Крај села је чувени Швањски мост.

Село је било чифлик, па су се чифчије много сељакале. 1940. било је у селу 8 кат. арбанашких кућа, међу којима је најстарија кућа Марка Вор Ђин: они су дошли око 1890, а пре тога су били по Пећкој и Ђаковичкој нахији. Домаћини осталих породица су већином родом из Арбаније.

М а р и н а (5 к., Никољдан). — Т с а ч (2 к., Никољдан и Вел. Госпођа). — Ш а љ а (1 к., Св. Петка).

23. Рогово

Рогово је велико село у пољу поред Дрима. У селу су четири махале: Мала поштр, Џамиска мала, Мала епр и Мала хамамит. 1940. биле су у селу: 81 мусл. арбанашка, 25 мусл. циганских и 2 српске насељеничке и 1 к. посрбљена арбанашка, свега 109 кућа.

Село је врло старо (помиње се у средњем веку), али се у овом крају сматра млађим насељем од Дамњана: да је почело да се насељава на 40 година после Дамњана и да су сељани из Дамњана помагали Роговце кад су градили џамију, јер је тада у Рогову било само 7—8 растурених кућа. Опште је предање да су Рогово и Дамњане била пуста места. То треба схватити тако да су сба села била једном остала пуста и да је и џамија обнављана. Наиме, као што сведочи натпис на џамији у селу, у селу је подигао џамију неки Хасан-ага 988. (тј. 1580. наше ере). Међутим, садашња џамиска зграда је из новијег времена.

Много се прича како је на месту Рогова требала да буде варош Ђаковица и да је роговска џамија старија од Адуматине џамије у Ђаковици. По том предању, Адумага је хтео најпре да сагради џамију у Рогову и, кад је забо ханџар у земљу, потекла је црна крв. Рекао је да је то циганска крв, па је прешао у Ђаковицу, где је саградио џамију. Други веле да се овде није могла да развије варош због Дрима.

Опште је предање да је Рогово било велико село пре куге: село се протезало од Сакра до Блата (Баталина Доброшит) и био је под селом на Дриму један мост. Пре чуме, у селу је радио и хамам (купатило), по ком се и сада зове једна махала у селу. После куге, у селу су биле остале само две или три куће, па се опет село намножило.

У селу има кућа која се зове К у л а. Сада у тој кући живи породица Пого, која се зове тако по бившим власницима куле, којих више нема. Нико не зна ко и када је градио ту кулу, која је унутра засведена, а за израду свода употребљен камен који је лепљен малтером за који су употребљени козина и жуманце.

По предању, била је црква код ромајског моста. »Турци« говоре да је ту била џамија, а Срби тврде да је и роговска џамија на месту где је некада била црква. Католици такође присвајају црквиште код ромајског моста.

Код џамије је гроб Алихоџе, који се нарочито поштује. На више места има старих гробаља: изнад села, до Сакра, на месту Баталина Доброшит и др. Има и Сватовско гробље (Vorret e kru-shqvet): потукли се и изгинули сватови, јер једни другима нису хтели да пусте пут.

АРБАНАСИ МУСЛИМАНИ. — Најстаријим родом у селу сматра се род Алихоџа (1 к.) од фиса Бериша. Не зна се одакле су дошли. Од Бериша је и род Салтек (8 к.), као и породица Аџијевић (1 к.), досељена из Беле Цркве. Преци правих Бериша су дошли у Рогово бежећи од крви. — Шала (18 к.): једни су дошли из Круше испреко Дрима, а други су дошли раније из неког другог места. — Гаш (8 к.). Дошли су — род Бећировићи — пре 3—4 појаса из Ногаваца, а пореклом су из Батуше. Предак био снажан човек, овде нашао бољу земљу и силом је узео. — Тсач (2 к.) су дошли из Ораховца, а Хелшани (2 к.) из Арбаније. Од фиса Тсача су и родови Чмеговићи (1 к.), досељени из Ораховца, и Орућ (2 к.), такође из Ораховца. — Хоти. И њих има од разног порекла. На првом месту су род Грбићи (6 к.), досељени из Ораховца у нсвије време, и род Годен (7 к.), досељени из села Годена. Хотима припада и породица М. Елезовића (1 к.), досељена из Снаговца. Годени су дошли у Рогово после куге. — Марина: 11 к. воде порекло из Круше у Арбанији, 1 к. из Јуника, а 1 к. узела је презиме Пога, купивши имање од правих Пога. — Битичи: род Цахан (1 к.) из села Киша у Арбанији. — Криези: род Трпуновићи (6 к.). — Краснићи (1 к.). — Мамутовић С. (1 к.), хоџа из Ђаковице. — Шорбајић (1 к.), родом Арбанас из овог села, живео у Бару у Црној Гори и одатле дошао као насељеник 1930, пошто се раније био покрстио. — Неиспитано: 2 к.

ЦИГАНИ. — Биле су 24 куће Мађупа и 1 к. Габелџа. Већинсм су родом из разних места у околини.

СРБИ НАСЕЉЕНИЦИ. — Бећировићи (1 к., Лучиндан) из Г. Мораче. — Влаховићи—Селићи (1 к., Лучиндан) из Роваца.

24. Горње Рогово

На оба краја Рогова биле су 1940. колоније: Горње Рогово, крај пута од Рогова ка Фшајском мосту, и Мало Рогово и Девет Кућа, на јужном крају Рогова а крај пута у Ромају. Све су то насељеници који су дошли у току 1929—1934, свега 47 кућа.

Бошковићи (1 к.) из Криве Феје. — Бајрамовићи (2 к.) из Орахова у Црмници. — Бећировићи (1 к.) из Љевишта у Г. Морачи. — Вујисићи (2 к.) из Прекобрђа код Колашина. — Влаховићи (1 к.) из Роваца. — Вучинићи (1 к.) из Вранеша. — Дончићи (2 к.) из Криве Феје. — Живановићи (1 к.) из Бољевића у Црној Гори. — Жугићи (1 к.) из Орашца у Дробињаку. — Живковићи (2 к.) из Печењеваца код Лесковца. — Збиљићи (1 к.) из Златара (Копанник). — Ивановићи (2 к.) из Криве Феје. — Јовановићи (1 к.) из Криве Феје. — Лекићи (1 к.) из Црмнице. — Мандићи (1 к.) из Црнича (Бијело Поље). — Митровићи (4 к.) из Марганаца (Прешево). — Милошевићи (2 к.) из Криве

Феје, а досељени са Косова. — Машановићи (1 к.) из Орахова (Бар). — Миленковићи (1 к.) из Криве Феје. — Милошевићи (1 к.) из Старог Бара. — Мијачи (1 к.) из Орахова у Црмници. — Јовановићи (1 к.) из Студене (Бабушница). — Пејовићи (1 к.) из Бијелог Поља. — Проловићи (1 к.) из Д. Бреснице (Прокупље). — Пламенци (2 к.) из Бољевића. — Радачићи (1 к.) из Вир-пазара. — Радомани (1 к.) из Вир-пазара. — Ракочевећи (1 к.) из Прекобрђа код Колашина. — Ристићи (1 к.) из Гојаковића код Колашина. — Ристићи (1 к.) из Криве Феје. — Спасићи (4 к.) из Криве Феје. — Станковићи (2 к.) из Дуката (Босиљград). — Тасићи (1 к.) из Криве Феје. — Тасићи (1 к.) из Богошева (Пчиња). — Укшановићи (2 к.) из Бољевића.

25. Хвосно

То је ново насеље које је образовано на тлу Кушнина а у страни лево од једног широког дола (десно је Марош). Границама новог насеља захваћене су и 4 арбанашке куће (3 из Кушнина а четврта је кућа Абидин Тафа од Кајдомћа у Љубижди). Сем тих, у селу су 1940. биле 23 куће Срба насељеника.

Испод села је неко старо гробље са церовима. Ту се сада сахрањују католици из Дедаја.

СРБИ НАСЕЉЕНИЦИ. — Николићи (4 к., Св. Никола) из Дренове у копасничком срезу. — Бојовићи (1 к., Арханђеловдан) из Васојевића. — Чуровићи (2 к.) из Тушине (Шавник). — Џаковићи (1 к.) из Церова код Бијелог Поља. — Вемићи (2 к.) из Буковице (Шавник). — Бакићи (2 к., Арханђеловдан): једни су из Д. Мораче, а други из Андријевице. — Жугићи (1 к., Ђурђевдан) из Г. Мораче. — Божовићи (1 к., Арханђеловдан) из Голубоваца (Подгорица). — Љутица (1 к., Арханђеловдан) из Опачице (барски срез). — Јовановићи (1 к.) из Криве Феје. — Милићевићи (2 к., Св. Врачи) из Влајковца у копаоничком срезу. — Максимовићи (2 к.), такође из Влајковца. — Савићи (1 к.) из Жарева у копаоничком срезу. — Марковићи (1 к.) дошли из Дуља, а родом из Сев. Србије. — Цветковићи (1 к.) дошли из Дуља, а иначе су из Криве Феје (?).

26. Марош

Село се прозвало по Марсшу, који је дошао из Мирдита и овде се први населио. Деведесетих година 19. в. Марош је био као заселак уз Ђоне само са 3 куће досељене из Ороша (Мароша).¹⁾ 1940. у селу су биле 6 мусл. арбанашких и 23 српске насељеничке, свега 29 кућа.

АРБАНАСИ МУСЛИМАНИ. — Мароши (6 к.). Прадед Марош је дошао из Ороша, из Мирдита, као католик и већ су

¹⁾ И. С. Јastreбов: нав. дело 8.

му синови прешли на ислам. Ариф набраја ове претке: Шериф — Сиља — Марош — Паљ.

СРБИ НАСЕЉЕНИЦИ. — Анђелићи (1 к.) из Слатине код Милешева. — Бошковићи (2 к.) из Орје Луке. — Бучићи (1 к.) из Грашевца у копаоничком срезу. — Вуксановићи (1 к.) из Павиног Поља. — Вујичићи (1 к.) из Гојаковића код Колашина. — Жугићи (3 к.) из Коврена код Бијелог Поља и од Пљеваља. — Ристићи (2 к.) из Гојаковића (Колашин). — Шпањевићи (2 к.), такође из Гојаковића. — Ивановићи (1 к.) из Дробезе (Гиљане). — Касалице (1 к.) са Језера (Шавник). — Кнежевићи (1 к.) из Сутивана код Бијелог Поља. — Лубарде (1 к.) из Доњег Села (Цетиње). — Рогановићи (1 к.) из Зете, а иначе Врачани. — Тасићи (1 к.) из Криве Феје. — Цековићи (1 к.) из Зете. — Чогурићи (1 к.) из Грнчарева код Бијелог Поља. — Грубачи (1 к.): има их и у Ујзу.

27. Кушнин

Сматра се да је село млађе од Дамњана. Некада су у селу били католици Фанде (Миридита), али сада само једна муслиманска кућа у селу води порекло од тих старијих становника: сви остали су дошли доцније.

Првобитно је Кушнин био навише у планини. Тамо је сада Кушнин Шкрет (Kushnin i Shkret, Пусту Кушнин) и имају Бунарт е Кушнин (Bunart e Kushnini, Кушнински Бунари). Међутим, у селу има успомена и на негдашње српско становништво: Бунари Ђурес и Ливадет е Трајкес.

1940. било је у селу 58 мусл. арбанашких и 5 српских насељеничких, свега 63 куће.

АРБАНАСИ МУСЛИМАНИ. — Фан (3 к.), који су од племена Марина, најстарији становници Кушнина. Преци су им били католици. Од фиса Марина има још 15 к. чији су преци дошли доцније из Скадарске нахије. — Тсач: родови Шатр (17 к.), Лутај (9 к.), Алитај (8 к.) и Темај (3 к.). — Горани: род Фетамусај (3 к.): њихови преци су дошли из Горе (дакле, српског су порекла).

СРБИ НАСЕЉЕНИЦИ. — Петковићи (2 к., Арханђеловдан) из Селца у Сиринићу. — Ковачи (1 к., Никољдан) из Љубомира (Билећа). — Јанковићи (1 к., Никсљдан) из Грабовице у Дробњаку. — Јовановићи (1 к., Св. Петка) из петрушинске општине (Даниловград).

Сви су досељени 1934, 1935 и 1938.

28. Дедај

Иако је становништво у селу скорашње и село од њега добило име, ипак је на овом месту и раније било неко село: испод села има врло велико старо муслиманско гробље. Сами Дедаји били су се најпре населили на Арат пр Мал (Arat per mal,

Њиве код шуме), па се после спустили наниже где је боља земља. Главни потеси у селу зову се: Журдељ, Фуша, Гуриште, Бока Дедес (Boка е Dedës, Дедина урвина), Залина-Залишта.

1940. у селу је било 16 арбанашких (од којих 5 католичких и 11 муслиманских) и 1 циганска, свега 17 кућа.

АРБАНАСИ. — Првобитно су у селу били само католици чифчије, чији је предак Деда дошао од Скадра. Од тог рода има сада муслимана и католика. Католици воде порекло од Дедина сина Баља и њих је 5 к. (Славе Св. Николу). Припадају племену О р о ш — М а р и н а. Од Баљеве браће Османа и Лике воде порекло мусл. родови Османај (4 к.) и Ликај (3 к.), а Баљдедај (4 к.) су муслимански потомци самог Баља. Даут (52 год. 1940.) броји овако своје претке: Авдула — Дина — Зенун — Баљ — Дед, који је дошао у Дедај. У својој матичној области били су близу Кабашана, па тако и овде.

ЦИГАНИ. — Ферат Шабан (1 к.) је дошао из дамњанске општине после првог светског рата.

29. Ромаја

Арбанаси изговарају име села као Ромаја и Рамај.

У селу су потеси: Залина, Гувништа, Горња Ракита, Доња Ракита, Брија е Пронит, Брија е Мулињит, Међу Реке, Смоница (арб.), Сејиште, Вел. Брег.

На средини села су кужна гробља: кад је село страдало од куте, нису могли да носе мртве у гробље изван села него су их сахрањивали у самом селу. Изнад села је место Киша (тј. црквиште) са старим гробљем и табуисаним («вакуфским») дубовима. На левој страни реке Даштице а према Ромаји је Ворет е Кишајс (Црквено гробље) које својатају католици, а има муслимана Арбанаса који говоре да је то српско место и да је ту закопана српска црква. Дубове на том месту сматрају светим и нису их секли: то су почели да раде тек насељеници.

1940. било је у селу 45 мусл. арбанашких, 5 мусл. циганских и 5 српских насељеничких, свега 55 кућа. Село је веома збијено, а циганске куће су у групи испод осталих.

АРБАНАСИ МУСЛИМАНИ. — К р а с н и њ и. Први су у ово село дошли род Дури (6 к.). После Дура су дошли Химе (15 к.), а после њих Ћене-Ћеле (13 к.). Преци од сва три рода су дошли из истог места. Краснићима припадају и 2 к. од Цана, досељени из Влахња. — Т с а ч: род Гута (4 к.) су дошли из села Карашинђерча, од тамошњих Малака. Недавно је дошла из Карашинђерча и 1 к. Малака. — Ш а љ а: 2 к. су из Влахње у Арбанији а 1 к. (хоџа Муамет) из Ђона. — К а б а ш и: (1 к.): досељени из села Кабаша.

ЦИГАНИ. — Свега 5 к.

СРБИ НАСЕЉЕНИЦИ. — Т о м а н о в и њ и (5 к.) су од Никшића.

30. Лукиње

На месту Љугу је неко старо црквиште (Lugi i kishës). Католици Арбанаси тврде да је то била њихова црква, а православни Срби из околине да је ту била црква св. Луке и да је по њој и село добило име. Прича се да је некада у селу било преко 300 кућа и да их је поморила чума. У селу је турбе Максут-бабе (?), ком се долази на Ђурђевдан.

Главни потеси у селу зову се: Зућа, Сејиште, Фуша, Језерина.

1940. било је у селу 9 кућа мусл. Арбанаса.

Хоти, кабиле Љаћај (2 к.), знају да имају много рођака по Арбанији. Њихов осми, односно девети, предак дошао је у Лукиње бежећи од крви. — Битич, кабиле Летај (4 к.), су прешли у Лукиње из места Летај у Арбанији. — Марина (2 к.) су се спустили у Лукиње из Мила, где имају сроднике. — Краснићи (1 к.) су близак род са католицима Краснићима у Зјуму: још нису ставили ни међе на њивама које су поделили њихови преци.

31. Кабаш

И на месту овога села било је неко старо насеље: имају два стара гробља. Село су основали односно обновили досељеници из Кабаша код Скадра, од племена Криези. Знају да је село Кабаш у призренском Подгору старије од овога и да су сви Кабашани (у Хасу, Подрими, Метохији и др.) једно племе. Јастребов је забележио (пре 1894) да су у селу биле само три куће које су се недавно доселиле из села Кабаша близу Флета и из села Кељвина у Миридитама, и то због крвне свете.¹⁾

У селу су потеси: Мучила, Фуша, Бриња, Зеба, Кодра, Зокте и др.

1940. било је у селу 12 мусл. арбанашких и 9 српских насељеничких, свега 21 кућа.

АРБАНАСИ МУСЛИМАНИ. — Кабаш (11 к.): дошли су овамо из Пуке. Иначе су Криези. — Марина: Ј. Махмутовић, од рода Тана (1 к.), дошао је недавно из Грожупе.

СРБИ НАСЕЉЕНИЦИ. — Глушчевићи (1 к.) из Павиног Поља, 1933. — Дамњанци (4 к.) од Гацка. — Шаровићи (1 к.) из Херцеговине. — Ивковићи (1 к.). — Домазети (1 к.). — Булатовићи (1 к.).

32. Љубижда

Махале у селу зову се: Труче, Гиголи, Бсгза, Супе. Главни потеси се зову: Гуришта, Ара Бунарт (Ага е bunarit), Љуги Мис (Lugi i Mis?), Ара Селес (Ага е Sellës), Ара Ђинес (Ага е Gjinës), Барлић, Ливађе, Ворза (тј. гробови), Ара Мак, Сејиште, Трава,

¹⁾ И. С. Јастребов: нав. дело 7.

Гура Чесмес (Gurga e çesmës, чесменска лула), Ара Исес (Исова њива), Ливад Селс, Арат е Стараселс (Arat e Starasellës). У селу Дамњану сам слушао да је некада у Љубижди била црква.

1940. у селу је било 90 мусл. арбанашких и 1 српска, свега 91 кућа. Прича се да је пре сто година у селу било само 13 кућа.

АРБАНАСИ МУСЛИМАНИ. — Верује се да су се први у селу населили претставници рода Адемћ (3 к.), али не знају ни одакле ни када. — Параланга (9 к.).¹⁾ — Османкајћ (4 к.) припадају Беришима. — Сеферћ (14 к.). — Мемћ (6 к.). — Ђакоља (4 к.) припадају Криезима. — Мујћ (14 к.). — Кај или Кајдомћ (10 к.). — Ђебеџи (7 к.). — Гигол (12 к.). — Нрјове (7 к.). По некима, из ове куће су биле спахије које су учествовале у неким борбама око Ниша. По другима, они су били спахије у околини Ниша и одатле су дошли. И сада их стога зову »Нрјова спакит е Нишит«. Српска околина сматра да су они пореклом Срби Јововићи.

СРБИ НАСЕЉЕНИЦИ. — Бучићи (1 к.) из села Грашеваца у копаоничком срезу.

33. Карашинђерч

Име села је врло карактеристично (Црни св. Ђорђе), али данашњи његови становници мисле да је име донето. Исто тако ни католици ни муслимани не умеју ништа да кажу ни о имену Забели Гогај, које много потсећа на српску старину не само првим делом (забел) него и другим: Гогама се у Призрену зову у новије време Цинцари, а Гого је чест хипокористикон од имена Ђсрђе (дакле: Гогај = Ђорђевићи). Муслимани и веле да су ту биле неке Гоге. Велике храстове на том месту не дира нико, сем кад треба дрво за сахрану неког муслиманина, јер је ту муслиманско гробље. Један потес у селу зове се Арат е кишес (Црквене њиве). Католици у селу били су почели да граде себи цркву у Забели Гогај, на »вакуфу«, који није био њихов. И, што би саградили преко дана, то би, по предању, освануло на месту где је сада католичка црква, а то је било »турско« место. То се поновило неколико пута. Онда су се споразумели католици и муслимани да међусобно измене места: муслиманима да припадне Забели Гогај а католицима место где је сада црква. Још су уговорили да ће католици давати муслиманима у селу сваке године печена овна, кокошку и погачу. Пошто им је то било гломазно, доцније су споразумно променили па давали 20 пара и 30 јаја, што чине и данас.

Село је страдало од куге. Старац Тафа Цане (71 год. 1940.) причао је да је његов дед преживео последњу кугу и да му је тада било 20 година. Тај дед је умро пре 74 године (писано 1940), а у старости од 120 (!) година. Кад се одбију неизбежна претеривања, изгледа као вероватно да се то предање односи на кугу од 1783—1784 год. Прва куга је била, кажу, много пре те друге.

¹⁾ Параланга = полула.

Кад је била куга, сви су били избегли ка Дриму. Католике је позвао стари њихов поп да узму за славу Св. Атанасија. Чим су узели ту славу, куге је сасвим нестало. Тако прича старац Фрон Туна (70 год. 1940), који зна да је куге било и пре његова деда Марка.

1940. било је у селу 18 мусл. и 26 кат. арбанашких, свега 44 куће.

АРБАНАСИ МУСЛИМАНИ. — Муслимана је било пре у селу него католика, и католици у селу не знају да су преци тих муслимана били католици, што треба овако разумети: садашњи католици су од сразмерно доцнијих досељеника, док муслимани воде порекло од хришћана који су прешли на ислам много пре него што су дошли у село ти католици.

Т с а ч. Уз њих се држи на првом месту род Тануш (5 к.), који су старинци или најстарији досељеници. (Један од Цака вели да су они били католици). Прави делови Тсача су Цака (9 к.) и Малак (4 к.). Цаке су из места Цаке код Пуке. Кажу да су и они насељени нарочито: овде било »батал« место, па су стога дошли овамо. Малаки су такође дошли давно: двапут их је овде морила куга. Били су бројан и моћан род (до 35 кућа). Дошли су из Скадарске нахије и њихови преци су доцније довели католике Битиче као слуге. Сва три рода воде порекло од по једног претка, чије се потомство намножило. Малак су били веома силни: ко год је прошао, морао је да плати за пролаз. Откако је један предак, прича се, украо неке сребрене ствари из католичке цркве, отада су ударили уназад и никако да их буде више од 3—4 куће. Некада су имали своје пивнице за вино и ракију. Кад су дошли преци Битича, старешина Малака, гледајући први дим из куће Битича, који се ширио падајући земљи, рекао је: »Ове католике неће моћи нико да крене одавде, они су заузели ово место.«

АРБАНАСИ КАТОЛИЦИ. — Сем једне породице, сви су од фиса К р и е з и односно од Б и т и ч а. То су родови Лекај (1 к.) и Додај с огранком Кајтазима (24 к.). Дошли су из места Шинђерч код Дарде. Кажу да је место из ког су они српско. Славе Св. Атанасија. Један од католика у селу зове се Малисор: породица Фрон Малисори, али је то презиме добис по мајци Малисорки, пошто је рано остао без оца. — Ворф Н у а (1 к., раније Св. Никола, сада Св. Атанасије), домазет, дошао као Фанда (Миридит) из Дарде.

34. Зјум

Име овог села изговара се различито: Зјум, Зјим и Зим. Има село Зјум и у горском срезу, а у селу Дамњану Махала Зимит, прозвана по свом оснивачу.

Зјум је пространо село разређеног типа: састоји се од више међусобно одвојених родовских група кућа. Пет је главних

махала: Кајзог, Пренкпаљ, Бериш, Лимеж, Каран. У селу су шуме: Ђукш, Цингелинге, Љуги Ђалпе (Lugi i Gjarpënit, Змијски до). Имена неких потеса: Ливади и м'д (Livadhi i madh), Арат е Бунарит, Ливадет е Беришес, Љуги и Досес (Крмачин До), Рети Чикаве (Rrethi i Çikave, Девојачко Коло). По предању, на Рети Чикаве су некада играле девојке.

Под Паштриком, на граници Ђона, Зјума, Љубижде и Карашинђерча је брдо Каљаја, Каљаја Хисарит: прича се да је ту кован новац и да ту има закопано благо. Има неких зидина. У шуми Хурди има неко старо гробље. Изнад махале Лимежа је место Киша: по предању, ту је била црква. Католици знају за неки стари Вори и Прифтит (Попов Гроб). Изнад језера у Зјуму је Киша Шинђерђит (Црква св. Ђорђе). То је црквиште са зидинама и неколико табуисаних дубова. Католици иду на то место само на Ђурђевдан по новом календару. Прича се да су некада код те цркве Турци обесили два фратра и две слуге. Крај Дрима је место Цинес, где су циганске колибе. Једно место испод села а ближе Дриму зове се Мртура: ту су сада само њиве, а раније је ту било село неких »љарамана« (двовераца). Село је много страдало од чуме. Кула е Забитве (Официрска кула) добила је име по томе што је у њој 1915—1918. био одред аустриске војске.

По предању, у село је први дошао Љај Зими. Не зна се одакле је био, а род му је изумро. Неки од Пренкпаља у селу мисле да воде порекло од тог Љаја.

1940. било је у селу 57 кат. и 9 мусл. арбанашких и 5 циганских, свега 71 кућа.

АРБАНАСИ КАТОЛИЦИ. — Т с а ч. Овом фису припадају у првом реду род Кархани, Крхан, Коран (5 к., Св. Димитрије). Дошли су у Зјум још пре куте, а из места Кре — отуда им име — у фису Гојан-Тсач. Дошла су их три брата: Муса, Коља и Дода. Због сиромаштва, Муса је отишао да служи код неких муслимана у селу, па и сам прешао на ислам и од њега су Чолаци у селу. Старац Нуа (84 год. 1940.) броји ове своје претке: Љаз'р — Симон — Кољ. Он је, дакле, праунук Коље, који је дошао у Зјум. Фису Тсач припадају и Лимежи (2 к., Сви свети), који су из Мазрека у Задрими, и Вош (5 к., Св. Никола), који су дошли из места Зогте. — Б и т и ч - К р и е з и: род Пренкпаљ (14 к., Св. Катарина). Сматрају се по пореклу Мирдитима, а дошли су из Ибарског Колашина. Остали у селу их зову колашинским Србима качарима (у Колашину су заиста многи качари): Шкијет е Колашинит. — Б е р и ш и (30 к., Св. Никола) су дошли после Пренкпаља. — К р и с т о в и ћ (1 к.). Не слави и не припада никаквом фису: дед Матеја му је био из Дубровника, одакле је побегао због убиства.

АРБАНАСИ МУСЛИМАНИ. — Чолаци (9 к.) су само огранак кат. рода Кархана. До око 1925. међу собом су се држали као блиски сродници, а отада се жене Чолака крију од Кархана.

ЦИГАНИ. — Свега 5 к. муслиманских Цигана.

35. Крајк

По предању, село је некада било у пољу на десној страни Белог Дрима, па се преместило на своје данашње место због куге.

Махале у селу зову се: Даћ, Првиз и Лик. Главни су потеси: Фуша ндер Катун (Fusha ndër Katund), Фуша ндер Дрин (F. ndër Drin, Њива преко Дрима), Лимаја, Рраја (Rrâja, корен), Резине (шума), Гропа Фушес (Gropa e Fushës), Бриња и Резине (Brinja në Rezine) и др.

1940. у селу су биле свега 43 мусл. арбанашке куће.

Хоти: род Првиз-Первиз (12 к.) су дошли први, и то као католици од Скадра. — Га ш: род Лик (14 к.). — Битичи: род Деч (12 к.). — Бериши: род Самаход (2 к.). — Шаља (3 к.).

36. Ђоне

По предању, село је некада било код Тупца, па се склонило од Дрима, јер су доле много умирали: ниједна кућа није могла да опстане (маларија?). Земљу су и даље задржали.

По шумама око села има остатака од зидина, али о њима ништа не знају. Једно место у шуми зове се Додај (родовско име), и познају се кућиште и негдашње њиве: ту је било неко село. Код једне воденице, по казивању католика из Зјума, има место које се зове Киша е Катаринс, црква св. Катарине. Неко црквнште има и на месту Геце: католици веле да је ту била њихова црква. Зна се да је село страдало од куге, али не у толикој мери као суседна села.

Главни потеси у селу зову се: Колешија, Бакаражда, Раса, Карадоза, Кодра Шкозес, Арат е Реја (нове њиве), Љака, Виноград, Ливаде Гиточит, Грубза. Махале у селу су: Бреџ, Ђоћ и Мала епр.

Прича се да је овде било пусто место и да се најпре населио неки католик Арбанас Ђон, и по њему се прозвало село. Ђонов брат се населио у Зјуму. Доцније су долазили и други, и село се намножило. И сами муслимани у селу признају да су им преци били католици, а код католика у околним селима се прича да су они прешли на ислам због зулума.

1940. биле су у селу 122 куће мусл. Арбанаса.

Хоти: род Узун (1 к.). Сматрају се најстаријим родом и кућом у селу (Шпија Узунит). Многи су се од те куће одвојили и иселили: кућа дође до 25 чељади, па се смањи, али се не деле у селу, јер из села оде који се одели. Било их је и у Софији. — Битичи-Криези, који се деле на родове Ђоће и Смаиле (свега 31 к.), давно су дошли као католици од Скадра. Намножили су се тек од пре 110 година: предак Рустем је имао само два сина: Суља који је имао три, и Мустафу који је имао шест синова. Старац Рушит (68 година 1940) набраја ове своје претке: Зејнел — Фејза — Мустафа — Рустем — Џема — Хасан — Рам. Сви ти, као и још три даља претка, били су у Ђону. — Кабаши: родови Хоџа и Љуша (свега 39 к.). — Шаља: родови Тотај и Јаха (свега 45 к.). — Марина-Морин: род Џика (6 к.).

37. Мазрек

Село носи име по месту порекла својих главних становника. Једна махала у селу зове се Каравида, а тако се, по предању, некада звало читаво село. Главни потеси у селу зову се: Ми-
раша, Нерфуша (Ndërfusha), Плумза, Зогт, Сејиште, Бриња Но-
шеци, Коцеј.

1940. у селу су биле 33 мусл. арбанашке куће.

У овом селу се не води много рачуна о племенској (фисов-
ској) припадности. Сем за Дураваке, за остале нисам могао да
утврдим којим фисовима припадају.

Т с а ч: род Дуравак (8 к.) су из места Мазрека у Тсачу. —
К а р а в и д (13 к.). — Ђ а р а н (5 к.). — А м е љ (7 к.).

38. Којуша

Арбанаси изговарају име села и као Кајуш. Верује се да
је село насељено пре него село Мазрек.

Прича се да је близу Којуше било село Коба, које је куга
поморила. Пошто су људи помрли, остала је само махала Коју-
ша. У Коби или Кобају, као и на местима Шкенез (арб.: руј) и
Леш, стоје зидине од кућа. Исто и на месту Бозбоч између
Којуше и Мазрека.

1940. било је у селу 15 мусл. арбанашких кућа.

Б е р и ш и. Први су дошли у село род Хазер (4 к.), а истом
фису припадају и родови Ђон или Ђуна (7 к.) и Хајдар (1 к.). —
Т с а ч: род Кука (2 к.). — Велика задруга Асан Суља Алиловић
(1 к.) је вероватно од фиса Х о т а.

39. Планеја

Имена неких потеса у селу: Панор (Понор), Хамза, Брѣг,
Бокрова (шума), Травша (шума), Душкаја. Махале у селу су:
Мала Шин Ђерч или Мале Шехит, Махала Ворфс, Махала Бири,
Махала Касове и Мала Маљок. Џамија је на месту »Бректи« на
средици села.

1940. било је у селу 45 мусл. арбанашких кућа.

Т с а ч: род Чекићи (2 к.) се сматрају најстаријим родом
у селу, поред изумрлих Шахина. Остали родови од Тсача су:
Всрф (14 к.) и Бири (4 к.). — Шинђерч (15 к.), Касов (4 к.) и
Ћабрат (2 к.) су од фиса М а р и н а. Неки од Шинђерча изго-
варају то име као Шиђећ, свакако стога што им је први облик
(који значи: св. Ђорђе) непријатан, јер одаје хришћанско по-
рекло. Већ четири колена, а можда и више, у њих је наследно
звање шеха накшиског реда у сеоској текији. Род Касов или
Касоли дошли су вероватно са Косова. — К р а с н и ћ и: род
Маљок (4 к.) су дошли са Косова, где имају својих рођака, као
и у Турјацима у Подрими.

40. Мила

Верују да је село старије од Планеје, тј. да су преци данашњих арбанашких становника овога села дошли пре него они у Планеју. Род Стајк живи одвојено од осталих, у махали Стајк, која је ближе Дриму.

1940. било је у селу 14 мусл. арбанашких кућа.

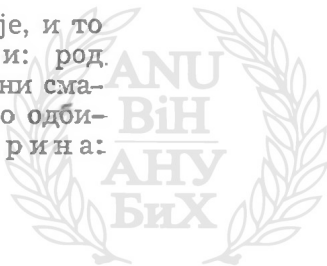
М а р и н а: род Нина (5 к.). Имају огранак и у Лукињу. — С т а ј к (4 к.) су пореклом из Малесије. — Р а ш к о (5 к.). Воде порекло од нахочета, пре четири или пет појаса, које је неки из села нашао код Скадра, довео га у село, па га после оженио и дао му земљу. Не зна им се фис.

41. Горожупа

У Журу сам слушао да је око 1932. умрла у Горожупи баба која је још била православна. Данас у селу живе само муслимани Арбанаси. Приликом повлачења државне границе 1912. један део села остао је у Арбанији: то су махала и род Ненада, и они се сматрају најстаријим родом у селу.

1940. билс је у селу 25 мусл. арбанашких кућа.

К р и е з и: род Бин (7 к.), који су дошли из Малесије, и то у групи. Остали су долазили појединачно. — Б е р и ш и: род Тјец или Т^ојец (4 к.) и род Крхан — Кархан (4 к.). Кархани сматрају да су им католици Кархани у Зјуму род, али ови то одбијају. — К р а с н и ћ и: род Јолич или Јелић (3 к.). — М о р и н а: род Тана (3 к.). — Ш а љ а: род Мартин (4 к.).

M. S. FILIPOVIĆ, THE REGION OF HAS IN SERBIA

A Case of Recent Ethnic Change

SUMMARY

Has is a region comprising the mountain of Paštrik and its piedmonts till the river of the Beli Drin (White Drin) and Veliki Drin (Great Drin). The region is divided by the state border so that its southwestern part belongs to Albania while the northeastern part belongs to Serbia (in Yugoslavia). The Yugoslav part of the region is composed of the Has i Gurit (i. e. Rocky Has) in the SE beneath Prizren and of the Has i Rrashit (Plane Has) in the NW, nearer to the town of Đakovica. In more recent times as a result of economic, social and administrative factors the region is losing its cultural unity: there is in formation a Prizren and a Đakovica sphere. The region was named Has during the older period of Turkish rule when it was either probably crown land or belonged to a lord (Turkish: has). It is a very backward and poor region: its population derives subsistence from very backward and extensive agriculture with insufficient animal husbandry; many men living there work out of the region, especially as bakers in cities. Their houses are built of stone and have very small windows or holes in the walls. The older houses are roofed with stone plates, the more recent ones with tiles, while other buildings are thatched.

In the Middle Ages the region was inhabited only by the Serbs: it was then very near to the centers of Serbian political and cultural life at that time. As individual parts belonged to various fiefs, the region was not at that time a unity. During the Turkish rule (from the end of the 14th century) conditions changed completely; the Serbs were substituted by the Albanians coming from the bordering and further situated Albanian tribes. They came as Catholics and free peasants escaping from hunger or feuds, but they became tenant-farmers and in the majority were converted to Islam. A part of the Serbs, whose last representatives are mentioned in the first half of the 19th century, have been assimilated by the Albanians; the others emigrated leaving behind considerable traces. By the end of 1940 there were 1195 Albanian households or families (879 Muslim and 316 Catholic families), 43 Gypsy families speaking Albanian, and 390 Serbian families, settled there by the former Yugoslav government in 1929—1934.

The Has Albanians are composed of two main groups distinct by their origin. The first group has the big tribe of Mirditi as its tribe of origin, and the second one is more diversified: its components are immigrants and descendents of immigrants from various Albanian tribes situated to the North of the Mirditi and called generally Malsia (Mal i Zi, i. e. Black Mountains).

In spite of the fact that the whole population of the region was Albanian, it did not form an integrated and organized tribe as it was case in Albania proper. The formation of a tribe requires a rather long period of living in a closed community, and that condition was lacking: still at present individual clans and families are more intimately related by kinship ties with their tribes and/or clans of origin than with members of other clans in the same region. The formation of a new tribe was hindered also by the nearness of the towns of Prizren and Đakovica as well as by the control of the Turkish landlords.

The Albanians in the region of Has are organized in clans (fis, vlazni) and kins (bark), but it is very difficult to draw a sharp distinction between them. Individual villages or neighborhoods are usually inhabited by the members of only one clan or kin. Belonging to a certain kin or clan does not always mean genealogical or blood relationship, since adoption of socially and economically weak families by stronger clans frequently occurred.

The customary law, attributed to a legendary lord (Kanuni Lekes, Kanuni Lek Dukagjinit) has still some vigor and in former times all relationship between individuals or groups were regulated by that law. Feuds had a significant part in the social life. The house community is one of the paramount peculiarities of the Has Albanians. The institution of virzhën (girls playing the role of Amazons: they remain unmarried, they wear male attire and behave in general as men) is also practiced.

The village community has a much greater significance in Has than the clan, particularly in economic and administrative respects. Before the Revolution the village was headed by a miftar (Turkish), plak or kreni katundit (Albanian), assisted by two aza (Turkish), stërpleq or plaku i mahalles (Alb.); a village servant is called protogjer (Greek πρότζερ, γερών). Some villages have also a «village Gypsy» (Magjup i katundit) performing not only services of the blacksmith but also many other village chores, especially during the Muslim month of Ramadan, when he announces the start and the end of the daily fast and the time for prayer. Besides the village elders there are also neighborhood or clan elders, i pari i mahalles, participating as representatives of their clans or neighborhoods in all more important meetings and consultations. Such an elder who receives authority in the whole region becomes its plaku i këtij dheut, district's or region's elder, having a high moral authority. The author met such an elder in 1940. The elders have in general a significant role in the social life in Has; in case of need a committee of elders, pleqnija, consisting of 2—24 members, settles conflicts and controversies between individuals or groups.

The author describes the Albanian national costume in Has as well as some customs. Mention should be made that the clan (fis) exogamy is

a common and strictly observed rule, that even among the Catholics bigamy occurred, and that the levirate was quite common. A frequent case among the Catholics is that two brothers marry two sisters and that two different boys in return marry their sisters. Of particular relevance is the fact that all the Catholic Albanians in Has celebrate the feast of the clan and/or family-patron (festa or feshta), as the Serbs do; unlike the Serbs, the Albanians prepare only a candle for the ritual. Christmas, Easter and St. George's Day customs are described.

The second part of the paper presents data concerning individual villages, especially the composition and origin of their population.

РЕГИСТАР

(Скраћенице: мах. = махала; п. = потес; р. = род; с. = село).

Абазовићи, р. у Ујзу 97.
 абације 71.
 Абдерићани 11.
 Адемћ, р. у Љубижди 33, 47, 106.
 адопција 85.
 Адумагина цамија у Ђаковици 100.
 аза, одборник 60 (в. stërpleq).
 Ајдинај, р. у Дамњану 26, 41, 44, 45, 96.
 акшам, вече 80.
 Алак, р. у Бистражину 44, 98.
 Алигрудичи, р. у Ујзу 97.
 Алиловићи, р. у Којуши 42, 110.
 Алимпијевдан 32.
 Алитај, р. у Кушнину 45, 56, 103.
 Алихоџа, р. у Рогову 44, 62, 100, 101.
 Алтин, предео у средњем веку 16, 18.
 Алишићи, р. у Дољу 44, 92; — с. у Дукађину 45.
 Амељ, р. у Мазреку 47, 110.
 Андријевица, варош у Црној Гори 102.
 Анђелићи, р. у Маџошу 103.
 Ара бунарт (Ага е Bunarit), п. у Љубижди 105.
 Ара Ђинес (Ага е Gjinës), п. у Љубижди 105.
 Ара Исес, п. у Љубижди 106.
 Ара Мак, п. у Љубижди 105.
 Ара Селес (Ага е Sellës), п. у Љубижди 31, 105.
 Арат е Бунарит, п. у Зјуму 108.
 Арат е Кишес, п. у Карашићерчу 35, 106.
 Арат е Мѣдхаја, увала у Зјуму 12.
 Арат е Реја, п. у Ђону 109.

Арат е Стараселс (Arat е Stara-sellës), п. у Љубижди 31, 106.
 Арат пр Маљ (Arat perër Mal), п. у Дедају 103.
 арбанашење 22, 26, 28, 37.
 Арабанаси 11—13, 19, 21—25, 27—31, 33, 35—38, 40, 42, 47, 50—52, 54, 56, 58, 59, 61, 63—68, 74, 75, 79, 85—89, 91, 94, 98, 101—111.
 Арбанија 7—9, 13, 17, 21—23, 29—31, 38, 41, 44, 46, 47, 55, 58, 63, 69, 75, 86, 87, 89—91, 93, 94, 96—99, 104, 105, 111.
 Арсеније III, пећски патријарх 26; — IV, пећски патријарх 27, 28.
 Арта, река у Грчкој 83.
 Арханђеловдан 32, 102, 103.
 Аршићи—Алишићи, Ршћи (Arshiq), р. у Брековцу и Фирзи 45, 87, 89.
 Асановићи, р. у Кусарима 90.
 Аустријанци 26.
 Ахри-бег, спахија 27.
 Аџијевић, р. у Родову 44, 101.
 Ашани, арб. група 33.
 »Ашанско«, Ашанлук, Хас, 33.
 ашуџа, ритуално јело 82.
 Бабушница, место у Србији 102.
 бадњак (арб. buzma) 80.
 бајрак, в. барјак.
 Бајрам, празник 78, 82.
 Бајрам, р. у Дамњану 46, 96.
 Бајрамовић, р. у Г. Рогову 101.
 Бакаражда, п. у Ђону 109.
 Бакшић, р. у Кусарима 91; — у Рачи 93; — т. у Хвосту 102.
 Балабани, с. у Д. Зети 87, 94, 97.

- Баљдедај, р. у Дедају 46, 104.
 Бањалука, град у Босни 32.
 Бањани, р. у Градишу 99; — пле-
 ме у Црној Гори 87.
 Баошићи, р. у Кусарима 91.
 Бар, град у Црној Гори 47, 88, 101.
 барјак, бајрак, територијална је-
 диница 43, 52, 53, 87
 барјактар 53.
 Барјактаровићи, р. у Дољу 92.
 барк (арб.: трбух), род 55.
 Барлец, надимак 93.
 Барлић, п. у Љубижди 105.
 Бастај, с. у околини Берана 86.
 Баталина Доброшит, в. Блато.
 Батуша, с. код Пећи 26, 44, 101.
 Бела Црква, с. у Подрими 18, 19,
 44, 99, 101.
 Бели Дрим, Дрим, река 7, 8, 11,
 13, 17—20, 23, 24, 30—34, 83, 88,
 99, 100, 101, 109, 111.
 Београд 13.
 Беране, град у Црној Гори (сада
 Иванград) 92—94.
 Бериш, махала у Зјуму 108.
 Бериши, арб. фис 33, 35, 41, 44,
 51—53, 56, 90, 96, 97, 101, 106, 109,
 110; — г. у Смаћу 45, 98; — р.
 у Липовцу 44, 94; — р. у Зјуму
 45; — р. у Горсјупи 111; — р. у
 Грчину 95; — (Геге), р. у Смаћу
 98.
 Бернардин, фра, писац извештаја
 25.
 беса 56, 58.
 Беџићи, р. у Фирзи 89.
 Бећај, п. у Дамњану 95.
 Бећировићи, р. у Рогову и Г. Ро-
 гову 62, 101.
 бигањџа 76.
 Бијанки, надбискуп 23.
 Бијела, с. у Дробњаку 92, 94.
 Бијелићи, г. у Грчину 95.
 Бијело Поље, град 95, 97, 99, 101,
 103.
 Билећа, варош у Херцеговини 97.
 Бим, р. у Горсјупи 43, 111.
 Бивак, име које се даје једном од
 близанаца 75.
 Бири, р. у Планији 45, 110.
 бисаге у женској ношњи 74.
 Бисајина, данашњи Вистражин
 17, 19, 30.
 Бисак, р. у Фирзи 47, 89.
 бистек, уметак од туђе косе 72.
 Вистражин, Пистажин, с. у Хасу
 17, 18, 29, 30, 44, 45, 98—99.
 Вистрица, река у Арбанији 40; —
 притока Дрима 7.
 Битичи (Птич), фис, сгранак
 Шкреља 41, 43, 55, 101, 105, 107,
 109.
 Битич (Криези), фис 43, 108; — р.
 у Ђону 109.
 Бихор, кадилук 10.
 Бици Марин, барски надбискуп 22.
 Бјелице, племе у Црној Гори 89.
 Бјелоглав, р. у Дамњану 97.
 Бјелојевићи, р. у Градишу 99.
 Бјелопавлићи, племе у Црној Го-
 ри 99.
 Блато, Баталина Доброшит, п. у
 Рогову 100.
 Близна, с. у Пиперима 90.
 Блишишт, огранак фиса Спаћ 46;
 — р. у Кусарима 90; — р. у Мо-
 глици 90; — р. у Фирзи 89.
 Богдан Петар, софиски надбискуп
 24.
 Богза, махала у Љубижди 105.
 Вотшево, с. у Пчињи 102.
 Бодежиште, с. у Гацку 97.
 Божих (арб. Këshnella), празник
 80, 81.
 Божовићи, р. у Дољу 92; — р. у
 Смаћу 98; — р. у Хвосну 102.
 Возбоч, п. између Мазрека и Ко-
 јуше 110.
 бојкот (me leçit) 62.
 Бојовићи, г. у Хвосну 102.
 Бока, п. у Вогсу 63; — област 87.
 Бока Дедес (Boka Dedes), Дедине
 урвине, п. у Дедају 104.
 Бокрова, шума у Планији 110.
 Бољевићи, с. у Црној Гори, 99, 101,
 102.
 Борак, с. на Дриму 18.
 Босиљград 102.
 Босна, земља 32, 35, 41, 47, 96.
 Бошковићи, р. у Г. Рогову 101; —
 р. у Марошу 103.
 Бошњак, р. у Дамњану 47, 96.
 брак 75—77.
 Брак, р. у Дамњану 45, 96.
 Братовожићи, племе у Црној Гори
 99.
 Братотин, с. код Призрена 93.
 братство 52, 54—56.
 Брацановићи, р. у Фирзи 89.
 Брда, област 37.
 Брег, п. у Планији 31, 110.
 Брековац, с. у Хасу 8, 9, 13, 42, 43,
 45, 46, 58, 77, 80, 86, 91.
 Брекоц, с. 30.
 Бректа, место у Планији 110.
 Брестовац, с. у ср. веку 16—19.
 Брец, махала у Ђону 109.
 Брија е Мулинијт, п. у Ромаји 104.
 Брија е Пронит, п. у Ромаји 104.
 Бриња, п. у Кабашу 106.
 Бриња н Резине (Brinja në Rezine),
 п. у Крајку 109.
 Бриња Ношеци, п. у Мазреку 110.
 Бркић Василије, патријарх 29.
 брод, газ на води 83.

Брод, с. у Гори 35.
 Брскути у Црној Гори 99.
 Бршно, с. у Никшићској Жупи 90.
 Будим, град 32.
 Будисавци, с. код Пећи 90, 92.
 Буге, Ами (Boué, Ami), писац 30.
 Буковица, с. код Шавника 102.
 Булатовићи, р. у Бистражину 99;
 — р. у Годену 94; — р. у Градиш-
 шу 99; — р. у Дољу 92; — р. у
 Кабашу 105; — р. у Липовцу 94;
 — у Смаћу 98.
 Бунари Ђурес, п. у с. Дамњану 95;
 — п. у Кушнину 103.
 Бунар Маја Краљицес у Жубу 31,
 88.
 Бунарт е Кушнин (Bunart е Ku-
 shnini) у Кушнину 103.
 Бунар и Хадумарс (Bunar i Hadum
 agës) у Гуски 86.
 Бучићи, р. у Марошу и Љубижди
 103, 106.
 вакуф, табуисано место 106.
 Валбона, река у Арбанији 40.
 Valescia, с. (можда Вележа) 24.
 Васојевићи, племе у Црној Гори
 36, 90—92, 94, 98, 102.
 Ватај, р. и мах. у Деву 45, 85, 86.
 Везиров (Везирски) Мост, место у
 Арбанији 45, 93, 96.
 Велестово, с. у Чеву 97, 99.
 Велика Госпођа (Госпојина), праз-
 ник 37, 79.
 Велике Ливаде, п. у Дамњану 30.
 Велике Њиве, увала у Зјуму 12.
 Велики Брег, п. у Ромаји 31, 104.
 Велики Дрим, река 7, 18, 21, 22, 43.
 Велики или Хаџиски бајрам, праз-
 ник 82.
 Велики четвртак, празник 81.
 Веље Дубоко, с. у Ровцима 94.
 Вељи Брег, неко место на десној
 страни Б. Дрима 19.
 Вељковићи, р. у Липовцу 94.
 Вемићи, р. у Хвосну 102.
 Веселиновићи, р. у Коштунићима
 (Таково) 32.
 Вешковићи, р. у Бистражину и
 Градишу 99.
 Вешовићи, р. у Смаћу 98.
 Вжине, п. у Дамњану 95.
 Видаковићи, р. у Грчину 95.
 Виноград, п. у Бону 31, 109.
 виргине, вирожн, заветоване де-
 војке 59.
 Вирпазар, место у Црној Гори 102.
 Виша, р. у Дамњану 46, 96.
 влазнија, братство 55.
 Влајковац, с. у Копаоничком сре-
 зу 102.
 Влајњан, р. у Дамњану 43, 96.

Влајња, Влахиња, Влахња, с. у
 Хасу (у Арбанији) 9, 16, 17, 43,
 44, 53, 96, 104.
 Власи 19.
 Влаховићи, р. у Бистражину, Бре-
 ковцу, Годену, Градишу, Г. Ро-
 гову и Рогову 87, 94, 99, 101.
 Воговица, дечица 8.
 Вогово, с. у Хасу 8, 30, 35, 42, 43,
 46, 86—88.
 Вора Цолец (Vorri i Gjollës), Толе-
 тов Гроб (?) у Бистражину 98.
 Vorret e Arës Halitit (Гробље код
 Халитове Њиве) у Кусарима 90.
 Vorret e Gurishtës (Гробље код
 Стене) у Кусарима 90.
 Ворет е Кипшајс (Црквено гробље)
 код Ромаје 104.
 Ворет е Хадумарс (Vorret e Hadum
 agës) у Гуски 86.
 Vorret e Hotit, старо гробље у Ку-
 сарима 90.
 Ворџа, п. у Љубижди 105.
 Вори и Прифтит (Попов Гроб) у
 Зјуму 108.
 Ворф, р. у Планији 45, 110.
 Вош, р. у Зјуму 45, 108.
 Вранеша, предео 101.
 Вранско Поморавље 33, 37.
 Врачани, становници с. Враке у
 Арбанији 103.
 Врело, поток, притока Рибнице 16.
 Врнице, с. код Вучитрна 99.
 Вујановићи, р. у Смаћу 98.
 Вујисаји, р. у Г. Рогову 101.
 Вујичићи, р. у Марошу 103.
 Вујовићи, р. у Фирзи 89.
 Вујошевићи, р. у Дамњану и Деву
 86, 97.
 Вукчићи, р. у Бистражину 99.
 Вукчићевићи, р. у Брековцу 87.
 Вукмановићи, с. у Брековцу 87.
 Вуковићи, р. у Моглици 90; — р.
 у Дамњану 97; — р. у Жубу 88;
 — р. у Рачи 93; — р. у Деву 86.
 Вуксановићи, р. у Марошу 103.
 Вулетићи, р. у Грчину 95.
 Вучићи, р. у Г. Рогову 101.
 Вучитрн, варош на Ксову 99.
 Вушовићи, р. у Моглици 90.
 Габељи, номадски Цитани 51, 52,
 97, 101.
 галап, родовско име 56.
 Гаспаги Стефан, визитатор 25.
 гаће, део ношће 65, 69.
 Гаџко, предео у Херцеговини 97,
 105.
 Гаш, с. у Г. Пулату 24; — фис 44,
 52, 101, 109; — р. у Рогову 101.
 Герај, р. у Гуски 45, 80.
 Геђе, с. испод Градишта 18.
 Геџе, место у Бону 109.

- Гигол, мах. и р. у Љубижди 45, 105, 106.
- Гиљане, град 45, 65, 103.
- Главани, р. у Брековцу 87.
- Глухи До у Црној Гори 86.
- Глушчевићи, р. у Кабашу 105.
- Гоге, назив за Цинцаре 106.
- Гогоићи, р. у Кусарима 90.
- Годен, с. у Хасу 42, 44, 45, 46, 89, 93, 98, 101.
- Годени, р. у Рогову 42, 101.
- Гојаквићи, с. код Колашина 102, 103.
- Гојани, с. у Арбанији 89, 90; — р. у Гуски, Дољу, Кусарима и Фирзи 86, 89, 90, 92.
- Гојан—Тсач, арб. фис 46, 108.
- гојца, део ншње 73.
- Голубовци, с. у Зети 102.
- Гољај, с. у Арбанији 94.
- гомиле, камене 57.
- Гора (Призренска), предео 26, 34, 41, 47, 103.
- Горакде, с. код Берана 95.
- Горани или Фетамусај, р. у Кушину 34, 47, 103.
- Горичани, с. у Д. Зети 90.
- Горња Морача, предео у Црној Гори 91, 94, 101, 102.
- Горња Ракита, п. у Ромаји 104.
- Горње Нсво Село у Метохији 91.
- Горње Рогсво, с. у Хасу 51, 101—102.
- Горњи Зјум, део с. Зјума 37.
- Горњи Пулат, предео у Арбанији 24.
- Горожуца, с. у Хасу 11, 17, 30—33, 44, 105, 111.
- Госпоићи, с. у Дамњану 97.
- Грабовица, с. у Дрбњаку 103.
- Градиш (Градиште), клисура Дри-ма и с. у Хасу 17, 18, 19, 31, 51, 83, 99.
- Гражданик, с. код Призрена 97.
- Грачаница, с. у Гацку 97.
- Грашевици, с. у Коспасничком оре-зу 103, 106.
- Грићи, р. у Рогсву 34, 42, 101.
- Гричарево, с. код Бијелог Поља 97, 103.
- грбље 55.
- Гропа Фушес (Гропа е Fushës), п. у Крајку 109.
- Грубачи, р. у Марошу и Ујзу 97, 103.
- Грубца, п. у Ђону 109.
- Грчин, с. у Хасу 17, 30, 35, 42, 44, 45, 57, 94.
- Гувишта, п. у Ромаји 31, 104.
- гуњ, део ншње 71.
- гуња, део ншње (кабаница) 67.
- Гура Чесмес (Gurga е çesmës), п. у Љубижди 106.
- Гури, бивше с. код Призрена 23.
- Гури Баџ (Guri i bardh) или Ко-мон Ливада, п. у Дамњану 95.
- Гури Зи (Црне Стене) у Жубу 88.
- Гури Кећ (Зли Камен), место у Фирзи 88.
- Гури Кишес (Црквена Стена), ме-сто у Годену 35, 94.
- Гуришта, п. у Љубижди 105.
- Гуриште, п. у Дедају 104; — п. у Дамњану 95.
- Гуска, с. у Хасу 8, 9, 30, 37, 43—46, 86.
- Гута, р. у Ромаји 104.
- Гутај, р. у Грчину 41, 44, 94.
- Гуц, р. у Дамњану 43, 96.
- Дабетићи, р. у Ујзу, Градишу и Бистражину 97, 99.
- Дамњан, хришћанско име 95.
- Дамњане (Дамјане), с. у Хасу 9, 12, 13, 15, 26, 30, 33, 35, 40, 41, 43—47, 51, 53, 55, 58, 59, 61, 64, 94—96, 100, 103, 106, 107.
- Дамњанци, р. у Кабашу 105.
- Даниловград у Црној Гори 86, 89, 97, 99, 103.
- Дарда, место у Арбанији 43, 47, 107.
- Дарданија, покрајина 9.
- Даћ, мах. у Крајку 109.
- »дахија«, виргина 59.
- Дашићи, р. у Градишу 99.
- Даштица, речица у Ромаји 31, 35, 104.
- десверци, десверство 28, 50, 63.
- Дебар, град у Македонији 61.
- Дева, с. у Хасу 8, 9, 12, 13, 32, 34, 41, 43—45, 56, 58, 85.
- Деверцићи, р. у љубићским сели-ма 32.
- Девет Кућа, ново насеље у Хасу 101.
- девојк (арб.), девојка на удају 31, 75.
- Дедај, с. у Хасу 26, 30, 31, 37, 40, 46, 47, 51, 102, 103—104.
- Дедај (Баљдедај), р. у Дедају 46, 47, 56, 104.
- деоба задруге, имања 58, 61.
- Дервишај, р. у Дамњану 41, 44, 55, 95.
- дервиши мисионари 63, 64.
- Деч, р. у Крајку 43, 109.
- Дечани, манастир 10, 16, 19, 74.
- Дибра, Дебар 33.
- Димитријевићи, р. у Рачи 93.
- Диничино, с. у средњем веку 17.
- Дита Врузит, правник 81.
- Дита Маис, Први мај 81.
- Dita е Shen Kollit, проследили Св. Никола 80.
- Добриловина, с. у Колашину 95.

Добруна, с. у Арбанији 30, 95.
 Догмета, р. у Грчину 45, 95.
 Додај, р. у Карашињерчу 43, 107;
 — место у Бону 109.
 Дојнице, с. код Призрена 97.
 Доли, в. Дољ.
 Долица, поточић у Дољу и Дамњану 30, 91, 95.
 Долови, с. код Даниловграда 86.
 Дољ (Доли), с. у Хасу 8, 17, 29, 30, 35, 41, 44, 46, 47, 59, 89, 91, 92.
 Дољанци, с. из Дечанске хрисовуље 16, 17, 19.
 Домазети, р. у Кабашу 105.
 Домџони, арб. фис 46; — р. у Дољу, Кусарима, Кушовцу, Пјетршану и Моглици 90—91, 92.
 Дончићи, р. у Г. Рогову 101.
 Доња Бресница, с. код Прокупља 102.
 Доња Зета, област 86—88, 90, 94, 97.
 Доња Морача, предео у Црној Гори 102.
 Доња Ракита, п. у Ромаји 104.
 Доње Село у Љуботину 98; — код Цетиња 103.
 Доњи Зјум, део с. Зјума 37.
 Доњи Кучи 93.
 Dogani, неко село 25.
 Дошљаци, р. у Рачи 93.
 Драгићевићи, р. у Брековцу 87.
 Драговода, коса, огранак Паштрика 17, 31, 93.
 Дреница, предео 65, 69, 74, 85.
 Дренова, с. у Кспаоничком срезу 97, 102.
 Дрим, в. Бели Дрим.
 Дрињаци, становници предела Дрини 11.
 Дробеза, с. код Гиљана 103.
 Дробњак, Дробњаци, племе 92, 94, 101, 103.
 дубирог, врста стана 14.
 Дубниц, п. у Дамњану 30, 95.
 Дубоко, с. у Ровцима 92.
 Дубровник, град 35, 42, 47, 92, 108.
 Дујовићи, р. у Рачи и Дамњану 93, 97.
 Дукаћин (Дукацин), област 9, 23, 29, 45.
 Дукат, с. код Босилграда 102.
 Дуље, с. у призр. Подгору 102.
 Думнице, с. у Лабу 37.
 Дурзак, р. у Грчину и Мазреку 45, 95, 110.
 Дурак, р. у Дамњану 45, 96.
 Дури, р. у Ромаји 44, 104.
 Душковичи, р. у Градишу 99.
 Духови, празник 74, 81.
 Душ, р. у Дољу 44, 92.
 Душан, цар 17.

Душкаја, п. у Планији 110; — поље код Баковице 11.
 Душка Кући, п. у Дамњану 95.

Бадри, дон Андрија, мисионар 25.
 Баковица, град 7, 9—13, 20—30, 32, 33, 35, 37, 38, 40, 46, 47, 50, 52, 53, 56, 58—60, 65, 66, 68—72, 74—77, 80, 82—84, 86, 88, 91—93, 95, 98—101.

Баковичка (Баковска) Малесија или Дукаћин, област 7, 45.
 Баковичка Нахија, предео 30, 88, 97, 99.

Бакоља, р. у Љубижди 43, 106.

Баран, р. у Мазреку 47, 110.

Бебеци, р. у Љубижди 47, 106.

Бекићи, р. у Фирзи 89.

Ћелмнија (арб.), скупштина 52.

Ћердан, врста накита 73.

Ђерићи, р. у Дамњану 97.

Ђечов Шт., писац 57.

Боне, с. у Малесији 37; — с. у Хасу 9, 13, 31, 35, 36, 41—44, 46, 55, 102, 104, 108, 109.

Бонски Хас, један од назива за Хас 9.

Буђ, р. у Пјетршану 91.

Буђа или Буђај, фис 46, 93; — р. у Ујзу, Фирзи, Дољу, Липовцу и Моглици 89—92, 94, 97.

Букићи, р. у Градишу 99.

Бурај, р. у Грчину 42, 94.

Бурдина, с. у Хасу 45, 89, 93.

Бурђевдан, празник 27, 34, 81, 86, 102, 105, 108.

Бурићи, р. у Брековцу 87.

Бурковићи, с. код Невесиња 97.

Буровићи, р. у Вогсу 87.

gjuq, суд 63.

егзогамија 59.

Елезовићи, р. у Брековцу 87; — р. у Рогову 42, 101.

Елшан (Елшан), барјак у арб. Хасу 53.

ендогамија 62.

Ереник (Рибник, Рибница), река 8, 9, 11, 18, 29, 40, 83.

етничка мимикрија 64.

Жарево, с. у Кспаоничком срезу 102.

Жарковићи, р. у Дамњану 97.

zhgun (арб. гуњ), део ношње 71.

zhgunaxhi, абација 65, 71.

жгуњ, гуња, део ношње 67.

Ждраловићи, с. код Билеће 97.

Жђин, р. у Моглици 47, 90.

Жепинска Бара, помен из ср. века 19.

Живановићи, р. у Г. Рогову 101.

Живковићи, р. у Г. Рогову 101.

Жижићи, р. у Ујзу 97.
жртва грађевна 82.
Жуб, с. у Хасу 8, 30, 31, 35, 42, 63, 88; — р. у Ђаковици 88; — с. у околини Скадра 88.
Жутићи, р. у Марошу, Хвосну и Г. Рогову 101—103.
Жупа Никшићка 90.
Жур, с. код Призрена 77, 111.
Журдељ, п. у Дедају 104.

Забели Гогај, п. у Карашићерчу 31, 106.
Забрђе (Крале), с. у Васојевићима 91.
Заграда, с. код Никшића 90.
Задрима, предео у Арбанији 108.
задрута кућна 58—59.
задушнице 79.
Залина, п. у Ромаји 31, 104.
Залина—Залишта, п. у Дедају 104.
Затравска Жупа 7.
Збиљичи, р. у Г. Рогову 101.
Зеба, п. у Кабашу 105.
Зејак, р. у Грчину 95.
Земун, град 13.
Зерзев, село у ср. веку у Подри-
ми, данас Зрзе 16, 18.
Зета, област 17, 103.
Зид Садик-аге, с. код Ђаковице 89, 92.
зијарет (турски), поклоњење 82.
зијафет (турски), гозба 83.
Зим, в. Зјум.
Зимјани, р. у Кушовцу 43, 92.
Зјам, в. Зјум.
Зјум (Зим, Зјам), с. у Хасу 14, 15, 27, 28 30, 31, 34—36, 38, 41, 43, 45—47, 50, 51, 55, 57, 58, 70, 75, 77, 82, 92, 99, 107—108, 109, 111; — с. у Горском срезу 107.
Зјумјани, становници с. и општи-
не Зјум 11, 37.
»зјумски Срби« 12, 34.
Зјумско Језеро 12.
Златар, с. на Кспаснику 101.
Злокућани, с. у Метохији 93.
Змајевић Вићентије, барски над-
бискуп 27.
Зогт, п. у Мазреку 110.
Зогте, место у Арбанији 108.
Зекте, п. у Кабашу 105.
Зоја (арб.), празник Вел. Госпоји-
на 37.
Зосићи, р. у Кусарима 91; — р. у
Липовцу и Кушовцу 91, 92, 94.
zoti shpis (арб.) домаћин задруге
58.
Зочиште, с. код Призрена 24, 25.
Зрзе, с. у Подрици 18, 19. В. Зер-
зево.
Zubi, Zoubi, в. Жуб.

Зулфај, с. у Хасу 42, 45, 93.

Ибаља, крај у Арбанији 24.
Ибарски Колашин, в. Колашин.
Иванковићи, р. у Вогову 87.
Ивановићи, р. у Г. Рогову, Грчину
и Марошу 95, 101, 103.
Иванчевићи, р. у Моглици 90.
Ивковићи, р. у Кабашу 105.
Илиџдан, празник 35.
Илићичи, р. у Рачи 93.
Илићи, р. у Градишу 99.
име, лично 56, 75.
исламизовање 22—25.
испати, мање камење уз мећник
63.
Источна Малесија 43, 45.

јабанци, сопственик имања из дру-
гог села 62.
Јабланица, предео у Србији 89, 97.
јаја, ускршња 81.
Јанићијевићи, р. у Градишу 99.
Јанковићи, р. у Кушину 103.
Јанош, с. у Метохији 89, 90.
Јањево, варошица на Косову 22—
—24, 27.
јапонђа, гуња 67.
Јаспребов, И. С., писац 7, 8, 16, 18,
53, 105.
Јаха (Топај), р. у Бону 43, 109.
Јашовићи, с. у Шекулару 89, 92.
Језера (Шавник), предео у Црној
Гори 97, 103.
Језерина, п. у с. Лукињу 31, 105.
јелек, хаљетак 70.
Јелићи, р. у Дољу 92.
Јовановићи, р. у Дамњану 97; —
р. у Г. Рогову 101, 102; — р. у
Градишу 99; — р. у Кушину
103; — р. у Фирзи 89; — р. у
Хвосну 102.
Јоветићи, р. у Гуски 86.
Јовићевићи, р. у Фирзи 89.
Јововићи, вероватно старо прези-
ме Њрјова 34.
Јолић—Јелић, р. у Горожупи 33,
44, 111.
Јужно Поморавље, област 51.
Јуник, с. код Ђаковице 44, 54, 101.

Каба, бивше село 36.
Кабаш (Кабашани), арб. фис 46,
96, 104, 109.
Кабаш, с. у Хасу 30, 40, 44, 46, 104,
105; — с. код Скадра 105; — с. у
призр. Подгору 46, 96, 105; — р.
и мах. у Гуски 46, 86; — р. у
Врековцу 87; — р. у Вогову 87;
— р. у Годену 46, 93; — р. у Ро-
маји 46, 105.
кабиле, братство 55.
кадри, дервишки ред 64, 82.

Казанци, с. у Гацку 86.
казне 62, 67.
Кај, в. Кајдомћ.
Кајдомћ или Кај, р. у Љубижди 47, 102, 106.
Кајзог, мах. у Зјуму 108.
Кајмирац, с. у Дреници 85.
Кајтаз, р. у Карашинђерчу 43, 107.
Калиник I, пећки патријарх 27.
калчине, тозлуци, део нсшње 65.
Каљаја, Каљаја Хисарит, брдо у Зјуму 108.
камен, ношење о врату и на рамену за касну 62, 63.
Kanun i Lekes, Kanuni i Lek Dukagjinit, Закон Леке Дукађина 57.
капола (арб.), капуљача 67.
Каравид, р. у Мазреку 47, 110.
Каравида, мах. у Мазреку 110.
Карадоза, п. у Ђону 109.
Караџи, мах. у Зјуму 108.
Караџић Петар, скелпски надбискуп 27, 28.
Карашинђерч, с. у Хасу 30, 35, 36, 43, 45—47, 55, 104, 106—108.
Кархан, родско име из с. Кре 56.
Кархани (Крхан, Коран), р. у Зјуму 41, 45, 46, 108; — р. у Герокупш 44, 111.
Касавице, р. у Мајошу 103.
Касов, р. у Планији 44, 110.
Кастрати, арб. фис 42; — р. и мах. у Грчину 94.
катун 19.
Каур, назив за Фанде 11.
Каџинар, арб. фис 46, 89; — р. у Дољу, Кусарима и Кушовцу 90, 92.
kelime (турски), посмртни сјичај 78.
Келвин, с. у Миридитима 105.
кенотаф 79.
Керз, Керза, мах. у Деву 45, 85, 86.
Керубин, фра, писац извештаја 23.
Кијево, с. у Подрими 61.
Килевић, п. у Дамњану 95.
Кимзор, р. у Кусарима 90.
Кичево (Крчево), град у Македонији 10.
кпша (арб.), црква, црквште 35.
Киша, место у Дамњану 95; — с. у Арбанији 43, 101; — место у Зјуму 108; — место у Ромаји 104; — Дољит, место код с. Пјетришана 91; — Kisha e Katarinës (Црква св. Катарине), црквште у Дољу 35, 109; — Пјетрушанит, црквина у Пјетришану 91; — Рач'с (Рачанска Црква), место у Рачи 91, 92; — Шинђерч, црквште у Зјуму 35.

Клисура, предео у Брањском Поморављу 33.
кна, бојадисање кном 74.
Кнежевићи, р. у Моглици 90; — р. у Марошу 103.
Коба, бивше село 110.
Кобац, п. у Дамњану 30, 95.
Ковачевићи, р. у Гуски 86.
Ковачи, р. у Кушнину 103.
Ксврен, с. код Бијелог Поља 103.
Кодра, п. у Кабашу 105; Kodra e Vogrrevet (Гробљанско Брдо) у Брековцу 86; Кодра Шкозес, п. у Ђону 109.
Кодре Бобит, брдо у Гуски 86.
кожух, хаљетак 67, 68, 71.
Којуша, арб. Кајуш, с. у Хасу 36, 42, 44, 45, 60, 110.
Колашин, град у Црној Гори 101—103; — предео у Србији 32, 34, 35, 43, 87, 92, 94, 95, 97, 108.
»колашински Срби (качари)«, назив за Арбанасе у Зјуму 34.
Коленија, п. у Ђону 109.
колиба 14, 31.
коло (игра) 31.
kollcin, тозлуци 65.
Кољмаш (Гољмаш), р. и с. у Арбанији 94; — р. у Липсцу 43, 94.
Коман, место у Арбанији 43, 88; — или Комон, фис 43.
Комани, р. у Брековцу, Жубу и Вогову 43, 86—88.
Комони, р. у Гуски 43, 86.
Космљеновићи, р. у Дамњану 97.
Кснај, р. у Кусарима 45, 90.
Ксњух, с. у Васојевићима 92.
Косаоник, планина и предео 95, 97, 101.
Кспитовићи, р. у Кусарима 90.
Кореница, с. у Хасу 50.
Криша, с. код Пјетришана 46, 47, 93, 96.
Ксроница, с. у Хасу 30.
ксса, ношење 68, 72.
Косаница (Косанчки срез), предео 37, 99.
Кссмај, предео у Србији 32.
Кссово, област 36, 37, 44, 64, 65, 68, 69, 74, 89, 99, 102, 110.
Косовска Митровица, град 13.
Кссовско-Метехиска Област 27, 31, 54, 69.
Костићи, р. у Брековцу 87.
Костур, п. у Дамњану 36, 95; — с. у Арбанији 93; — р. у Ђурдини и Зулфају 45, 93.
Коцеј, п. у Мазреку 110.
Ксштунџи, с. у Такозу 32.
кошуља, хаљетак 65, 69.
Крајк, с. у Хасу 11, 31—33, 42—44, 109.
Краље, с. у Васојевићима 89, 93.

- Краснићи, арб. фис 7, 33, 36, 37, 44, 55, 58, 96, 101, 104, 111; — р. у Дамњану 33, 41, 96; — р. и мах. у Грчину 94; — р. у Зјуму, Лукињу и Рогову 44, 101, 105; — р. у Фирзи и Бистражину 44, 89, 99.
- Кратско, град у Македонији 23.
- крвна освета 54, 57, 59.
- крвни умир 61.
- крвинина 57.
- Кре, место у Арбанији 108.
- krent (арб.), главари 62.
- Кржања, с. у Црној Гори 97.
- Крива Феја, с. код Врања 94, 101—103.
- кгуе (арб.), главаз 53.
- Криеши, арб. фис, огранак Битича 34, 43, 96, 101, 105—107, 111.
- криптскатолици 28.
- Криствићи, р. у Зјуму и Кушовцу 47, 92, 103.
- Кросвићи, р. у Градишу 93.
- крст 65, 81.
- Крстајићи, р. у Ујзу 97.
- Круша, с. у Арбанији 44, 101; — с. у Подрици 43, 94, 101.
- Крушчићи, с. у Кушовцу 92.
- Крхан, Крхан, р. у Герсжупи и Зјуму 111.
- крчевина 14.
- Крчево, в. Кичево.
- Крчедли, с. у Срему 32.
- кула (чума) 17, 36, 37, 98, 100, 101, 104—108.
- Кужњин, р. у Пјетршану 91.
- Куј Кишес (Црквени Врх), п. у Дамњану 96.
- Кујава, место код Даниловграда 97.
- Кука, р. у Којуши 45, 110.
- Кукај, р. и мах. у Деви 44, 85, 86.
- кула, врста куће 14, 100.
- кум, кумство 75.
- Кун К. (Соп С.), писац 53.
- курбан, жртва 82.
- Курећ, р. у Грчину 41, 44, 94.
- Куршумлија, варош 88.
- кусар (арб.), гусар, разбојник, хајдук 90.
- Кусари, с. у Хасу 8, 29, 35, 45, 46, 90.
- кућа 14, 76, 80.
- кућна задруга 58—59.
- Кучи, племе у Црној Гори 35, 45, 86, 96, 97.
- Кушавица, в. Кушовец.
- Кушнин, фис 41, 53; — (Кужнин), с. у Хасу 30, 31, 34, 38, 44, 45—47, 89, 91, 102, 103; — р. у Дољу, Кусарима, Кушовцу, Моглици, Рачи и Фирзи 89—93.
- Кушнин Шкрет (Kushnin i Shkret, Пусту Кушнин), п. у Кушнину 103.
- Кушовац или Кушовец, Кушавица, с. у Хасу 8, 29, 30, 46, 47, 92, 99.
- Кчира, арб. фис 43, 53, 87, 90; — р. у Дољу, Моглици, Пјетршану и Рачи 90—93.
- Лабани, р. у Брековцу 87.
- Лазовићи, р. у Кушовцу 92.
- Лакићевићи, р. у Рачи 93.
- Ландовица, с. у Подрици 21—26, 50.
- Лапушићи, р. у Кусарима 90.
- Латини, назив за Фанде 11.
- левират 76.
- Лелићи, с. у Кспаоничком срезу 95.
- Леденице, с. у Боки 87.
- леди (арб.), ледина 31.
- Лека Дукаћин 35, 57.
- Лекин град у с. Жубу 35, 88.
- Лекај, р. у Карашињерчу 43, 107.
- Лекин Закон 56, 63.
- Лекићи, р. у Рачи и Г. Рогову 93, 101.
- Ленич, р. у Дамњану 33, 44, 96.
- Лесковац, град 91, 101.
- Летај, р. у Лукињу 43, 105; — с. у Арбанији 105.
- Леце, с. у Јабланици 89.
- Леш, место у Којуши 110.
- Ливад Селс, п. у Љубижди 31, 106.
- Ливада Трифтит (Попова Ливада), п. у Зјуму 30, 95.
- Ливада Трајкић, п. у Дамњану и Кушнину 30, 31, 95, 103.
- Livade të Berishës, п. у Зјуму 30, 108.
- Ливаде Гигочит, п. у Зјуму 31, 109.
- Livade të Mëdha (Велике Ливаде), п. у Дамњану 30, 95.
- Ливади Воравет (Гробљанска Ливада), п. у Дамњану 95.
- Ливађе, п. у Љубижди 31, 105.
- лиди, трака, део ношње 72.
- Лијева Ријека, предео у Васојевићима 89—93, 97—99.
- Лијешње, с. у Ровцима 98.
- Лик, р. и мах. у Крајку 44, 109.
- Ликај, р. у Дедају 46, 104.
- Лимаја, п. у Крајку 109.
- Лимежи, р. и мах. у Зјуму 45, 46, 108.
- Липавица, вероватно Липовац 29.
- Липовац, с. у Хасу 16, 17, 19, 26, 30, 35, 44—46, 94.
- Liqen i Zymit (Зјумско Језеро), вртача у Зјуму 12.
- Локвица, с. у Средачкој Жупи 95.
- Лубање, р. у Марошу 103.

Луг, с. у Полимљу 89.
 Лукиње, с. у Хасу 31, 35, 36, 40—44, 105, 111.
 Lusda, с., можда данашња Љубижда 25.
 Лутај, р. у Кушнину 103.
 Лучиндан, празник 101.
 Љађа, с. у Арбанији 44, 98.
 Љака, п. у Ђону 109.
 Љаља, р. у Смаћу 47, 98.
 љарамани (арб.), двсверци 50, 108.
 Љарзићи, р. и мах. у Деву 34, 41, 44, 56, 85.
 Љаск, р. у Дамњану 44, 96.
 Љаћај, р. у Лукињу 42, 105.
 Љевинште, с. у Г. Морачи 101.
 Љубижда, с. у Хасу 25, 30, 33—35, 43, 44, 47, 56, 102, 105—106, 108.
 Љубово, с. у Источком срезу 98.
 Љубомир, предео у Херцеговини 103.
 Љуботин, предео у Црној Гори 98.
 Љуг, п. у Лукињу 105.
 Љуги Ваут (Lugi i Vaut), мах. у с. Дољу 91.
 Љуги и Дсес, п. у Зјуму 103.
 Љуги Ђалпен (Lugi i Gjarpenit), шума у Зјуму 108.
 Љуги Кеч, мах. у Пјетршану 91.
 Љуги Мис (Lugi i Mis?), п. у Љубижди 105.
 Љум-Кула, место у Арбанији 7.
 Љума, предео у Арбанији 7, 11, 26.
 Љуша, р. у Ђону 46 109.
 Љутица, р. у Хвосну 102.
 Мађупи, Цигани сталноседеоци 51, 52, 97, 101.
 Мазареки (Масареки) Петар, надбискуп 23, 28.
 Мазареки Гргур, писац извештаја 24.
 Мазрек, с. у Задримы 47, 108, 110; — с. у Хасу 31, 45, 47, 93, 110.
 Маја Краљицес, место у Жубу 31, 88.
 Македонија 60.
 Македонци 61.
 Максимовићи, р. у Хвосну 102.
 Максут-баба, турбе у Марошу 105.
 Мала Азија 74.
 Мала Госпођа, празник 79.
 Мала Епр, мах. у Ђону 109; — мах. у Рогову 100.
 Мала Зипит, мах. у Дамњану 95, 97.
 Малак, р. у Карашињерчу и Ромаји 36, 45, 104, 107.
 Мала Маљск, мах. у Планији 110.
 Мала Пиништ, мах. у Дамњану 95.
 Мала Пештр, мах. у Рогову 100.
 Мала Пронит, мах. у Дамњану 95.

Мала Сипме (Mahalla e sipërme, Горња мала), мах. у Дамњану 95.
 Мала Хамамит, мах. у Рогову, 100.
 Мала Шипћерч или Мала Шехит, мах. у Планији 110.
 Малесија, Малсија (Скадарска М.), област у Сев. Арбанији 36, 37, 40, 41, 43, 45, 56, 94, 111.
 Мали или Бели Дрим, река 22.
 Мали или Курбански бајрам, празник 82.
 Малисори, р. у Дамњану 96; — р. у Карашињерчу 107.
 Малисори, Малсијани, Малсур, Маљсори, племена Сев. Арбаније 30, 33, 40, 45, 50, 56, 75, 76, 87.
 Мало Рогово, колонија у Хасу 101.
 Малсијани, в. Малисори.
 Маљок, р. у Планији 44.
 Маљоци, група Арбанаса 33.
 Маљсори, в. Малисори.
 Мамутовићи, р. у Рогову 47, 101.
 Мамуша, с. у Подримы 24.
 Мандићи, с. у Грчину, Дољу, Г. Рогову и Ујзу 92, 95, 97, 101.
 манистра, стаклена зрнаца 73.
 Манојловићи, р. у Дамњану 97.
 Маоци, с. код Пјеваља 94.
 марама (арб.: махрам) 72.
 Марганти, с. код Прешева 101.
 Маревац, с. у Невсбрдској Кривој реци 37.
 Маријово, предео у Македонији 61, 62.
 Марина (Морина, Морин), арб. фис 34, 44, 54, 56, 85, 95—98, 101, 103, 105, 109—111; — р. у Годену 44, 93; — р. у Кушнину 44; — р. у Рогову 44, 101; — р. у Лукињу и Милима 105; — р. у Фшају, Ујзу и Смаћу 44, 93, 100.
 Марићи, р. у Жубу 88.
 Марјановићи, р. у Дољу 92.
 Марковдан, празник 81.
 Марковићи, р. у Деву 86; — р. у Фирзи 89; — р. у Хвосну 102.
 Мармула, с. у Метохији 77, 93.
 Маровићи, р. у Вогову 87.
 Марш, с. у Хасу 23, 30, 46, 95, 103.
 Мароши, р. у Марошу 102, 103.
 Марсенићи, р. у Деву и Брековцу 86, 87.
 Марсенића Ријека, с. у Васојевићима 87.
 Мартин, р. у Герожупи 33, 43, 111.
 Матуре, Мртура, бивше с. изнад Зјума 50, 108.
 Матешево, место у Црној Гори 93, 99.
 Матевини, р. у Фирзи 89.
 Махмудбеговић из Пећи 85.
 Махмутај, р. у Грчину 41, 44, 94.
 махала, род 55, 56.

- Махала Бири у Плaнеји 110.
 Махала Зилит у Дaмњaну 107.
 Махала Кaсове у Плaнеји 110.
 Махала Шкaут у Дaмњaну 95.
 Мaшaнoвићи, р. у Г. Рoгoву 102.
 Мeдвeђa, с. у Јaблaници 93, 97.
 Мeдeницe, р. у Гoдeну 94.
 мeђa 31, 63.
 Мeђу Рeкe, п. у Рeмaји 31, 104.
 Мeђa, с. кoд Бaкoвицe 44, 86.
 Мeктињeш, с. у ср. вeку 17, 18.
 Мeмб, р. у Љубижди 33, 47, 56, 106.
 Мeрдaри, с. у Кoсaници 99.
 Мeрдoвићи, р. у Љипoвцу 94.
 мeстe (aрб.), нaглaвци 68.
 Мeтoхијa, oблaст 11, 16, 22, 25, 26, 40, 42, 64, 65, 67, 69, 83, 105.
 мeцлиc, вeћe 53.
 Мијaчи, р. у Г. Рoгoву 102.
 Милa (Милиштa у ср. вeку), с. у Хaсу 13, 17, 30, 44, 45, 105, 111.
 Милaтoвићи, р. у Брeкoвцу 87.
 Милaчићи, р. у Грaдишцу 99.
 Милeнкoвићи, р. у Г. Рoгoву 102.
 Милeр, Д-р Ј., писaц 29.
 Милeшeвo, мaнaстир 103.
 Милићeвићи, р. у Хвoснy 102.
 Милићи, р. у Дaмњaну 97.
 Миличкoвићи, р. у Брeкoвцу, Жyбу и Фирзи 87—89.
 Милиштa, в. Милa.
 Милoвићи, р. у Грчинy 95.
 Милoшeвићи, р. у Бистрaжинy 99;
 — р. у Г. Рoгoву 101, 102; — р. у Рaчи 93; — р. у Фирзи 89.
 Милунcвићи, р. у Мoглици 90.
 Милнићи, р. у Липoвцу 94.
 Мирашa, п. у Мaзрeкy 110.
 Миpидити, Миpидити (Фaндe), aрб. плeмeнскa грyпa 36—37, 40—47, 50, 52, 53, 57, 77, 79, 89, 91, 92, 96, 102, 107, 108.
 Миpидити, р. у Кaрaшинђeрчy 47.
 митaн, митaн, хaљeтaк 66, 67, 71.
 Митрићи, р. у Липoвцу 94.
 Митрoвдaн, пpaзник 34, 79.
 Митрoвићи, р. у Г. Рoгoву 101.
 Мићкoвићи, р. у Дaмњaну 97.
 мифтaр, сeocки старeшинa 83.
 Микaилoвићи, р. у Мeглици 83.
 Микaјлoвићи, р. у Дeви 86.
 Мишeвићи, р. у Вoгсy 87.
 Мoглицa (Molica), с. у Хaсу 8, 18, 30, 41, 42, 43, 46, 47, 87—89, 91, 92.
 Мoдрa Слaтинa, зимoвиштe 18.
 Мoјсијe, пaтријaрaх српски 27.
 Molica, в. Мoглицa.
 Мoмчe, с. у Зeти 97.
 Мoрaчa, прeдeо у Црнoј Гoри 45.
 Мoрин, р. у Гyски 44, 86.
 Мoринa, п. у Дaмњaну 95, — в. Мaринa.
 Мeтвo Дyбoкo, с. кoд Кoлaшинa 94.
 Мртyр, aрб. фис 45, 55, 58; — р. у Брeкoвцу 87.
 Мртyрa, в. Мaртyрe.
 Мујћ, р. у Љубижди 33, 47, 56, 106.
 Мучилa, п. у Кaбaшy 31, 105.
 нaдимaк 56.
 Нaдињићи, с. у Гaцкy 97.
 нaзyвци 69, 73.
 нaкит 69.
 нaкши, дeрвишки рeд 64, 110.
 нaрицaњe 79.
 Nassi (Nassari), с. у oкoлини Бaкoвицe (17 вeк) 25.
 Nata Madhe, пpaзник 82.
 Ndërfusha, Нeрфyшa, п. у Мaзрeкy 110.
 Нeвeсипљe, гpaд у Хeрцeгoвини 97.
 нeвeстa 70, 75.
 Нeврyз, пeрcискa Нoвa гoдинa 81.
 Нeдaкyси, с. кoд Бијeлoг Пoљa 92, 95, 99.
 Нeнaдa, мaх. и р. у Гoрoжyли 31, 33, 111.
 Нeнaдoвићи, р. у Грчинy 95.
 Нeрeстyшa, стaрo имe јeднe пpитoкe Рибницe 16, 18.
 нeрoткикнa 82.
 Нeрфyшa, в. Ndërfusha.
 Никaј, aрб. фис 58.
 Никoлић, с. у Aлбaнији 30, 47, 96, 98; — р. у Хвoснy 102; — р. у Ујзy 97; — р., oгpaнaк Вeсeлинoвићa у Кoштyнићимa (Тaкoвo) 32.
 Никoлић, Р. Т., писaц 33.
 Никoлoвић Јoвaн, cкoпcки нaдбискyп 28.
 Никoљдaн, пpaзник 103.
 Никчeвић, р. у Жyбy 88.
 Никшић, гpaд у Црнoј Гoри 90, 104.
 Нинa, р. у Милимa и у Лукињy 44, 111.
 Ниш, гpaд 13, 34, 106.
 Нoви Пaзaр, гpaд 10, 24.
 Нoвo Брдo, гpaд 24.
 Нoвoбрдcкa Кривa Рeкa, прeдeо 37.
 Нoвoвићи, р. у Дoљy 92.
 Нoгaвци, с. у oкoлини Бaкcвицe 44, 101.
 »нoћ«, вeчe yчи cлaвe 80.
 Нрeк-Иcени, р. у Дoљy 92.
 Нрјoвe, р. у Љубижди 34, 47, 106.
 Нyа, р. у Кaрaшинђeрчy 107.
 Нурикyћe, с. кoд Бeрaнa 94.
 Oбaдoвићи, с. у Рaчи 93.
 oбeткa, минђyшa 75.

Обрадовићи, р. у Коштунићима
(Таково) 32.
огрлице 73.

Озринићи, племе у Црној Гори 36.
опанци 68, 69, 73.

Опачица, с. код Бара (Ц. Гора) 102.
Ораовице, с. код Бијелог Поља 95.
Ораховац, варсшица у Подрими
31, 34, 40, 42, 46, 101.

Орахово, с. у Црмници 101, 102.

Орашац, с. у Дробњаку 101.

Орја Лука, с. у Црној Гори 103.

Орловића Павла град на Градишу
99.

Орши (Марош), место у Мириди-
тима 46, 102; — р. у Моглици,
Кусарима, Пјетршанима, Дољу и
Кушовцу 40, 90—92.

Орош-Марина, арб. фис 104.

Орућ, р. у Рогову 45, 46, 101.
освета 53.

Осекпаша, с. код Баковице 91.

Османај, р. у Дедају 46, 104.

Османкајћ, р. у Љубижди 33, 44,
56, 106.

Османовић, р. у Смаћу 44, 98.

Осредак, с. у Морачи 95.

Остојићи, р. у Гуски 86.

Островац, арб. име за Ораховац 31.

Острозуб, с. код Подизрена 24.

Оточац, град 99.

Отњани, тј. Хоти 33.

Ошвања, в. Швањ, Фшај.

Павиљно Поље, с. у Црној Гори
103, 105.

Павићевићи, р. у Рачи 93.

Павловићи, р. у Ујзу 97.

Панор (Поноор), п. у Планије 110.

Пантовићи, р. у Дољу 92.

Паповићи, р. у Деви 86.

Параланга, р. у Љубижди 47, 106.

Патково, бивше с. под Паштриксом
16, 18, 30.

Патковски Дел, Патковско Брдо,
коса 7, 16—18.

Паштрик, планина 7, 10, 12, 18, 21,
30, 31, 33, 35, 37, 38, 40, 58, 81, 82,
88, 108.

Пејовићи, р. у Рогову 102.

Перазићи, р. у Дољу 92.

Первизи-Првизи, р. и мах. у Крај-
ку 42, 109.

Перовићи, р. у Рачи 93.

Перолај, р. у Грчину 44, 95.

перчин 68.

Петковићи, р. у Кушнину 103.

Петричевићи, р. у Бреквцу 87.

Петровићи, с. у Пиперима 88, 89;
— р. у Деви 86.

Петрушане, с. в. Пјетршан.

Пећ, град у Метохији 10, 27, 32,
68, 74.

Пећка Нахија 99.

печалбарство 13.

Печењевци, с. код Лесковца 101.

Пешикани, р. у Бистражину 99.

Пешићи, р. у Смаћу 98; — р. у
Липовцу 94.

Пештер, предео 57.

Пива, предео у Црној Гори 93.

Пипери, племе у Црној Гори 36,
86—90, 99.

Пиране, с. у Подрими 50.

Пистажиц, в. Бистражин.

Пјетршан, Петрушани, Петроша-
ни, с. у Хасу 8, 29, 35, 36, 42—47,
77, 90—92.

Пјетрошан, с. код Скадра 43.

Пјетршани, с. у Баковици 91.

Пјешивачки До, с. у Црној Гори
93.

Плав, варсшица у Црној Гори 10.

Пламенци, р. у Рогову 102.

Планеја, с. у Хасу 30—33, 44, 45,
110, 111.

Плано, назив Планије у ср. веку
17, 30.

Плачковићи, р. у Градишу 99.

племе 52, 54, 56.

плећнија, веће стараца 63.

плис (капуч), ката 68.

Плумза, п. у Мазреку 110.

plak (или: kren) i katundit, сеоски
старешина 60.

plaku i dheut, предесни главар 37,
60—62.

plaku i mahallës, stërpleq одборник
60.

пљачкашка привреда 13.

Пљевља, град 94, 103.

Пниш, р. у Дамљану 44, 56, 96.

Пого, р. у Рогову 44, 100, 101.

погреб 77.

Подгор, с. у Црмници 86, 87.

Подрима (Подримја), предео 7, 9,
11, 26, 31, 34, 36, 37, 41—44, 46,
56, 61, 62, 69, 77, 83, 89, 90, 98, 99,
105, 110.

појас 65, 66, 70, 71.

Полимље, предео у Црној Гори 10,
87, 89.

Полице, с. у Херцеговини 93.

пољак, чувар поља 60.

Пољаница, предео у Србији 33.

посмеђаши, суседи имањима 63.

помен 78.

Поморавље, област 31, 33.

Пснор, в. Панор.

Пснор, с. код Оточца 99.

Поповићи, р. у Вогову 87; — р. у
Годену 94; — р. у Градишу 99;

— р. у Смаћу 98; — Чигчке, р. у
Вогову 87.

Потпећ, с. у Пиперима 86.

Прашчевићи, р. у Градишу 99.

- Првиз, в. Первиз.
првичје 74.
Пребреза, с. у Топлици 87.
прегача, део ношње 70.
предвојена задруга 58.
презиме 56, 57.
Прекобрђе, с. код Колашина 97, 101, 102.
прелажење на ислам 27, 28, 47, 55.
Пренкићи, р. у Гуски 86.
Пренкаљ, р. и мах. у Зјуму 14, 34, 108.
преслава 79.
Прешево, варош 101.
Призрен, град 7, 9, 10, 13, 16, 17, 20—29, 32, 34, 35, 46, 47, 53, 60, 82, 83, 87, 93, 94, 96, 97, 106.
Призренска Нахија 22.
Призренско Поље 11.
Приштина, град 24, 32, 65.
Прокупље, град 24, 88, 102.
Проловићи, р. у Г. Рогову 102.
протсџер, помоћник сеоског старешине 60.
Прошћење, с. у Црној Гори 95.
Пружатовач, с. у Космају 32.
Пруш, р. у Ђурдини 45, 93.
Пруша, с. у Хасу 89, 93.
Птич, место у Васејевићима 97; — арб. фис 80, 86; — р. у Гуски 86.
Пука, место у Арбанији 43, 46, 87, 105, 107.
Пулат, предео у Арбанији 24.
Пуношевац, с. у Метохији 54.
Пчиња, предео 102.
Равни Хас, део Хаса 13, 29, 41, 43, 69, 80, 81.
Рад, Рада, р. у Бистражину 98. В.: Алек.
Радачићи, р. у Г. Рогову 102.
Радовановић В., писац 61.
Радовановићи, р. у Рачи 93.
Радомани, р. у Г. Рогову 102.
Радонић Ј., писац 20, 28.
развод брака 77.
Рраја, п. у Крајку 109.
Ракоц, с. код Пећи 45, 87.
Ракочевићи, р. у Г. Рогову 102; — р. у Ујзу 97.
Рамамат, Раманмат, р. у Дамњану 45, 95, 96.
Рамоц, с. код Ђаковице 55, 58, 76.
Ранс, р. у Пјетршану, Рачи и Кусарима 45, 59, 91, 93.
Ранс-Нрексени, р. у Дољу 44, 92.
Раса, п. у Бону 109.
раст'к, антимонсв сулфид 74.
Раушић, с. код Пећи 68.
Рача, с. у Хасу 8, 18, 29, 30, 33, 42, 43, 45, 46, 77, 88, 89, 91, 92.
Рашко, р. у Милима 33, 45, 111.
Резине, п. у Крајку 31, 109.
Река, предео код Ђаковице 9, 11.
Рети Чикаве (Rrethi i Çikave), п. у Зјуму 31, 108.
Речани, с. код Призрена 25.
Рибник, в. Рибница.
Рибница, Рибник, данас Ереник, река 16, 18, 29.
Ријека Пиперска, с. у Пиперима 87.
Ријечка Нахија у Црној Гори 89.
Ристићи, р. у Г. Рогову 102; — р. у Марошу 103.
Рмуши, р. у Дољу 92.
Ровца, племе у Црној Гори 92—94, 98, 99, 101.
Рогановићи, р. у Марошу и у Деви 86, 103.
Рогово, с. у Хасу 9, 14, 17, 19, 20, 30, 34—36, 42—47, 51, 53, 56, 59, 62, 64, 69, 88, 91, 96, 99, 100—101.
род 52, 55, 56, 60, 79.
Ромаја, с. у Хасу 31, 35, 36, 40, 43—46, 50, 62, 101, 104.
Ронс, р. у Кусарима 90.
Росуја, п. у Дамњану 30, 95.
Рутовци 65, 68.
Ршић, група беришких родова 45, 96.
саади, дервишки ред 64, 82.
савардак, примитиван стан 14.
Савићи, р. у Хвссу 102; — р. у Коштунићима (Таково) 32.
Сакар, п. у Рогову 100.
Салтек, р. у Рогову 44, 100.
Самаход, р. у Крајку 33, 44, 109.
самоубица 78.
Сарој, место на Дриму 24.
сватовска гробља 35, 87, 100.
Св. Богородица, црква у Зјуму 35.
Св. Петка, празник 79, 103.
Св. Катарина 79, 108.
Св. Арханђео, манастир код Призрена 17, 19.
Св. Атанасије 36, 37, 63, 79, 107.
Св. Врачи 102.
Св. Димитрије 108.
Св. Ђорђе 44. В. Ђурђевдан.
Св. Илија 35, 81, 82.
Св. Лука 105.
Св. Никола 79, 88, 92, 102, 104, 107, 108; — манастир у Добрушти 17.
Св. Пантелија 35, 81.
Св. Петар и Павле 79.
Св. Спас, место у Арбанији 7, 30.
Свибна, с. у Пиперима 87, 89, 90.
Сви Свети, празник 79, 108.
Sgjeçi, Segiesi, с. у Хасу (у Арбанији) 25.
Северна Арбанија 52, 84.
Седлари, с. у Подрими 61.

Сејиште, п. у Лукињу 31, 105; — у Љубижди 31, 105; — у Мазреку 31, 110; — у Ромаји 31, 104.
 Селимређа, р. у Дамњану 47, 96.
 село као заједница 59.
 Селце, с. у Сирињској Жупи 103.
 сеоски ковач 60.
 сеоски Циганин 60.
 Сеоце, с. у Пиперима 86.
 Сеферћ, р. у Љубижди 33, 47, 106.
 Сибница, с. у околини Прокупља 87.
 Силметај, р. у Грчину 41, 44, 94.
 Сирињ, жупа 103.
 Сјекловићи, р. у Деви 86.
 Сјеница, варош 32.
 Скадар, град 33, 42, 43, 45, 83, 94, 103, 104, 109, 111.
 Скадарска Брда, област 42, 43.
 Скадарска Малесија 59, 77.
 Скадарска Нахија 44, 107.
 Скеко, р. у Дамњану 97.
 Скопље, град 23, 27, 63.
 слава 79, 80.
 Славковићи, р. у Брековцу 87; — у Фирзи 89.
 Слатина, неко с. код Дрима (ср. век) 18; — с. у Васојевићима 90; — с. код Милешева 103.
 Смаиле, р. у Бону 43, 109.
 Смаћ (Снаћ), с. у Хасу 29, 30, 43—45, 47, 90, 95, 96, 98; — с. у Подрими 97.
 Смоловићи, р. у Грчину 95.
 Смсница, п. у Ромаји 31, 104.
 смрт 77.
 Снаћ, в. Смаћ.
 Снаговац, с. у Метохији 42, 101.
 снохачество 77.
 da Scetello, фра Хијацинт, 24.
 Софија, град 109.
 софра 78.
 Спасићи, р. у Грчину 95; — р. у Г. Рогову 102.
 Спасовдан 79.
 Спаћ, фис 46, 86, 90, 91; — р. у Брековцу 87; — р. у Кушовцу 92; — р. у Моглици 90; — р. у Пјетришану 91; — р. у Рачи 93; — р. у Фирзи 89.
 Спуж, град у Црној Гори 90.
 Срби 19, 20, 22, 23, 26—37, 41, 44, 50, 51, 52, 56, 58, 64, 69, 74, 77, 80, 82, 83, 85, 86, 94, 96, 100—106.
 Србија 12, 21—23, 25—27, 31, 32, 38, 50.
 Средачка Жупа 95.
 Средње Кспито, с. у Кссовем Луту 89.
 Сведска, с. код Призрена 32.
 Срем 32.

Сремски Карловци 32.
 Стајк, р. и мах. у Милима 33, 45, 110, 111.
 стан, сточарски 13.
 Станишићи, р. у Смаћу 98; — р. у Липовцу 94.
 Станковићи, р. у Г. Рогову 102; — р. у Грчину 95.
 Станојевићи, р. у Градишу 99; — р. у Рачи 93.
 Стара Србија 13, 26, 27, 32, 60.
 Стари Бар, место у Црној Гори 102.
 Старина Новак 35.
 Стеновити Хас, део Хаса 9, 69.
 stërpleq (plaku i mahalles, aza), одбојник 60.
 Стефановићи, р. у Липовцу 94.
 Стојановићи, р. у Богову 87.
 Стојковићи, р. у Богову 87.
 Стројковци, с. код Лесковца 97.
 Студена, с. у Ист. Србији 102.
 Студенац, место у Требјеси 93.
 Студентчани, с. у околини Призрена 24.
 Суботићи, р. у Брековцу 87.
 Сува Река, в. Суха Река.
 Суви Хас, део Хаса 9.
 Сулај, р. у Арбанији 90.
 Суљај, р. у Пјетришану 91.
 Суловић, р. у Дамњану 47, 96.
 »Сумба«, в. Зјум.
 Супе, мах. у Љубижди 105.
 Сутиван, с. код Бијелог Поља 103.
 Суфа, р. у Дамњану 44, 96.
 Суха Река (Сува Река), варошица 10, 23, 25.
 Тана, р. у Кабашу и Горожупи 44, 111.
 Тануш, р. у Карашињерчу 45, 107.
 Тасићи, р. у Г. Рогову 102; — р. у Марошу 103.
 Твсрило, с. код Даниловграда 99.
 текије 63, 64.
 Темај, р. у Кушнину 45, 103.
 Терзиски Мост на Еренику 9, 11, 29, 83.
 теговисање 74.
 Тиодоровићи, р. у Градишу 99.
 Тјец, Тојец, р. у Горсжупи 44, 111.
 Ткела, с. у Арбанији 97; — фис 43, 46; — р. у Дамњану 96.
 Тлсто Брдо на десној страни Рибнице 16, 18.
 Тмава, с. у ср. веку 17, 19.
 Томановићи, р. у Ромаји 104.
 Томић Јован, писац 22, 26.
 Топал, в. Алек.
 Топали, р. у Вистражину 88, 99.
 Топлица, предео у Србији 37, 87..

Теске, јужни Арбанаси 56.
 Тотај, р. у Ђону 43, 109.
 Трава, п. у Дамњану и Љубижди
 26, 30, 95, 96, 97, 105; — мах. у
 Дамњану 91.

Травша, шума у Планији 110.
 Траканић, притока Рибнице (мо-
 жда дан. Нерестуша) 18; — ме-
 сто у Арбанији 90.

Трговште, кадилук у 17 в. 10.
 Требјеса, с. у Црној Гори 93.
 Треча, рудник 24; — с. у Вастоје-
 вићима 87.

Трешчево, место у Треччи 87.
 трлик, хаљетак 71.
 Трпуновићи, р. у Рогову 34, 43, 101.
 Труче, мах. у Љубижди 105.

Тсач, мах. у Гуски 86; — арб. фис
 33, 34, 45, 46, 52, 54, 86, 95—97,
 101, 103, 104, 107, 108, 110; — р.
 у Вистражину 45, 99; — у Бре-
 ковцу 45, 87; — у Годену 45, 93;
 — у Деви 56, 86; — у Зулфају
 93; — у Карашићерчу 41; — у
 Липовцу 45, 94; — у Ораховцу
 46; — у Рогову 45, 46, 101; — у
 Смају 45, 98; — у Ујузу 45; — у
 Фшају 45, 100.

Туба, р. у Дамњану 26, 44, 96.
 Тупасака, р. у Моглици 47, 90.
 Тупец, с. код Призрена 109.
 Турјаци, с. у Подрипи 110.
 Турска 21, 27, 29.
 Турци 10, 19, 26—29, 36—38, 62, 63,
 70, 92.

»Турци«, муслимани 20, 21, 23, 24,
 91, 100.

Тушина, с. у Дробњаку 102.

Ћабрат, р. у Планији 44, 110.
 Ћар, место у арб. делу Хаса 18,
 47, 96.

Ћафа Пруша, с. у Хасу 93.
 Ћафа Прушит, планински вис 9,
 18.

Ћене, Ћеле, р. у Ромаји 44, 104.
 Ћерат, место на Бел. Дриму 43, 88.
 Ћетковић, с. у Шекулару 92.
 Ћованет или Махала Зимит у
 Дамњану 95.

Ћовани, р. у Дамњану 46, 96.
 Ћон или Ћуне, р. у Којуши 44,
 110.

Ћоћ, мах. у Ђону 109.
 Ћоће, р. у Ђону 43, 109.
 Ћуки, шума у Зјуму 108.
 Ћуне, в. Ћон.
 Ћуни, р. у Грчину 44, 95.
 Ћуркај, место у Фирзи 88.

Убли, с. у Пипецима 87.

Узун, р. у Ђону 42, 109.
 Ујз, с. у Хасу 36, 43—46, 93, 97, 103.
 Ујнице, с. код Бијелог Поља 95,
 97.

Укшановићи, р. у Г. Рогову 102.
 Улица Дашит, п. у Дамњану 30, 95.
 умир 53, 57.
 упртњача 74.

Ура Фатимес, мост у Дамњану 26.

Ура Фшај или Ура Шенит, с., в.
 Фшај.

Усексвање, празник 79.

Ускрс, празник 27, 81.

Fagagni, неко село 25.

Фан, Фани, река и предео у Арба-
 нији 11, 40, 45, 90; — место у
 Моглици 47; — р. у Кушнину 44,
 103.

Фанде, назив за Мијидите 11, 38,
 45, 50, 87, 89, 103, 107.

фара, семе, род 55.

Фетамусај, в. Горани.
 фис 33, 44, 45, 53, 54, 76, 79, 85.

Фирза, с. у Хасу 8, 30, 37, 45—47,
 58, 88, 89.

Флет, место у Арбанији 105.

Фуша, п. у Дедају 104; — у Каба-
 шу 105.

Фуша ндер Дрин (Fusha ndër
 Drin), п. у Крајку 109.

Фуша ндер Катунд (Fusha ndër
 Katund), п. у Крајку 109.

Фуша Мулинит, шума у Фирзи 88.
 Фшај или Швај (Швањ), с. у Хасу
 17, 18, 29, 38, 43—45, 51, 83, 89,
 97, 99—101.

Фшајски (Швањски) Мост 11, 101.

Хадум-ага, легендарни оснивач
 Ђаковице 86.

Хазер, р. у Којуши 44, 110.

Хајдар, р. у Којуши 44, 110.

халвети, дервишки ред 64, 82, 95.

Хамза, п. у Планији 110.

Хан Гаранчића у Лијевој Ријеци
 99.

хас, појам 10, 20.

Хас у Полимљу 10.

Хаси Гурит (Стеновити Хас), део
 Хаса 9.

Хаси Рашић (Равни Хас), део Ха-
 са 9.

Хасјани, Хасњан, Хашани, станов-
 ници Хаса 11, 14, 35, 45, 52, 53,
 75, 85.

Хацићи, р. у Дољу 92.

Хвосно, р. у Хасу 51, 102; — пре-
 део 10.

Хелшан, с. у Хасу 30. В. Елшан.

Хелшани, р. у Рогову 45, 46, 101.

херка, хаљетак 67.

Херцеговина 51, 85, 105.
 Химе, р. у Ромаји 104.
 Хода, р. у Ђону 46, 109.
 Хоти, арб. фис 33, 34, 36, 41, 42, 93, 101, 105, 109, 110; — р. у Зулфају 42, 93.
 хоца 60.
 худут, међа 63.
 Хурда, шума у Зјуму 108.

Цака, р. у Карашинђерчу 56, 107; — с. у Арбанији 107.
 Цана, р. у Ромаји 44, 109.
 Цапарци, с. код Призрена 92.
 Цахан, р. у Рогову 43, 101.
 Цветковићи, р. у Хвосну 102.
 Цвијановићи, р. у Смаћу 98.
 Цвијић Јован, писац 7.
 Цековићи, р. у Марошу 103.
 Цена, р. у Дамњану 45, 96.
 Церово, с. код Бијелог Поља 102.
 Цетиње, град 103.
 Цигани 38, 50—52, 56, 60, 64, 97, 104, 108.
 Цика, р. у Ђону 44, 109.
 Цингелинге, шума у Зјуму 108.
 Цинцари 106.
 Црквице, с. у Пиви 93.
 црквигте 19, 33, 35, 87.
 Црмљани, с. код Ђаковице 93.
 Црмница, предео у Црној Гори 86, 87, 101, 102.
 Црна Гора, земља 32, 37, 47, 51, 101.
 Црна Река, предео у Ист. Србији 32.
 Црна Стена, п. у Жубу 88.
 Црни Врх, с. у Васојевићима 98.
 Црнице, с. код Бијелог Поља 101.
 Црноглавићи, в. Криези.
 Црноглавић Ризабег, политичар 55.
 Црнци, с. у Пилтерима 99.
 Цурај, мах. у Деви 85; — р. у Деви 43, 45, 86.
 Цуце, племе у Црној Гори 86.

Чакарлез, р. у Дамњану 44, 45, 96.
 чакирире, хаљетак 65, 66.
 чарапе 73, 75.
 Чарапићи, р. у Деви 86.
 чаршав, хаљетак 73.
 Чево, племе у Црној Гори 93, 97.
 Чекићи, р. у Планији 33, 45, 110.
 Чеквићи, р. у Коштутићима (Тавоко) 32.
 Чельза, р. у Брековцу, Вогову и Жубу 87, 88, 90.
 чивчије, в. чифчије.

чифлик 88, 89.
 чифчије (чивчије) 40, 86, 88, 91.
 Чмеговић, р. у Рогову 34, 45, 46, 56, 101.
 Чогурићи, р. у Марошу 103.
 Чолак, Чолаци, р. и мах. у Зјуму 15, 45, 108.
 чума, в. куга.
 Чуровићи, р. у Хвосну 102.

Цаковићи, р. у Ујзу и Хвосну 97, 102.
 цамадан, цемадан, хаљетак 66, 67, 69.
 Цамиска мала у Рогову 100.
 Цикнићи, р. у Гуски 86.
 Циновићи, с. у соколској општини 92.

Шабанелез, раније име Чакарлеза 96.
 Шавник, варош у Црној Гори 102, 103.
 шал, део ношње 68.

Шаља, Шаљани, арб. фис 33, 43, 56, 86, 96, 97, 104, 109, 111; — р. у Деви 86; — у Дамњану 96; — у Дољу 43, 92; — у Ђону 109; — у Крајку 43, 109; — у Горожупи 111; — у Липовцу 94; — у Могици 43, 89; — у Рачи 43, 93; — у Рогову 43, 101; — у Ромаји 43, 104; — у Смаћу 43, 98; — у Ујзу 43, 97; — у Фшају 43, 99.

шампја, део ношње 68.
 Шарановићи, р. у Фирзи 89.
 Шаранци, племе у Црној Гори 97.
 Шаровићи, р. у Кабашу 105.
 Шатр, р. у Кушину 45, 103.
 Шахиди, изумрли р. у Планији 110.
 Швањ, Швања (у ср. веку Ошвања), с. у Хасу 17, 19, 30. В. Фшај.
 Швањски Мост 7, 29, 83, 84, 99.
 Шеגע, негдашње с. код Призрена 23.
 Шекулар, предео у Црној Гори 89, 92, 99.
 шефетар (арб.), помеђаш 63.
 Шех-мала у Дамњану 95—97.
 Шијаци, етничко име 11.
 Шинђерч, с. у Арбанији 43, 107; — р. у Планији 44, 110.
 Шипашно, с. у Гацку 97.
 шишано кумство 75.
 Шка, арб. назив за Србе 11.
 Шкенез, п. у Којуши 110.
 Шкорети, р. у Пјепшану 47, 91.
 Шкрелји, арб. фис 42, 43, 86.
 Шобићи, р. у Липовцу 94.

Шорбајић, р. у Рогову 47, 88, 101.
Шпанија 84.

Шпање, по предању старо стансв-
ништво Црне Горе и Сев. Арба-
није 84.

Шпањевићи, р. у Марошу 103.

Шпанци 84.

Шпела Кусарит, пећина у Куса-
рима 35, 90.

Шпела Новакит, пећина у Куса-
рима 35, 90.

Штавица, предео 10.

Штитари, с. у соколској општини
87.

Штуф, р. у Фирзи 89.

Шћепановићи, р. у Дољу 92; — у
Рачи 93.

Шумадија 51.

